

ARHIVELE NAȚIONALE ALE ROMÂNIEI

1-2

2021

ANUL XCVIII

revista arhivelor

Archives Review

ISSN 1453-1755
ISSN-L 1453-0755

REVISTA ARHIVELOR

XCVIII (2021) 1-2

Arhivele Naționale ale României

Bd. Regina Elisabeta nr. 49, sector 5, București,
România

Adresa de corespondență: Str. Leaota nr. 2a, sector 6, București,
România

www.arhivelenationale.ro
publicatii@arhivelenationale.ro
portal.arhivelenationale.ro

ISSN 1453-1755
ISSN-L 1453-0755

**REVISTA ARHIVELOR
ARCHIVES REVIEW**

**XCVIII (2021)
Nos 1-2**

International Advisory Board

Thomas Aigner (St. Pölten), Susana Andea (Cluj-Napoca), Hermina Anghelescu (Detroit, Michigan), Matthias Buchholz (Berlin), Ovidiu Buruiană (Iași), Rafael Chelaru (Bucharest), Ovidiu Cristea (Bucharest), Michela Dal Borgo (Venice), Dennis Deletant (London), Marius Diaconescu (Bucharest), Dorin Dobrinu (Iași), Ioan Drăgan (Cluj-Napoca), Luciana Duranti (British Columbia), Constanța Ghițulescu (Bucharest), Armand Goșu (Bucharest), Didier Grange (Geneva), Maria Guercio (Rome), Eric Ketelaar (Amsterdam), Gail Kligman (Los Angeles, California), Vlatka Lemić (Zagreb), Irina Livezeanu (Pittsburgh), Paul Michelson (Huntington, Indiana), Andi Mihalache (Iași), Sergiu Musteață (Chișinău), Robert Nahuet (Ottawa), Andrei Pippidi (Bucharest), Acad. Ioan-Aurel Pop (Cluj-Napoca & Bucharest), Csaba Reisz (Budapest), Claudia Serbanuta (Bucharest & Illinois), Virgil Țărău (Cluj-Napoca & Bucharest), Ottmar Trașcă (Cluj-Napoca), Cristian Vasile (Bucharest), Petronel Zahariuc (Iași), Wolfgang Zimmermann (Karlsruhe)

Editorial Board

Cristian Anița	Șerban V. Marin (<i>editor-in-chief</i>)
Cătălin Botoșineanu	Peter Moldovan
Florin Cîntic	Alina Pavelescu
Ligia Teodora Drăghici	Bogdan-Florin Popovici
Laura Dumitru (<i>editorial secretary</i>)	Laurențiu Ovidiu Roșu
Paula Ivan	Claudiu Victor Turcitu

Translations, Linguistic Examination

Laura Dumitru (French)	Peter Moldovan (German)
Agnes Flora (English)	Alina Pavelescu (French)
Șerban V. Marin (English)	Gabriela Preotesi (English)

Cover

Romeo Cîrjan & Flori Bucur

ISSN 1453-1755
ISSN-L 1453-0755

ARHIVELE NAȚIONALE ALE ROMÂNIEI
NATIONAL ARCHIVES OF ROMANIA

**REVISTA ARHIVELOR
ARCHIVES REVIEW**

**XCVIII (2021)
Nos 1-2**

SUMMARY

ARCHIVE STUDIES

- Laurențiu-Ștefan SZEMKOVICS – *Decorație acordată în 1931 lui Constantin Moisil* 7

STUDIES OF HISTORY

- Șerban V. MARIN – *Some Notes Regarding the Muratorian Version of Marino Sanudo's Le Vite dei Dogi* 12
- Oana Andreia SÂMBRIAN – *Le alleanze matrimoniali relative a Isabella Jagellone: un possibile movente per l'assassinio di Ludovico Gritti?* 46
- Șarolta SOLCAN – *Satele din Transilvania în contextul crizei complexe de la începutul secolului al XVII-lea (Domeniul Almașu Mare la 1603)* 54
- Marina ÎNGUSTU – *Pentru "a-și căpăta pâinea din toate zilele". Ucenici, calfe și slujnice în câmpul muncii din Țara Românească a primei jumătăți a secolului al XIX-lea* 74
- Mircea STĂNESCU – *O victimă băcăuană a reeducării comuniste: Corneliu Niță. O reevaluare* 90

RESTITUTIO

- Șerban V. MARIN – *A Description of the Christian and Muslim Terrestrial Military Forces at the Beginning of the 15th Century, According to Manuscript It. VII, 2052 [= 8981] at Biblioteca Nazionale Marciana* 112
- Silvia-Irina ZIMMERMANN – *Aufbruch des Prinzen Karl von Hohenzollern nach Rumänien und Ankunft in Bukarest im Mai 1866 anhand des Briefwechsels mit seinem Vater Fürst Karl Anton von Hohenzollern-Sigmaringen aus dem Rumänischen Nationalarchiv in Bukarest* 122

Emanuel Constantin ANTOCHE – <i>La Roumanie dans la Grande Guerre (1916) vue par les généraux Henry de Lacroix et Edmond Buat</i>	143
---	-----

VARIA

“Femei celebre ale României” (<i>Monica Negru</i>)	173
“Modernism, modernizare, modernitate” (<i>Monica Negru</i>)	179
“Frontiere și contacte. Fenomene locale, regionale și globale” (<i>Monica Negru</i>)	188
Contributors	194

Decorație acordată în 1931 lui Constantin Moisil

Laurențiu-Ștefan Szemkovics

Keywords: *Constantin Moisil, General Director of the State Archives; Order of the Star of Romania; Phaleristics; Heraldry; Sigillography*

Ca urmare a raportului lui D. I. Ghica, ministrul Afacerilor Străine, cancelar al Ordinelor, nr. 73.856 din 23 decembrie 1931¹, regele Carol II a semnat în București, la 23 decembrie 1931, decretul nr. 4.245, prin care a acordat lui Constantin Moisil, director general al Arhivelor Statului, Ordinul “Steaua României” în gradul de Comandor, cu dreptul de a purta însemnele civile². Prin același decret, decorația s-a conferit, în gradul de Cavaler, lui George Florescu, secretar al Muzeului Municipal³. Potrivit adeverinței de primire a brevetului de Comandor al Ordinului “Steaua României”, completată și semnată la București, în 16 ianuarie 1932, Constantin Moisil s-a născut la Năsăud, în 1876, își avea domiciliul în București și era profesor, director general al Arhivelor Statului și membru corespondent al Academiei Române⁴.

Prezentăm descrierea distincției onorifice, precum și reproducerile grafice care provin de la Arhivele Naționale Istorice Centrale (documentele) și de pe site-ul <https://www.ordersandmedals.ro> (decorația).

Ordinul “Steaua României” a fost instituit prin legea din 10 mai 1877 și avea scopul de a recompensa serviciile militare și civile aduse statului român⁵. Conform *Regulamentului pentru punerea în aplicare a legii relativă la instituirea Ordinului „Steaua României”*⁶, Ordinul “Steaua României” “*este o Cruce de smalt albastru-închis, înconjurată de raze, purtând deasupra coroana regală. Centrul Crucii, în formă de medalion, este de smalt roșu, având în față vulturul și în dos coroana și cifra regală. Împrejurul medalionului de smalt roșu, în față, este un cerc de smalt albastru-închis, ca mai sus, pe care stă scrisă deviza: IN FIDE SALUS (SALVAREA ÎN CREDINȚĂ). Cercul de smalt albastru-închis este înconjurat și el de o ghirlandă de ramuri de stejar verde, care de asemenea este și împrejurul medalionului de smalt roșu, în dos. Însemnele Ordinului sunt de argint pentru Cavaleri și de aur pentru celelalte grade... Comandorii poartă de asemenea Crucea atârnată de aceeași panglică moară*”

¹ ANIC, fd. *Ministerul Afacerilor Externe. Cancelaria Ordinelor*, ds. 327/1931.

² *Ibidem*.

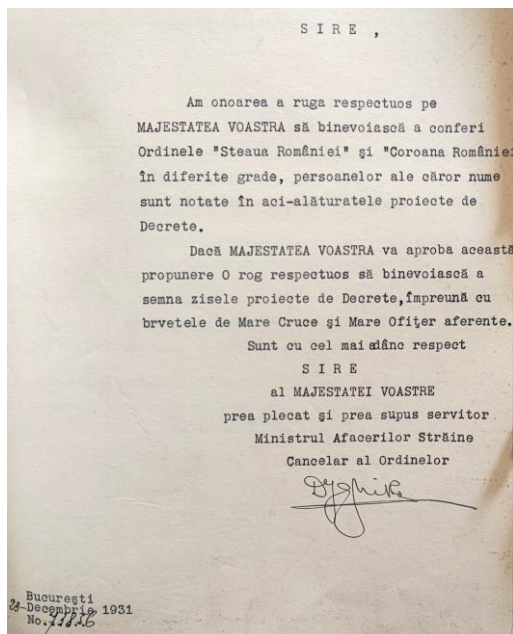
³ *Ibidem*.

⁴ *Ibidem*.

⁵ Legea nr. 1.108 din 10 mai 1877, publicată în “Monitorul Oficial” nr. 107 din 12 (24) mai 1877, p. 3159-3160.

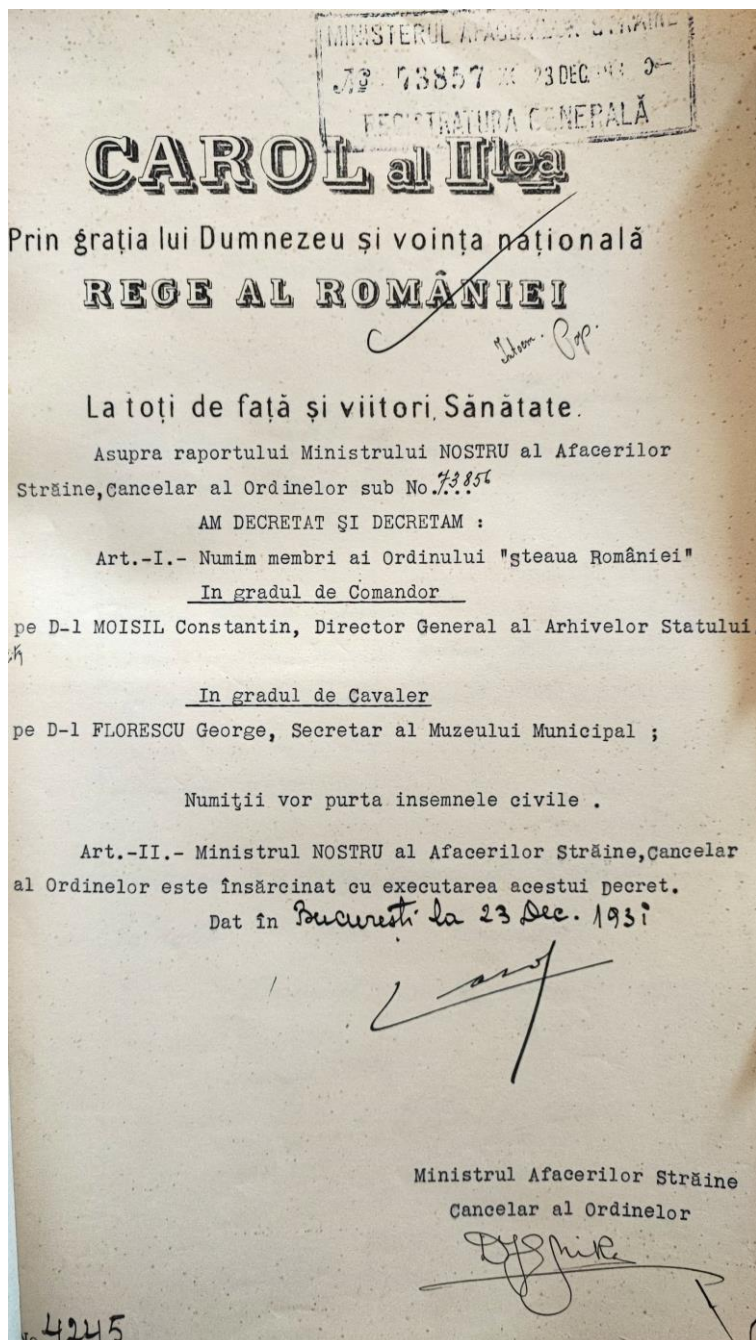
⁶ Decretul nr. 3.505 din 11 octombrie 1906, aflat, sub formă de copie, la ANIC, *fd. cit.*, ds. 642.

roșie cu dungile albastre-închis, ca mai sus, Crucea însă de un diametru de 60 mm și panglica lată de 45 mm și de o lungime egală cu periferia gâtului”⁷.

**Raportul lui D. I. Ghica, ministrul Afacerilor Străine, nr. 73.856
din 23 decembrie 1931**

⁷ Tudor Alexandru Martin & Katiușa Pârvan & Cătălina Opaschi, *Onoarea națiunilor (II). Ordine și decorații românești din patrimoniul Muzeului Național de Istorie a României*, București 2016, p. 42-52; Laurențiu-Ștefan Szemkovics, *Distincții acordate jandarmilor în perioada 1917-1919*, București 2018, p. 5-9; idem, *Decorații conferite clerului român (1916-1919)*, București 2019, p. 15-18; idem, *Decorații conferite personalului polițienesc în perioada 1917-1919*, București 2019, p. 14-18; idem, *Decorații primite de jandarmii români (1916-1920)*, București 2020, p. 17-21; idem, *Ordinul „Steaua României” conferit unui maior din Corpul de Jandarmi (1920)*, “Jandarmeria Română” 56 (septembrie 2021), p. 73; idem, *Decorație acordată în 1922 prefectului județului Sălaj*, “Caiete Silvane” 209 (iunie 2022), p. 39; idem, *Decorație conferită vicepreședintelui Societății Invalizilor de Război din Turnu-Severin (1923)*, “Cronica de Severin” 11 (2022), nr. 371 (21 iunie), p. 4; idem, *Ordinul „Steaua României” conferit șefului contabilității Consistoriului Arad (1923)*, “Ziridava. Studia Historica” 27 (2022), p. 249-258; idem, *Ordinul „Steaua României” decernat în 1904 unui proprietar din județul Dâmbovița*, <https://chindiamedia.ro/general/editorial-ordinul-steaua-romaniei-decarnat-in-1904-unui-proprietar-din-judetul-dambovita/>; idem, *Ziariști decorați cu ocazia Încoronării Suveranilor României*, “UZP” 28 (2022), p. 38-39; idem & Augustin Mureșan, *Distincții onorifice conferite grănicerilor români în perioada 1918-1919*, București 2018, p. 17-18 și 86.

Decretul regal nr. 4.245 din 23 decembrie 1931

STERUL AFACERILOR STRĂINE
CANCELARIA ORDINELOR

No. 4285 / 931

Adeverință de primire

Subsemnatul,

Numele de familie: Moisil

Numele de botez: Constantin

Data și locul nașterii: 1876 Nașăud

Domiciliul: București, str. Arhivelor 4

Pozițiunea socială (grade și funcțiuni): profesor, director general al
Arhivelor Statului, membru corespondent al Academiei Române. -

Naționalitatea: român. -

incredințează că a primit brevetul de Comandor
al Ordinului, "Steaua României".

București, în 16 Ianuarie 1932.

(Semnătura)
Const. Moisil

Adeverința lui Constantin Moisil de primire a brevetului de Comandor al Ordinului
"Steaua României"

L.-Șt. Szemkovics, *Decorație acordată în 1931 lui Constantin Moisil*

Ordinul "Steaua României" în gradul de Comandor (avers și revers)

Decoration awarded in 1931 to Constantin Moisil

(abstract)

By using phaleristics, heraldry and sigillography, the paper presents the Order of the Star of Romania in Commander rank which was awarded in 1931 to Constantin Moisil, general director of the State Archives of Romania (1923-1938).

Some Notes Regarding the Muratorian Version of Marino Sanudo's *Le Vite dei Dogi*

Șerban V. Marin

Keywords: *Venetian Chronicles; Venetian Historical Writing; Venetian Manuscripts; Codicology; Historiography; 15th Century Venice; Marino Sanudo; Muratori Corpus*

Sanudian and pseudo-Sanudian manuscripts of *Le vite dei Dogi*:

Originated in the donation of Girolamo Contarini da San Trovaso – dated in 1843¹ – manuscript It. VII, 800 (7151) is presented in the former catalogue “Ital. VII” of Marciana National Library under the name of *Marino Sanudo. Cronaca Veneta (Vite dei Dogi)*, in the catalogue provided by Carlo Campana as “Marin Sanudo il Giovane, *Vite dei dogi*”², while on the reverse side it is written: “MARINO SANUTO / CRONACA VENETA / O / VITE DEI DOGI”³. Nowadays, it could be consulted only as microfilm. Along with It. VII, 801, it is the codex that the modern scholars have usually referred to when dealing with Marino Sanudo's *Le Vite dei Dogi*⁴. Thus, it has been regarded as the autograph of this

¹ Patricia H. Labalme, review of *Le vite dei dogi (1474-1494)* (ed. by Angela Caracciolo Aricò), I, Padua 1989, in “Renaissance Quarterly” 46 (1993), 6, p. 810-812 (810). For G. Contarini and his library, see also *Sulla famiglia patrizia Contarini e specialmente sul ramo de' Scrigni di san Trovaso*, [1843], apud Emmanuele Antonio Cicogna, *Saggio di bibliografia veneziana*, Venice 1847, p. 399.

² Carlo Campana, *Cronache di Venezia in volgare della Biblioteca Nazionale Marciana. Catalogo*, Venice 2011, p. 116.

³ *Ibidem*.

⁴ S. Romanin, *Storia documentata di Venezia*, 10 volumes, Venice 1853-1861, V, p. 23 n. 1; Carlo Errera, *I crociati veneziani in Terra Santa (dal concilio di Clermont alla morte di Ordelafo Falier)*, “Archivio Veneto”, new series, 19 (1889), 38, 2, p. 237-277 (250 n. 1); Ester Pastorello, *Introduzione*, in *Andreae Danduli Duci Veneticorum Chronica per extensium descripta aa. 46-1280 d. C.*, in *Rerum Italicarum Scriptores*, 12 (ed. by E. Pastorello), Bologna 1923, p. 5-327 (xxix) apud Girolamo Arnaldi, *Andrea Dandolo doge-cronista*, in *La storiografia veneziana fino al secolo XVI. Aspetti e problemi* (ed. by Agostino Pertusi), Florence 1970, p. 127-268 (138 n. 1); Hans Baron, *The Anti-Florentine Discourses of the Doge Tommaso Mocenigo (1414-23): Their Date and Partial Forgery*, “Speculum” 27 (1952), 3, p. 323-342 (338 n. 2); Vittorio Lazzarini, *Marino Faliero. Avanti il Dogado – La Congiura*, Florence 1963 [1897], p. 103 n. 4; Antonio Carile, *Partitio Terrarum Imperii Romanie*, “Studi Veneziani” 7 (1965), p. 125-305 (202); Idem, *La cronachistica veneziana (secoli XIII-XVI) di fronte alla spartizione della Romania nel 1204*, Florence 1969, p. 157; G. Arnaldi, *op. cit.*, p. 138 n. 1; Frederic C. Lane, *The enlargement of the great council of Venice*, in *Florilegium Historiale. Essays presented to Wallace K. Ferguson* (ed. by J. G. Rowe & W. H. Stockdale), [Toronto] 1971, p. 236-

work⁵, although at his time Em. A. Cicogna initially considered that the original of the work had been lost⁶. Actually, it presents a note at the beginning saying: “*Marini Sanuti Leonardi filij Patricij Veneti de origine urbis Venete et vita omnium Ducum Venetorum Incypit feliciter*”⁷. The incipit mentions: “*La cita di Veniexia Al prexente In italia primaria et potentissima ne la region di Venetia*”⁸, while the explicit says at p. 506a: “*Remanentibus in sua firmitate omnibus aliis ordinibus dicti colegij bladorum.*”⁹.

It is about a 16th century codex¹⁰ – as the Marcian codex also states – that follows the narration by year 1423¹¹. It is continued by It. VII, 801 (7152)¹²,

274 (266 n. 37); P. H. Labalme, *op. cit.*, p. 810; Deborah Howard, *Venice & the East: The Impact of the Islamic World on Venetian Architecture 1100-1500*, New Haven 2000. It is possible that it is about the manuscript that has also been taken into account also by Petre Diaconu, *Kilia et Licostomo ou Kilia=Licostomo?*, “*Revue Roumaine d’Histoire*” 25 (1986), 4, p. 301-317 (315 n. 74), when referring at a certain moment to “*Marino Sanudo, Cronaca Veneta a [sic!] vita dei Dogi, Biblioteca Marciana, autographe*”, after which the scholar added between brackets: “*Bibliothèque de l’Académie de la R. S. de Roumanie, Archives V. A. Urechia, XI, Varia 13*”, information that is not quite clarifying. As for S. Romanin, beside the reference to manuscripts It. VII, 800-801 and to the Sanudian version in the edition of Muratori (see *infra*), he often noted “*Sanuto ms. alla Marciana*” or similar versions (see S. Romanin, *op. cit.*, III, p. 30 n. 1, 104 n. 1, 181 n. 1, 186 n. 1, 337 n. 2; IV, p. 39 n. 2, 447 n. 1), “*Sanuto Cronaca autogr. alla Marciana*” (*Ibidem*, III, p. 50 n. 1) that could be codex It. VII, 800, but on other occasions he referred simply to “*Sanudo ms.*” (*Ibidem*, III, p. 241 n. 4, 283 n. 2, 311 n. 1; IV, p. 8 n. 1, 54 n. 2, 54 n. 4, 365 n. 6, 418 n. 2, 432 n. 1, 435 n. 1; V, p. 99 n. 1), which are not so clearly to the autograph codex, especially as it could be about one of the Cicogna manuscripts, also mentioned on other occasions (*Ibidem*, IV, p. 300 n. 7, 347 n. 1), sometimes even along with the inventories, that is 675-676 (*Ibidem*, IV, p. 322 n. 1), 920 respectively (*Ibidem*, IV, p. 500 n. 2). Many other references to the Sanudian chronicle in the work of S. Romanin (volumes II-V) do not offer information about the source used, and they could very well to deal with any of the manuscripts above or to the Muratorian version.

⁵ G. Berchet, *Prefazione*, in Marino Sanudo, *I Diarii*, I, Venice 1879 [= <http://www.liberliber.it/biblioteca/licenze>], p. 37 n. 60, 73; H. Baron, *op. cit.*, p. 338 n. 2; V. Lazzarini, *op. cit.*, 103 n. 4; A. Carile, *Partitio Terrarum cit.*, p. 202; Idem, *La cronachistica veneziana cit.*, p. 157; G. Arnaldi, *op. cit.*, p. 138 n. 1; C. Campana, *op. cit.*, p. 116.

⁶ R. F[ulin], *Saggio del catalogo dei codici di Emmanuele A. Cicogna*, “*Archivio Veneto*”, 4 (1872), 1, p. 59-132, 337-398 (92), also with references to M. Foscarini and Rawdon Brown.

⁷ C. Campana, *op. cit.*, p. 116.

⁸ *Ibidem*.

⁹ Cf. *ibidem*.

¹⁰ V. Lazzarini, *op. cit.*, p. 103 n. 4; C. Campana, *op. cit.*, p. 115.

¹¹ V. Lazzarini, *op. cit.*, p. 103 n. 4; C. Campana, *op. cit.*, p. 116.

which reaches year 1494, according to the Marcian catalogue, although C. Campana notes that this second volume covers only the period between 1474 and 1494, for the interval 1423-1474 the autograph being lost, so that one could consult these years only in other copies¹³. It is for certain that this is the codex that Cicogna had taken into consideration in 1850. Cicogna's assertion saying that "*nell'anno 1843 dalla eredità del fu Girolamo Contarini pervenne alla Marciana l'autografo della Cronaca*"¹⁴ would be retaken by A. Prost, when affirming that "*le manuscrit autographe de Sanudo venant de la succession de Girolamo Contarini este entré à la bibliothèque Saint-Marc en 1843.*"¹⁵, exactly because of the detail referring to the provenience, since the Marcian catalogue confirms that it would have been G. Contarini's donation. Further on, it was considered that the manuscript would have contained three volumes, but the second one – corresponding to the period between 1419 and 1473 – was missing and nothing was known about it¹⁶. For this missing period, Cicogna and Prost referred to a copy due to Pietro Foscarini the Elder, also dated in the 16th century¹⁷, and C. Campana to It. VII, 125, It. VII, 758 and cod. Estense¹⁸.

A little later Marcian codex is also It. VII, 520 (7280), which reaches year 1503 and could be dated in the 16th century according to the catalogue and also to C. Campana¹⁹, more precisely – according to A. Carile – at the beginning of this century²⁰. Originated in Jacopo Morelli's library²¹, this codex was the basis of A. Carile's edition of the passage referring to *Partitio Romaniae* along with the autograph²². In the former catalogue, it is presented as *Cronaca Veneziana, ovvero Vite dei Dogi di Venezia sino all'anno 1503*, thus involving Sanudo's name only indirectly, through the title of *Vite dei Dogi*. On the other turn, C. Campana does not mention the person of Sanudo when referring to this manuscript and simply names the codex as *Cronaca di Venezia sino all'anno 1503*. However, at a certain moment, there is a mention saying: "*Questo principio di Cronicha è copiato da una de miser Zuanfrancesco Malipiero fu del*

¹² A. Carile, *op. cit.*, p. 157. Incipit: "*hessendo morto il suo precesor adi primo decembrio*", explicit (at p. 367b): "*fu observata un tempo poi interotta*" and (at p. 379a): "*henrico octavo*", apud C. Campana, *op. cit.*, p. 116.

¹³ C. Campana, *op. cit.*, p. 116.

¹⁴ R. F[ulin], *op. cit.*, p. 106 n. 1. See also S. Romania, *op. cit.*, IV, p. 188 n. 1.

¹⁵ A. Prost, *Les chroniques vénitiennes. Second mémoire*, "Revue des questions historiques" 34 (1883), p. 199-224 (209); see also *Ibidem*, p. 218.

¹⁶ R. F[ulin], *op. cit.*, p. 106 n. 1; S. Romanin, *op. cit.*, IV, p. 188 n. 1; A. Prost, *op. cit.*, p. 209.

¹⁷ R. F[ulin], *op. cit.*, p. 106 n. 1; A. Prost, *op. cit.*, p. 209.

¹⁸ C. Campana, *op. cit.*, p. 116.

¹⁹ *Ibidem*, p. 88.

²⁰ A. Carile, *op. cit.*, p. 157; see also G. Berchet, *op. cit.*, p. 75.

²¹ P. H. Labalme, *op. cit.*, p. 811; C. Campana, *op. cit.*, p. 88.

²² A. Carile, *op. cit.*, p. 157.

Mag.^{co} ms Andrea, insieme cum la figura, per che l'altro principio et figura copia da una Cronicha qual era stata del q. ms Marin Sanudo fu del Mag.^{co} ms Lunardo"²³. The incipit (at p. 119^r) is: "*La Citta di Vinetia al presente In Italia Primaria et Potentissima nella Region di Vinetia nel ultimo seno del mar Adriatico*"²⁴ and the text ends by saying at p. 540b: "*In loco del quale fu fatto Giuliano ostiense Cardinale che poi si nomino Giulio 2°*".²⁵

The 17th century codex It. VII, 1607 (8699) has also been taken into consideration. Originated in Giovanni Rossi's donation, it is entitled as *Marino Sanuto. Cronaca veneta dal principio della Città fino all'anno 1367* in the catalogue²⁶ and *Chronica Veneta dal principio della città fin all'anno 1367* by C. Campana²⁷, information that, according to the notices in the Marcian catalogue, is wrong, since it comes to an end by narrating events in year 1378²⁸. The Sanudian paternity is also noted by C. Campana: "*Marin Snaudo il Giovane, Chronica Veneta*"²⁹. The incipit is the same as the codices already mentioned: "*La Città de Venetia al presente in Italia primaria, et potentissima nella ragionde [sic!] Venetia*"³⁰ and the excipit says: "*In questo anno essendo per avanti venuto à Venetia 6 galie*".³¹

On its turn, the 17th century codex It. VII, 787 (8178)³² originates in Girolamo Contarini's donation and is entitled as *Marino Sanuto. Cronaca Veneta, dal principio della Città fino all'anno 1378*, according to the catalogue, and as "*Marin Sanudo il Giovane, Cronaca di Venezia sino all'anno 1378*" by C. Campana³³, although the other Marcian catalogue, that is "*Soggetti Veneti*", establishes another ending year: "*sino al 1456*". The incipit is: "*La Città de Venetia al presente in Italia primaria, et potentissima*"³⁴ and the explicit is the

²³ C. Campana, *op. cit.*, p. 88.

²⁴ *Ibidem*.

²⁵ *Ibidem*.

²⁶ "*Cronaca veneta dal Sanuto dalle origini al 1367*", cf. A. Carile, *op. cit.*, p. 157.

²⁷ C. Campana, *op. cit.*, p. 128.

²⁸ See also A. Carile, *op. cit.*, p. 157. The error had been also noticed by G. Berchet, *op. cit.*, p. 76, who also adds that it would have belonged to the minorite friars in the order of San Bonaventura in Venice.

²⁹ C. Campana, *op. cit.*, p. 128.

³⁰ *Ibidem*.

³¹ *Ibidem*.

³² The 18th century, according to Pietro Zorzanollo, *Catalogo dei manoscritti italiani della Biblioteca Nazionale Marciana di Venezia. Mss. Italiani – Classe VII (nn. 501-1001)* (ed. by Giulio Zorzanollo), Florence 1963, p. 83 apud A. Carile, *op. cit.*, p. 157 n. 5 and to A. Carile, *op. cit.*, p. 157. G. Berchet, *op. cit.*, p. 75 noted that the manuscript contains a copy of a part of the chronicles that narrates the events by year 1378.

³³ C. Campana, *op. cit.*, p. 109.

³⁴ Cf. *ibidem*.

Ș. V. Marin, *The Muratorian Version of Marino Sanudo's Le Vite dei Dogi* same as in It. VII, 1607: “*In questo anno essendo per avanti venuto a Venetia 6 galee.*”³⁵

Despite the existence of the autograph at Marciana (It. VII, 800), L. A. Muratori relied his edition of Sanudo's chronicle on a manuscript from Modena belonging to the Este family. It is a later codex – from the 17th century³⁶ – and it is not known if it had been copied from the original with the possible interpolations or from another copy³⁷. Regarded as different than the autograph through the mediation of some subsequent additions applied to the chronicle³⁸, there are two 19th century copies of it. One of them is preserved at Marciana, It. VII, 758 (9443)³⁹, acquired in 1840 and named in the Marcian catalogue “It. VII” as *Marin Sanuto P(atrizio) V(eneto). Apografo della Cronaca di Marino Sanuto dal 1474 al 1494 circa, trascritto dal Codice italiano M° 454 della Biblioteca Estense di Modena nell'anno 1840*⁴⁰; the codex begins by noting: “[I]474 Piero Mocenigo Doxe. Essendo morto il suo Precesor adi p° xbrío” and ends at p. 538 with this explicit: “*non si facci de cetera più cene di compagni, ma ben disnari sotto gravissime pene. Fo observata un tempo poi interotta.*”⁴¹; it is followed by *Summario di successi di Baiazet Imp.° di Turchi fino dell'anno 1494*, a bull of Pope Alexander VI and *Il Nome di tutti li Re di Anglia*⁴²; the codex also includes the *Diarii* of Girolamo Priuli for years 1494-1500⁴³. The other copy from the Modenese version is at Correr Civic Museum, in codices Ci 3767-3768⁴⁴.

Sanudo's chronicle is also present in a partial version in codex It. VII, 125 (7460)⁴⁵, inside of a miscellanea including many other materials, chronicles

³⁵ *Ibidem*.

³⁶ R. F[ulin], *op. cit.*, p. 106 n. 1; A. Prost, *op. cit.*, p. 209; see also A. Carile, *op. cit.*, p. 157.

³⁷ Cicogna became aware of these doubts by Girolamo Tiraboschi, at those times (1850) custodian of Estense Library, see R. F[ulin], *op. cit.*, p. 106 n. 1.

³⁸ A. Carile, *op. cit.*, p. 157.

³⁹ P. Zorzanello, *op. cit.*, p. 73 apud A. Carile, *op. cit.*, p. 157 n. 2; A. Carile, *Partitio terrarum cit.*, p. 202; Idem, *La cronachistica veneziana cit.*, p. 157; C. Campana, *op. cit.*, p. 104, 116.

⁴⁰ C. Campana, *op. cit.*, p. 104 only notes “*Apografo del Tomo II. della Cronaca di Marino Sanuto tratta dal Manoscritto Estense N°. 454 fra gli Italiani*”, without noting the reference to year 1840.

⁴¹ Cf. *ibidem*.

⁴² *Ibidem*.

⁴³ *Ibidem*.

⁴⁴ A. Carile, *Partitio terrarum cit.*, p. 202; Idem, *La cronachistica veneziana cit.*, p. 157.

⁴⁵ See also G. Berchet, *op. cit.*, p. 74; S. Romanin, *op. cit.*, IV, p. 186 n. 2; Robert Finlay, *Politics and History in the Diary of Marino Sanuto*, “*Renaissance Quarterly*” 33 (1980),

included. Inside of this manuscript, between leafs 241 and 425, the Sanudian chronicle covers the period between 1423 and 1481⁴⁶, and is named as *Cronaca Veneziana di Marino Sanudo dall'anno 1423 fino al 1481*, according to the note in the former catalogue, and as *Cronica Sanuda* according to C. Campana⁴⁷. According to Campana, it is about a copy of the lost autograph in It. VII, 800-801⁴⁸. The former catalogue of Marciana referred also to codices DCCC and DCCCI and informs that the work belongs to the 17th century; on his turn, C. Campana dates the entire codex as belonging to the 16th-18th centuries⁴⁹.

There are many copies of the Sanudian chronicle at Correr Museum, inside of Cicogna collection. Thus, one could note the 16th century codex Ci 1001⁵⁰, unde the title of *Cronaca veneziana estratta dalle Vite de' Dogi di Marino Sanuto il giovane, dal principio al 1475*. It is about a copy accomplished by Andrea Morosini and that covers the period between 697 and 1475⁵¹, an excerpt from the Sanudian chronicle⁵² having the following excipit: "*et un altra al duca di Borgogna*". Cicogna noted the differences from the version of Muratorian edition, inserting some examples in this sense at a certain moment⁵³. A. Prost also considered codex Ci 1001 as more precious than the one of Modena used by Muratori⁵⁴.

On the other side, codices Ci 1105-1106⁵⁵, divided in two volumes "*per comodo*", as Cicogna himself noted⁵⁶, are the result of the initiative promoted by Senator Francesco Donato in the 18th century – and not made by him, as Romanin and Prost considered⁵⁷ –, that is to charge a copyist with the departure to Modena and with the setting up of a copy from the codex used by Muratori⁵⁸.

4, p. 585-598 (587 n. 16); P. H. Labalme, *op. cit.*, p. 811; C. Campana, *op. cit.*, p. 58-59, 116.

⁴⁶ See also Freddy Thiriet, *Les chroniques vénitiennes de la Marcienne et leur importance pour l'histoire de la Romanie gréco-vénitienne*, "Mélanges d'Archéologie et d'Histoire, publiés par l'École Française de Rome", 1954, p. 241-292 (258). Period 1423-1482, according to S. Romanin, *op. cit.*, p. IV, p. 186 n. 2.

⁴⁷ C. Campana, *op. cit.*, p. 58.

⁴⁸ *Ibidem*, p. 59.

⁴⁹ *Ibidem*, p. 58.

⁵⁰ R. F[ulin], *op. cit.*, p. 99.

⁵¹ *Ibidem*; A. Prost, *op. cit.*, p. 209, 218.

⁵² G. Berchet, *op. cit.*, p. 80.

⁵³ R. F[ulin], *op. cit.*, p. 99.

⁵⁴ A. Prost, *op. cit.*, p. 209.

⁵⁵ R. F[ulin], *op. cit.*, p. 105-106; S. Romanin, *op. cit.*, III, p. 310 n. 1; IV, p. 188 n. 1; G. Berchet, *op. cit.*, p. 80.

⁵⁶ R. F[ulin], *op. cit.*, p. 106.

⁵⁷ S. Romanin, *op. cit.*, IV, p. 188 n. 1; A. Prost, *op. cit.*, p. 209.

⁵⁸ R. F[ulin], *op. cit.*, p. 105; S. Romanin, *op. cit.*, IV, p. 188 n. 1; G. Berchet, *op. cit.*, p. 39.

The codex resulted from this initiative and entered on Donà-Balbi channel⁵⁹, in the possession of Cicogna is entitled *Vite dei dogi di Venezia di Marino Sanuto dal principio al MCCCCLXXIV*⁶⁰. Thus, it remained uncovered the fragment referring to the period between 1475 and 1493 of the codex used by Muratori, for which Cicogna himself commissioned the Modenese librarian Antonio Lombardi with the copying of the missing fragment, so that in 1840 this latter passage also reached Marciana⁶¹. Curiously, other codices in Cicogna collection, considered by A. Carile as including the Sanudian chronicle, are not present even in Cicogna's list; it is about codices Ci 969-970 from the 16th century⁶² and Ci 2549 from the same century⁶³, while Ci 2677, mentioned by Carile in the same context along with Ci 2678⁶⁴, corresponds to another chronicle, that is the one ascribed to Antonio di Matteo di Corato⁶⁵. On her turn, Rona Goffen mentions codex Ci 1920 that would contain Sanudo's *Cronica*⁶⁶, information that I have not verified.

The Foscari collection in Vienna includes codex CXV n. 6819 that represents *Cronaca di Marin Sanuto dal principio della Città di Venezia al 1355. P. I*, dated in the 17th century and providing a good writing and conservation⁶⁷. Tommaso Gar informed about the fact that this copy of the first part of Sanudo's chronicle would have been accomplished by Patriarch Giovanni Tiepolo in 1600 and also that the other part (post-1355) would have not been detected among the

⁵⁹ R. F[ulin], *op. cit.*, p. 106.

⁶⁰ *Ibidem*, p. 105; for the ending year, see also A. Prost, *op. cit.*, p. 209, 218.

⁶¹ R. F[ulin], *op. cit.*, p. 99, 106.

⁶² A. Carile, *La cronachistica veneziana* cit., p. 157; see also R. Finlay, *La vita politica nella Venezia del Rinascimento*, Milan 1982 [*Politics in Renaissance Venice*, Rutgers, New Jersey 1980], p. 42 n. 24; Donatella Calabi, *The Market and the City: Square, Street and Architecture in Early Modern Europe*, Burlington-Aldershot 2004, p. 5.

⁶³ A. Carile, *op. cit.*, p. 157; see also P. H. Labalme, *op. cit.*, p. 811 (who names it as Ci 2459).

⁶⁴ A. Carile, *op. cit.*, p. 157.

⁶⁵ R. F[ulin], *op. cit.*, p. 369-372; see also G. Berchet, *op. cit.*, p. 98. See Antonio di Matteo di Curato, *Cronaca Veneta*, Venice, Biblioteca Nazionale Marciana, manuscript It. VII, 162 [= 8037], 15th century. See also Carlo Campana, *Cronache di Venezia in volgare della Biblioteca Nazionale Marciana. Catalogo*, Venice 2011, p. 67 (*Cronaca di Venezia sino all'anno 1457*, dated in the 16th century). See also Ş. Marin, *Venice, Byzantium, and the Muslims (by 1345), According to the Chronicle Ascribed to Antonio: Manuscripts It. VII, 162-163 (8037-7653) from Marciana National Library* [forthcoming].

⁶⁶ Rona Goffen, *Giovanni Bellini*, New Haven 1989, *passim*.

⁶⁷ Tommaso Gar, *I codici storici della collezione Foscari conservata nella Imperiale Biblioteca di Vienna*, "Archivio Storico Italiano" 5 (1843), p. 281-430 (299); see also A. Prost, *Les chroniques vénitiennes*, "Revue des questions historiques" 31 (1882), p. 512-555 (549).

Foscarini codices⁶⁸. According to T. Gar's opinion, this copy would correspond to the printed version of Muratori, therefore to the codex of the Este family⁶⁹.

A *Cronica Ducum Venetorum vel s. XVI* was noticed on the British territory, at Cochrane Library in 1889, under the number 3052. It was mentioned by G. Castellani and considered as a version of Sanudo's *Vite dei dogi*⁷⁰. Meanwhile, codex Add. 8575 from the British Museum (nowadays, at British Library) has included the 18th century *Origine della città di Venezia e vita dei Dogi (321-1493)*⁷¹, a manuscript numberring 526 leaves⁷². In connection to it, C. Foligno considered that it would have been written by more handwritings dated in various periods⁷³. Its incipit is as follows: "*Marini Sanuti Leonardi filii patricii Veneti de origine urbis venetae et vita omnium ducum incipit feliciter. La città di Veniexia al presente in Italia primaria e potentissima nelle regione di Venetia ...*" (p. 1), and the chronicle ends: "[...] *che il ditto ducha debba haver assignado le dette fubelli.*" (p. 526), referring to a passage from the treaty concluded with the Duke of Milan in May 1428⁷⁴.

Beside It. VII, 800-801, other codices have been regarded as Sanudo's autographs. It is about It. VII, 157 (7771), originated in Svajer collection (no 276)⁷⁵ and It. VII, 158 (8183), ex-Svajer (no 1126), entitled *Sanudo. Repertorio della cronaca veneta* in the former Marcian catalogue⁷⁶, respectively *CRONACA VENETA DI MARINO SANUDO COD. MS* (on the cover) and *SOMMARY di Storia Veneziana di Marino Sanudo Autografo* (in the text, p. 1a), according to C. Campana⁷⁷, this latter note thus regarding it as autograph. Nevertheless, another note is mentioned as title a little later (p. 2a), saying: *Sumario di Cronicha di Veniexia tratta da una avi da ms p^o dolfim fo di ms Zorzi la qual fo extratta di la*

⁶⁸ T. Gar, *op. cit.*, p. 299; see also A. Carile, *op. cit.*, p. 157 and n. 6.

⁶⁹ T. Gar, *op. cit.*, p. 299.

⁷⁰ C. Castellani, *I manoscritti Veneti contenuti nella collezione Phillipps in Cheltenham (contea di Gloucester)*, "Archivio Veneto" 37 (1889), p. 199-248 (211).

⁷¹ C. Foligno, *Codici di materia veneta nelle biblioteche inglesi (continua)*, "Nuovo Archivio Veneto", new series, 5 (1905), 10, 1, p. 89-128 (96); A. Carile, *op. cit.*, p. 157.

⁷² C. Foligno, *op. cit.*, p. 96.

⁷³ *Ibidem*.

⁷⁴ *Ibidem*. For this manuscript, see also <http://www.bl.uk/catalogues/illuminatedmanuscripts/TourCollGen.asp>. See also Marino Sanudo [?], *Lives of the Doges from the origins to 1437*, London, British Library, manuscript Additional 8576, 18th century.

⁷⁵ See also Lia Sbriziolo, *La cronaca Zancaruola: dall'esilio dalla Biblioteca Marciana al suo ritorno (1805-1969)*, "Atti dell'Istituto Veneto di scienze, lettere ed arti" 128 (1969-1970), p. 617-629 (624 n. 24); Christiane Neerfeld, «Historia per forma di Diaria». *La cronachistica veneziana contemporanea a cavallo tra il Quattro e il Cinquecento*, Venice 2006, p. 232.

⁷⁶ See also L. Sbriziolo, *op. cit.*, p. 624 n. 24.

⁷⁷ C. Campana, *op. cit.*, p. 66.

*Cronicha di ms andrea dandolo*⁷⁸, thus expressing some doubts regarding the Sanudian paternity. In addition, It. VII, 157 is nothing but a compendium⁷⁹ (*sumario*, as mentioned above) dated in the 16th century, which is presented in the former catalogue as “*Marino Sanudo. Sommarj di storia veneziana dall'anno 746 al 1499*”⁸⁰. The incipit refers to: “746 Carlo magno Imperador mori monacho a Viena”⁸¹ and the end is: “*eramo al balotar 1507*”⁸². As for It. VII, 158, also from the 16th century, it represents a completely different chronicles, the one ascribed to Antonio⁸³, just that at a certain moment a note in the manuscript says: “*MARINI SANUTI LEONARDI F. IN CHRONICA VENETORUM. REPERTORIUM OPTIMUM ET NECESSARIUM*”⁸⁴. However, it has nothing to do with the Sanudian text⁸⁵.

An abridged version – although regarded by Cicogna as “*fidelissima*”⁸⁶ – is the copy in the 18th century codex Ci 2619 at Correr Civic Museum⁸⁷, under the name of *Sommarij di Storia Veneziana di Marino Sanudo copiatì dal suo autografo*⁸⁸. In addition, this latter codex would also contain several short additions to these *Sommarii di storia Veneziana, sive Repertorium*, for the period 1494-1507⁸⁹ and then for the one by 1646⁹⁰. Cicogna supposed that this latter copy would have been accomplished because of the initiative of Senator Francesco Donato from the Marcian codex It. VII, 158⁹¹, mentioned above; then,

⁷⁸ Cf. *ibidem*.

⁷⁹ P. Zorzanella, *Catalogo dei manoscritti italiani della Biblioteca Nazionale Marciana di Venezia. Mss. Italiani – Classe VII (nn. 1-500)* (ed. by Giulio Zorzanella), Florence 1956, p. 58 apud A. Carile, *op. cit.*, p. 157 n. 3; A. Carile, *op. cit.*, p. 157.

⁸⁰ G. Berchet, *op. cit.*, p. 74 noted it as *Sommario di storia Veneziana di Marino Sanuto* and considered that it represents an excerpt of the chronicle of Pietro Delfino. For this chronicle, see Pietro Dolfìn, *Cronaca di Venezia fino al 1422*, Venice, Biblioteca Nazionale Marciana, manuscripts It. VII, 2557-2558 [= 12449-12450], 18th century. For the manuscripts, see C. Campana, *op. cit.*, p. 157-158. See also Ş. Marin, *Crusades seen through Venetian Eyes. The Case of Pietro Dolfìn*, “*Annuario. Istituto Romeno di Cultura e Ricerca Umanistica*” 10-11 (2008-2009), p. 207-259.

⁸¹ Cf. C. Campana, *op. cit.*, p. 66.

⁸² Cf. *ibidem*.

⁸³ See above, n. 65.

⁸⁴ Cf. C. Campana, *op. cit.*, p. 66.

⁸⁵ In this sense, see also C. Campana, *op. cit.*, p. 67.

⁸⁶ R. F[ulin], *op. cit.*, p. 363.

⁸⁷ *Ibidem*, p. 362-363; A. Prost, *Les chroniques vénitiennes. Second mémoire cit.*, p. 219; A. Carile, *op. cit.*, p. 157.

⁸⁸ R. F[ulin], *op. cit.*, p. 362; see also G. Berchet, *op. cit.*, p. 80 (who regarded it as being copied by Francesco Donà).

⁸⁹ R. F[ulin], *op. cit.*, p. 362; A. Prost, *op. cit.*, p. 219.

⁹⁰ R. F[ulin], *op. cit.*, p. 362; A. Prost, *op. cit.*, p. 222.

⁹¹ R. F[ulin], *op. cit.*, p. 362.

Ș. V. Marin, *The Muratorian Version of Marino Sanudo's Le Vite dei Dogi*

in 1805, it would have reached the Imperial Library of Vienna, and in 1845 would have been redeemed for Marciana⁹².

Another autograph codex from Marciana, that is It. VII, 760 (8582) has also been taken into account⁹³. Catalogue "Ital. VII" presents it as *Sanuto Marino. Cronaca della creazione di alcuni Dogi, da Sebastian Ziani (1172) fino a Leonardo Loredan (1502)*, while C. Campana regards it as "Marin Sanudo il Giovane, *Adizioni*"⁹⁴. It is about a miscellanea dated in the 16th century (although C. Campana dates it in the 15th/16th centuries⁹⁵). It numbers 86 leaves and has the inscription saying "*Cronica delle creazioni di alcuni dogi ecc. Autografo di Marin Sanudo*"⁹⁶ on the front page. The incipit is: "*Qui sarano Alcune Adizioni a la cronicha di Veniexia principiando 1442. Ms franc^o foscari ser^{mo} doxe de veniexia*"⁹⁷ (thus proving that it contains only references to the 15th century), while the explicit says: "*E quel che per la maor parte de quelli fosse deliberado fosse mandado ad exequution.*"⁹⁸ As Maria Zannoni stated, "*all'incontro del titolo, il manoscritto sanudiano non ha nulla a che fare con le cronache, anzi non esiterei a chiamarlo un quaderno d'appunti del grande cronista, poiché contiene vari brani disparati ed incompleti.*"⁹⁹, including the chronicle ascribed to Zorzi Delfino¹⁰⁰.

Two other codices in Cicogna collection, Ci 920-921 are also placed under the name of M. Sanudo¹⁰¹. They are both from the 16th century¹⁰² and

⁹² *Ibidem*, p. 362-363; for this 'route', see also G. Berchet, *op. cit.*, p. 97-98, 99.

⁹³ Maria Zannoni, *Le fonti della cronaca veneziana di Giorgio Dolfin*, "Atti del Reale Istituto Veneto di scienze, lettere ed arti" 101 (1941-1942), 2, p. 515-546 (518 and n. 2), 531-532, 544; H. Baron, *A forgotten Chronicle of early Fifteenth-Century Venice. The copy in Newberry Manuscript F 87.1*", in *Idem, From Petrarch to Leonardo Bruni. Studies in Humanistic and Political Literature*, Chicago-London 1968 [first ed., in *Essays in history and literature presented by fellows of the Newberry Library to Stanley Pargellis*, Chicago 1965, p. 19-36], p. 181-182 and n. 32. For the manuscript, see C. Campana, *op. cit.*, p. 105.

⁹⁴ *Ibidem*.

⁹⁵ *Ibidem*.

⁹⁶ M. Zannoni, *op. cit.*, p. 531.

⁹⁷ C. Campana, *op. cit.*, p. 105.

⁹⁸ Cf. *ibidem*.

⁹⁹ M. Zannoni, *op. cit.*, p. 531-532.

¹⁰⁰ *Ibidem*, p. 533, 536; H. Baron, *op. cit.*, p. 181-182 and n. 32. For this chronicle, see Zorzi Delfino, *Cronicha dela nobil cità de Venetia et dela sua provintia et destretto. Origini-1458* (ed. by Angela Caracciolo & Chiara Frison), 2 volumes, Venice 2007-2009. for the manuscript, see C. Campana, *op. cit.*, p. 113-114. See also Ș. Marin, *The Venetian Chronicle in Codex It. VII, 794 (8503) at Marciana National Library – Ascribed to Giorgio Delfino and Transcribed by Nicolò Gussoni*, "Revista Arhivelor. Archives Review" 89 (2012), 2, p. 41-62.

¹⁰¹ R. F[ulin], *op. cit.*, p. 92-99; S. Romanin, *op. cit.*, IV, p. 468 n. 2, 488 n. 2, 493 n. 3, 495 n. 1 (available only for Ci 920); A. Prost, *op. cit.*, p. 213, 222.

Cicogna considered that they should be examined together¹⁰³. Among them, Ci 920, which is named as “*Cronaca Marino Sanuto*”¹⁰⁴ and ends with the author's presentation: “*del magnifico m(e)s(er) Marin Sanudo q(uondam)ser Lunardo*”¹⁰⁵, represents a copy accomplished by Giovanni Tiepolo in 1587¹⁰⁶ from another version transcribed by Pietro Contarini son of Catarin¹⁰⁷ and includes materials dated in 1586 and 1587¹⁰⁸. The name ascribed to it by S. Romanin was *Edificazione di Venetia* and it is considered as a simple *cronachetta*¹⁰⁹. The second codex is named as *Miscellanea di Cronaca Veneta di Marino Sanuto*¹¹⁰ and represents excerpts between 1483 and 1494¹¹¹; it is also about a copy provided by Giovanni Tiepolo¹¹², and both of them were bought by Cicogna from Cocco family¹¹³. Although not dating it, A. Prost considered on his turn that it would represent a copy accomplished by Giovanni Tiepolo¹¹⁴.

Fragments of the Sanudian chronicle could also be detected in codices Ci 2588 and Ci 2589, both dated in the 17th century¹¹⁵. The first of them includes the narration for the period between 1474 and 1482 and was written by the same Giovanni Tiepolo¹¹⁶. As for codex Ci 2589, it would include the period 1485-1494, while Cicogna considered it as similar to the version from Este, copied in 1840 for Marciana¹¹⁷.

Another Sanudian codex is the compilation accomplished by his own hand upon other chronicles, gathered in manuscript Marc. Lat. X, 290 (3800), under the title of *Fragmenta diversorum Chronicorum*, dated in year 1512¹¹⁸. On his turn, S. Mantovani also mentions the Marcian codex Lat. XIV, 267 (4344), including “*MARIN SANUDO, Miscellanea*”¹¹⁹.

¹⁰² R. F[ulin], *op. cit.*, p. 92 and 97, respectively.

¹⁰³ *Ibidem*, p. 96, 98.

¹⁰⁴ *Ibidem*, p. 92-96.

¹⁰⁵ *Ibidem*, p. 92.

¹⁰⁶ *Ibidem*, p. 92, 96.

¹⁰⁷ *Ibidem*, p. 96.

¹⁰⁸ *Ibidem*, p. 93.

¹⁰⁹ S. Romanin, *op. cit.*, IV, p. 488 n. 2.

¹¹⁰ R. F[ulin], *op. cit.*, p. 97-99.

¹¹¹ A. Prost, *op. cit.*, p. 213. Actually, the year of beginning is 1483.

¹¹² R. F[ulin], *op. cit.*, p. 97, 98.

¹¹³ *Ibidem*, p. 98.

¹¹⁴ A. Prost, *op. cit.*, p. 222.

¹¹⁵ R. F[ulin], *op. cit.*, p. 338-339; see also G. Berchet, *op. cit.*, p. 80.

¹¹⁶ R. F[ulin], *op. cit.*, p. 339.

¹¹⁷ *Ibidem*.

¹¹⁸ Dorit Raines, *Alle origini dell'archivio politico del patriziato: la cronaca «di consultazione» veneziana nei secoli XIV-XV*, “Archivio Veneto”, 5th series, 150 (1998), p. 5-57 (52 n. 146).

¹¹⁹ Sergio Mantovani, *L'assedio di Ficarolo (Maggio-giugno 1482)*, in *Tra terra acqua e terra. Storia materiale in Transpadana*, Ferrara 2001 [= <http://www.deremilitari.org/>

It would have been an anonymous to accomplish the 17th century *Estratti dalla Cronaca Veneziana di Marino Sanudo*, from 1485 to 1494, excerpted from codex Ci 2589¹²⁰.

Editions:

Being not about a historian to write from official commission, Sanudo's chronicle has remained unpublished until the issue of the edition of the Muratorian corpus. L. A. Muratori enterprised this initiative in the 22nd volume of it¹²¹, thus resulting an edition intensively used by the scholars both previous and after a new edition of the collection be published in the 20th century. Muratori edition has been criticized many times, being regarded as “*infedele e mancante*”¹²², “*copia [...] adulterato*”¹²³, defective¹²⁴, unsatisfactory¹²⁵, “*malamente pubblicate*”¹²⁶, and “in an italianized and mutilated form”¹²⁷ and presenting lacunae¹²⁸, inaccuracies¹²⁹ or omissions¹³⁰. The reasons for these negative considerations rely upon the use of the Este codex instead of the

resources/articles/mantovani.htm] [= http://www.topoi05.com/Zanetti/L'assedio_di_Ficarolo.pdf], n. 225-228.

¹²⁰ A. Prost, *op. cit.*, p. 218-219.

¹²¹ Cf. *Rerum Italicarum Scriptores*, 22, 1733. The columns between which the chronicle is inserted are presented differently; thus, for instance, colls. 399-1284 according to Germain Lefèvre-Pontalis, *Étude sur Antonio Morosini et son oeuvre. Annexes et tables*, în *Chronique d'Antonio Morosini. Extraits relatifs a l'histoire de France* (ed. by G. Lefèvre-Pontalis), IV, Paris 1902, p. 173 and 182; colls. 406-1251 according to Fr. Thiriet, *op. cit.*, p. 242 n. 3; colls. 405-1252 according to Silvano Borsari, *Studi sulle colonie veneziane in Romania nel XIII secolo*, Naples 1966, p. 13; colls. 398-1252 according to Franco Gaeta, *Storiografia, coscienza nazionale e politica culturale nella Venezia del Rinascimento*, in *Storia della cultura Veneta dal primo quattrocento al Concilio di Trento*, 3/I, Vicenza 1980, p. 1-91 (82 n. 241). Personally, I have noted colls. 399-1252, while the chronicle itself begins at coll. 405.

¹²² R. F[ulin], *op. cit.*, p. 105.

¹²³ According to Francesco Donato's note on the copy accomplished after the manuscript at Este, apud *Ibidem*, p. 105.

¹²⁴ S. Romanin, *op. cit.*, III, p. 50 n. 1; A. Prost, *op. cit.*, p. 209.

¹²⁵ G. Cozzi, *Marin Sanudo il giovane: dalla cronaca alla storia*, in *La storiografia veneziana fino al secolo XVI. Aspetti e problemi* cit., p. 333-358 (341 n. 1).

¹²⁶ Fr. Gaeta, *op. cit.*, p. 82 n. 241.

¹²⁷ P. H. Labalme, *op. cit.*, p. 810.

¹²⁸ R. F[ulin], *op. cit.*, p. 105, 106; H. Baron, *The Anti-Florentine Discourses* cit., p. 338 n. 2; Angela Caracciolo Aricò, introduction apud P. H. Labalme, *op. cit.*, p. 811.

¹²⁹ R. F[ulin], *op. cit.*, p. 99; S. Romanin, *op. cit.*, III, p. 50 n. 1, 310 n. 1; H. Baron, *op. cit.*, p. 338 n. 2.

¹³⁰ Apud R. F[ulin], *op. cit.*, p. 99. See also Em. A. Cicogna, *op. cit.*, p. 82; R. F[ulin], *op. cit.*, p. 106 n. 1, 363; S. Romanin, *op. cit.*, IV, p. 188 n. 1.

original¹³¹ – although V. Lazzarini did not notice this use, but only the fact that Muratori had completed the original text at leaves 109b-200b!¹³² –, the forced translation into Italian of the original Venetian dialect¹³³ – a fact first time underlined by Andrea Baretta, deputy librarian at Marciana¹³⁴ –, the many lacunae in describing the events in the 15th century¹³⁵, and so on¹³⁶. However, the most virulent critic was Em. Cicogna, by starting from the presentation of Marino Sanudo by the scholar G. B. Verci in *Dizionario Bassanese*. The latter noted that in Muratori edition there are “*ommessi moltissimi tratti interessanti per la Storia della Repubblica, singolarmente cominciando dal 1400*”¹³⁷. It is probably the reason for which S. Romanin did explicitly refer to the Muratorian edition in only one particular case¹³⁸, for all the others referring directly to manuscript versions¹³⁹; the same method was followed by C. Errera or H. Baron, who directly made references to the Sanudian manuscript It. VII, 800¹⁴⁰. Actually, as it has been noted, the Muratori edition observed neither the version of the codex of Este and perpetrated many times digressions even from this one: thus, when speaking about the eulogies on the occasion of the death of Doge Michele Morosini (1382), Romanin noted a typo and referred to what he called “*la copia autentica del Codice estense*”¹⁴¹, that is to codex Ci 1105¹⁴². It is the same case when speaking about a diploma dated in 1437, which would have to be present at coll. 1051 of the Muratorian edition; but, as the same Romanin considered, “*Non è per altro a far le meraviglie di tale ommissione, perché si sa che il Muratori o chi fu da lui incaricato delle copie delle Storie inserite in quella preziosa Raccolta, più e più cose lasciò fuori che leggonsi negli stessi*

¹³¹ A. Prost, *op. cit.*, p. 209; A. Carile, *op. cit.*, p. 157. As a matter of fact, Muratori was not able to have codices It. VII, 800 and It. VII, 801 at hand, since they reached Marciana only in 1843, see P. H. Labalme, *op. cit.*, p. 810.

¹³² V. Lazzarini, *op. cit.*, p. 103 n. 4; see also A. Carile, *op. cit.*, p. 157.

¹³³ R. F[ulin], *op. cit.*, p. 106 n. 1; A. Prost, *op. cit.*, p. 209; H. Baron, *op. cit.*, p. 338 n. 2.

¹³⁴ R. F[ulin], *op. cit.*, p. 106 n. 1.

¹³⁵ Apud *Ibidem*, p. 99, 106 n. 1; see also A. Prost, *op. cit.*, p. 209.

¹³⁶ See also M. Foscari, *op. cit.*, p. 180 n. 2.

¹³⁷ Apud R. F[ulin], *op. cit.*, p. 99. See also Em. A. Cicogna, *Delle iscrizioni veneziane* apud R. F[ulin], *op. cit.*, p. 106. This detail remains valid, although H. Baron, *op. cit.*, p. 338 n. 2 considered that the omission of facts in Muratori edition is first and foremost available for the events following Tommaso Mocenigo's dogeship.

¹³⁸ S. Romanin, *op. cit.*, III, p. 282 n. 1.

¹³⁹ Certainly, there are many cases in which S. Romanin did not mention exactly the version used, fact that does not allow us to generalize more in this direction.

¹⁴⁰ C. Errera, *op. cit.*, p. 250 n. 1; H. Baron, *op. cit.*, p. 338 n. 2.

¹⁴¹ S. Romanin, *op. cit.*, III, p. 310.

¹⁴² *Ibidem*, p. 310 n. 1.

Codici de' quali si è servito"¹⁴³. Thus, the scholar resorted once again to codices Ci 1105-1106, accomplished by the former Senator Francesco Donato¹⁴⁴.

It is rather natural that various scholars have resorted to Muratori edition when taking into account events occurred after the dogeship of Sebastiano Ziani (1172-1178). Nevertheless, by acting in this manner, they have estranged from the original Sanudian text, following the one of the 16th century copyist! Actually, Sanudo's *Vite* are many times referred to¹⁴⁵. The fact could be explained by the celebrity of the same Sanudo's *Diarii*. Due to the modern research, this celebrity has been transferred upon Sanudo's chronicle. However, this latter is not a distinguished work, but is closer in many respects to the usual anonymous chronicles only very few scholars have referred to¹⁴⁶. When asking why this let's say injustice, the answer could be found out in this reputation of Sanudo's diary, and not of his chronicle.

The republishing of the Muratorian corpus in the 20th century includes a new edition of Sanudo's chronicle, due to G. Monticolo¹⁴⁷, this time replying on the codex belonging indeed to Sanudo, that is It. VII, 800. This time, it is about a critical edition¹⁴⁸, taken into account by the scholars¹⁴⁹ and well appreciated¹⁵⁰,

¹⁴³ *Ibidem*, IV, p. 188 n. 1.

¹⁴⁴ *Ibidem*.

¹⁴⁵ Maybe on the second place in a quantitative analysis, after Andrea Dandolo.

¹⁴⁶ For instance, I do not see the reason for which the importance ascribed to *Vite* reaches amazing levels, while – for offering only one example – the chronicle ascribed to Marcantonio Erizzo in codex It. VII, 56 (see *Cronaca Veneta attribuita a Marcantonio Erizzo, fino all'anno 1495*, Venice, Biblioteca Nazionale Marciana, manuscript It. VII, 56 [= 8636], 16th century; for the manuscript, see C. Campana, *op. cit.*, p. 36; see also Ș. Marin, *Crusades seen through Venetian Eyes – Between Being in Abeyance and Involvement. The Case of the Chronicle Ascribed to Marcantonio Erizzo*, in *Aut viam inveniam aut faciam. In honorem Ștefan Andreescu* (ed. by Ovidiu Cristea & Petronel Zahariuc & Gheorghe Lazăr), Iași 2012, p. 121-144) is almost completely ignored.

¹⁴⁷ *Rerum Italicarum Scriptores*, 22, 4 (ed. by Giovanni Monticolo), Città di Castello 1900, colls. 966-1224. For the necessity of this edition, see also G. Monticolo, *Per l'edizione delle Vite dei Dogi di Marin Sanudo nella nuova ristampa dei RR.II.SS.*, "Archivio muratoriano" 1 (1906), p. 153 apud A. Carile, *op. cit.*, p. 157. As appendix, the edition also includes the chronicle of Bonincontro de Bovi, p. 370-417 apud Filippo de Vivo, *Historical Justification of Venetian Power in Adriatic*, "Journal of the History of Ideas" 64 (2003), 2, p. 159-176 (162 n. 12), and the poem of Castellano da Bassano, p. 485-519 apud V. Lazzarini, *Il preteso documento della fondazione di Venezia e la cronaca del medico Jacopo Dondi*, "Atti del Reale Istituto Veneto di scienze, lettere ed arti" 75 (1915-1916), 2, p. 1263-1281 (1269 n. 5).

¹⁴⁸ For various notes of G. Monticolo (and A. Segarizzi) in the edition's foreword, see G. Berchet, *op. cit.*, p. 37; G. Lefèvre-Pontalis, *op. cit.*, p. 143 n. 3, 173 n. 3; V. Lazzarini, *I titoli dei dogi di Venezia*, "Nuovo Archivio Veneto", new series, 2 (1903), 5, 1, p. 271-311 (290 n. 2, 291 n. 2); Ruggero Bersi, *Le fonti della prima decade delle Historiae Rerum Venetarum di Marcantonio Sabellico*, "Nuovo Archivio Veneto", new series, 10

but missing the part narrating the events following to the death of Doge Sebastiano Ziani in 1178¹⁵¹. The new editor had many expectancies: “*Il primo volume a stampa conterrà l'introduzione dell'opera ed il racconto dal doge Paoluccio al 1280.*”¹⁵²; however, his unexpected death interrupted this extremely promising work.

Partial editions have been accomplished afterwards, completed by A. Carile (referring to the episode of *Partitio Romaniae*)¹⁵³ or by Angela Caracciolo

(1910), 19, 2, p. 422-460 and 10 (1910), 20, 1, p. 115-162 (126 n. 1, 143 n. 2, 145 and n. 1, 146 n. 1 and 2, 149 n. 1 and 4); V. Lazzarini, *Il preteso documento della fondazione di Venezia* cit., p. 1271 n. 4; E. Pastorello, *op. cit.*, p. lviii; Gina Fasoli, *Nascita di un mito*, in *Studi storici in onore di Gioacchino Volpe per il suo 80° compleanno*, I, Florence 1958, p. 447-479 (474 n. 1); H. Baron, *A forgotten Chronicle* cit., p. 177 and n. 8, 181 n. 29 and 30, 191 n. 54; P. H. Labalme, *Bernardo Giustiniani. A Venetian of the Quattrocento*, Rome 1969, p. 7 n. 11; Silvana Collodo, *Note sulla cronachistica veneziana. A proposito di un recente volume*, “Archivio Veneto”, 5th series, 91 (1970), p. 13-30 (14); A. Carile, *Aspetti della cronachistica veneziana nei secoli XIII e XIV*, in *La storiografia veneziana fino al secolo XVI. Aspetti e problemi* cit., p. 75-126 (78 n. 1); S. Ozoeze Collodo, *Attila e le origini di Venezia nella cultura veneta tardomedioevale*, “Atti dell'Istituto Veneto di scienze, lettere ed arti” 131 (1972-73), p. 531-567 (567 n. 141); S. Borsari, *Per la storia del commercio veneziano col mondo bizantino nel XII secolo*, “Rivista Storica Italiana” 88 (1976), 1, p. 104-126 (106 n. 7); Fr. Gaeta, *op. cit.*, p. 82 n. 241; O. Tüma, *The Dating of Alexius's Chrysobull to the Venetians: 1082, 1084, or 1092?*, “Byzantinoslavica” 42 (1981), p. 171-185 (184 n. 38); Donald E. Queller & Irene B. Katele, *Venice and the Conquest of the Latin Kingdom of Jerusalem*, “Studi Veneziani”, new series, 12 (1986), p. 15-43 (26 n. 34); Elisabeth Crouzet-Pavan, *Immagini di un mito* (transl. by Matteo Sanfilippo), in *Storia di Venezia. Dalle origini alla caduta della Serenissima*, IV: *Il Rinascimento. Politica e cultura* (ed. by Alberto Tenenti & Ugo Tucci), Rome 1996, p. 579-601 (599 n. 20); Idem, *Venise: une invention de la ville (XIIIe-XVe siècle)*, no location, 1997, p. 245 n. 1.

¹⁴⁹ It is strange how Callegari Erminio, *Il sacco di Costantinopoli nel 1204 e il bottino veneziano*, “Porphyra”, Supplemento 3, 2005, 255 pages [= <http://www.porphyra.it/4crociata.pdf>] pretends that refers to Monticolo's edition, although he deals at that moment with events occurred in 1205-1206! The fact leads to the conclusion that the scholar used second hand references to the chronicle's text.

¹⁵⁰ See especially G. Cozzi, *op. cit.*, p. 341 n. 1; see also S. Ozoeze Collodo, *op. cit.*, p. 567 n. 141.

¹⁵¹ Fr. Thiriet, *op. cit.*, p. 242 n. 3; A. Carile, *La cronachistica veneziana* cit., p. 157 and n. 1; S. Ozoeze Collodo, *op. cit.*, p. 567 n. 141; Fr. Gaeta, *op. cit.*, p. 82 n. 241. Despite the evidence, G. Cozzi, *op. cit.*, p. 341 n. 1 names it as a complete edition!

¹⁵² G. Monticolo, *loc. cit.*, p. 3.

¹⁵³ A. Carile, *op. cit.*, p. 519-520.

Ş. V. Marin, *The Muratorian Version of Marino Sanudo's Le Vite dei Dogi* Aricò (for the period between 1423 and 1494)¹⁵⁴, also focusing upon manuscript It. VII, 800.

Dating:

Regarding the year when the Sanudian chronicle ends with, many data have been advanced, certainly depending on the manuscript at each scholar's hand.

Practically, the only clear indication about the period when Sanudo worked at his *Vite dei dogi* was delivered by M. Foscarini, who made reference to the dedication to Poliziano's works printed by Aldo Manuzio in 1498 and offered as present to Sanudo. It is clearly mentioned that it was in that year when our historian had already finished his chronicle for several months¹⁵⁵. It could be another point that Sanudo could very well retake the work at his chronicle later, by continuing to work until 1500-1501, and Foscarini considered that that sequel is impossible to belong also to Sanudo, at least from the viewpoint of style and phrasing¹⁵⁶.

Anyhow, other possibilities have also been proposed. Thus, Hans Baron considered the interval between 1490 and 1530 as period when Sanudo wrote his chronicle¹⁵⁷, after the same scholar had stated in a previous study that Sanudo had "written two generations after [Tommaso] Mocenigo's death"¹⁵⁸. In the meantime, G. Roesch speaks about "the end of the Quattrocento"¹⁵⁹. The period was relatively accepted also by Fr. Gaeta, who considered that our historian began the work at *Vite dei dogi* somehow in the moment when Marcantonio Sabellico had already published *Rerum Venetarum libri*¹⁶⁰ and that he continued to work unceasingly until 1530¹⁶¹. Afterwards, the scholar retook the idea by

¹⁵⁴ See *Le vite dei dogi (1474-1494)* (ed. by Angela Caracciolo Aricò), I, Padua 1989 (see also the review of P. H. Labalme, *op. cit.*); *Le vite dei Dogi 1423-1474* (ed. by Angela Caracciolo Aricò & Chiara Frison), 2 vols., Venice 1999-2004.

¹⁵⁵ M. Foscarini, *op. cit.*, p. 179 n. 1 and 2.

¹⁵⁶ *Ibidem*.

¹⁵⁷ H. Baron, *op. cit.*, p. 175.

¹⁵⁸ Idem, *The Anti-Florentine Discourses* cit., p. 323.

¹⁵⁹ Gerhard Rösch, *The Serrata of the Great Council and Venetian Society, 1286-1323*, in *Venice Reconsidered: The History and Civilization of an Italian City-State, 1297-1797* (ed. by John Martin & Dennis Romano), Baltimore, Maryland-London 2002 [2000], p. 67-88 (85).

¹⁶⁰ See M. Antonii Sabellici, *rerum Venetarum ab urbe condita, ad Marcum Barbadicum, Sereniss. Venetiarum Principem & Senatum, Decadis Primae*, in *Degl'Istorici delle Cose Veneziane, i quali hanno scritto per Pubblico Decreto*, Venice 1718. See also Ş. Marin, *Marcantonio Sabellico's Rerum Venetarum and "the Definitive History of Venice". The Beginnings of the Official Historiography in Venice?*, "Revista Arhivelor. Archives Review" 90 (2013), 1-2, p. 134-177.

¹⁶¹ Fr. Gaeta, *op. cit.*, p. 82.

considering that Sanudo would have continued to elaborate the chronicle for more than 30 years¹⁶². D. S. Chambers also dated the work at “c. 1520”¹⁶³. Although all these terms seem plausible, I do not know on which basis were they proposed.

Less precise versions have also been advances. Thus, speaking generally, H. Baron named the chronicler as “the great encyclopedic collector and historian of about 1500”¹⁶⁴, O. Tuma noted that the work should be dated “from the turn of the sixteenth century”¹⁶⁵, and D. Queller spoke about “the great sixteenth-century chronicler of Venetian affairs”¹⁶⁶. On her turn, Patricia Fortini Brown considers that Sanudo would have written towards the end of the 15th century¹⁶⁷. In addition, Baron also offered a proposal for dating by referring to the chronicle of Pietro Delfino, whom he considered that “composed his work shortly before Sanudo began to write the later portions of his *Vite*.”¹⁶⁸ Temporal comparisons between the chroniclers had also been proposed by R. Cessi, when considering that Sanudo's *Diarii* and Delfino's *Annali* would have been written simultaneously¹⁶⁹, and by A. Prost, who regarded our historian as contemporary with Marcantonio Sabellico¹⁷⁰.

Paternity:

Practically, whether there is no doubts about the ascription to Marino Sanudo the Young of the autograph It. VII, 800-801, one could not know who was the copyist of the manuscript edited by L. A. Muratori. As a matter of fact, the so many differences between the Sanudian original version and the one in Muratori edition, so often underlined since the times of Em. A. Cicogna, lead us to the conclusion that it is about a distortion of the Sanudian chronicle operated

¹⁶² *Ibidem*, p. 84.

¹⁶³ D. S. Chambers, *The Imperial Age of Venice 1380-1580*, London 1970, p. 26.

¹⁶⁴ H. Baron, *A forgotten Chronicle* cit., p. 193.

¹⁶⁵ O. Tuma, *op. cit.*, p. 179.

¹⁶⁶ D. E. Queller, *The Fourth Crusade. The Conquest of Constantinople. 1201-1204*, [Leicester] 1978, p. 9.

¹⁶⁷ P. Fortini Brown, *Venice and Antiquity. The Venetian Sense of the Past* [= <http://www.yale.edu/yup/chapters/067003chap.htm>].

¹⁶⁸ H. Baron, *op. cit.*, p. 176. See also, in the same sense, Stanley Chojnacki, *In Search of the Venetian Patriciate: Families and Factions on the Fourteenth Century*, in *Renaissance Venice* (ed. by John R. Hale), London 1973, p. 47-90 (76 n. 4), who regards Sanudo as “his [n. n. Pietro Delfino's] slightly later fellow patrician, Marino Sanuto”.

¹⁶⁹ R. Cessi, *Introduzione*, in *Petri Delphini Annalium Venetorum Pars quarta* (ed. by R. Cessi & Paolo Sambin), Venice 1943, p. xxvi. For the contemporaneity between the two chroniclers, see also Francisc Pall, *Considerazioni sulla partecipazione veneziana alla crociata antiottomana di Nicopoli (1396)*, “Revue des études sud-est européennes” 7 (1969), 1, p. 187-197 (189).

¹⁷⁰ A. Prost, *Les chroniques vénitiennes I* cit., p. 517.

by the copyist in the following century, so that the latter is transformed in compiler. Henceforth, one could speak about two different works, a fact strengthened by Carile's subsequent considerations, according to which some additions of the Muratorian edition on the original text could be detected¹⁷¹, as in the case of the act of *Partitio Romaniae* in 1204¹⁷². The same was the case with G. Arnaldi, who noticed several changes from the Sanudian chronicle when referring to various details of the dogeship of Andrea Dandolo (1343-1354)¹⁷³. It is true, the greatest number of these differences refers to events that are beyond my investigations, since they deal with episodes in the 15th century. However, there is no guarantee that the one who made the copy, once his originality demonstrated, would have not proceeded in the same manner for the period previous to 1400. Consequently, when one refers to the chronicle in the Muratorian version, it is not about Marino Sanudo's *Vite dei Dogi*, but about an anonymous chronicle, accomplished by a copyist with slight desires of compiler, who did not put himself under some restraint to intervene in the Sanudian original text. Therefore, when consulting the text in *Rerum Italicarum Scriptores*, one is confronted by a 'pseudo-Sanudo'.

At the same time, since it is about nothing more than a copy due to an anonymous chronicler, it is not necessary to insist upon Sanudo's lifetime (1466-1536)¹⁷⁴.

¹⁷¹ A. Carile, *op. cit.*, p. 157; see also S. Chojnacki, *op. cit.*, p. 82 n. 45.

¹⁷² A. Carile, *Partitio terrarum cit.*, p. 202.

¹⁷³ G. Arnaldi, *op. cit.*, p. 138 n. 1.

¹⁷⁴ For the life of Marin Sanudo, see, among others, Rawdon Brown, *Ragguagli sulla vita e sulle opere di Marino Sanudo detto il iuniore*, 3 volumes, Venice 1837-1838; G. Berchet, *op. cit.*; Giuseppe de Leva, *Marino Sanuto*, "Archivio Veneto" 36 (1888), p. 109-126; G. Cozzi, *op. cit.*; Chr. Neerfeld, *op. cit.*, p. 27-33; A. Caracciolo, *Lineamenti di cultura e civiltà dell'umanesimo e del rinascimento. Parte seconda: Umanesimo veneziano*, no year [= http://lettere2.unive.it/caracciolo/Cultura_Venezia.htm#sanudo]. For the other works, see Marino Sanuto, *Commentarii della Guerra di Ferrara tra li Viniziani ed il Duca Ercole d'Este nel MCCCCLXXXII* (ed. by Pietro Bettio), Venice 1829; Idem, *De bello Gallico sive de rebus in Italia gestis a Carolo VIII et Ludovico XII Galliae regibus ab anno MCCCXCIV usque ad annum MD* (ed. by L. A. Muratori), in *Rerum Italicarum Scriptoris*, 24, Milan 1738, col. 5-166 (as a matter of fact, the work represents the first volume of Girolamo Priuli's diary, and by error is regarded under Sanudo's name, according to Chr. Neerfeld, *op. cit.*, p. 250); Idem, *La spedizione di Carlo VIII in Italia* (ed. R. Fulin), Venice 1873; Idem, *De origine, situ et magistratibus urbis Venetae, ovvero La città di Venetia (1493-1530)* (ed. by A. Caracciolo Aricò), Milan 1980. The work that made a real career among the modern scholars is undoubtedly the Sanudian diary; see Idem, *Diarii* (1496-1533) (ed. by R. Fulin & Federico Stefani & Nicolò Barozzi & G. Berchet & Marco Allegri), 58 volumes, Venice 1879-1903; Idem, *I Diarii (1496-1533). Pagine scelte* (ed. by Paolo Margaroli), Vicenza 1997. See also *Intorno ai Diarii veneti scritti da Marino Sanudo il giovane in volumi LVIII, documenti per la prima volta pubblicati* (ed. by Pietro Bettio), Venice 1828. The autograph of it is in

manuscripts It. VII, 228-286 (9215-9273), cf. Chr. Neerfeld, *op. cit.*, p. 232. See C. Campana, *op. cit.*, p. 72-74. Selections of these *Diarii* have been published in the meantime, under the title of *Venice, Città Excelentissima: Selections from the Renaissance Diaries of Marin Sanudo* (ed. by P. Labalme & Laura Sanguineti White; transl. by Linda Carroll), Baltimore 2006. Beside the plentiful use of these *Diarii* in a great number of general studies referring to the last years of the 15th century and the first decades of the following one, many other articles relied exclusively on them, see Georg Martin Thomas, *Martin Luther und die Reformations Bewegung in Deutschland vom Jahre 1520-1532 in Auszuegen aus Marino Sanuto's Diarien*, Ansbach 1883; Antonio Favaro, *Lo Studio di Padova nei Diarii di Marino Sanudo*, "Nuovo Archivio Veneto", new series, 36 (1918), p. 65-128; Franz Babinger, *Marin Sanuto's Tagebuecher als Quelle zur Geschichte der Safawija*, in *A Volume of Oriental Studies* (ed. by Edward G. Browne), Cambridge 1922, p. 28-50; Mario Brunetti, *Banche e Banchieri veneziani nei "Diarii" di Marin Sanudo (Garzoni e Lippomano)*, in *Studi in onore di Gino Luzzatto*, II, Milan 1950, p. 26-47; Giangiorgio Zorzi, *Notizie di arte e di artisti nei Diarii di Marino Sanudo*, "Atti dell'Istituto Veneto di scienze, lettere ed arti" 119 (1960-61), p. 471-604; Maria Nallino, *L'Egitto dalla morte di Qâ'it Bay all'avvento di Qânsuh al-Guri (1496-1501) nei Diarii di Marino Sanuto*, "Atti. Accademia nazionale dei Lincei" 20 (1965), p. 414-453; Carla Boccato, *Dai Diari di Marin Sanudo: deliberazione del Maggior Consiglio che introduce l'uso della lingua volgare nei testamenti*, "Giornale economico. Periodico mensile della Camera di commercio industria e agricoltura di Venezia" 4 (1972), p. 586-588; R. Finlay, *Politics and History cit.*; Paolo Morawski, *Notizie dalle (future) "Indie d'Europa": Polonia, Lituania e Moscovia nei Diarii di Marin Sanudo – Anni 1496-1519*, "Annali della Fondazione Luigi Einaudi" 21 (1987), p. 43-88; Walter Zele, *Aspetti delle legazioni ottomane nei Diarii di Marin Sanudo*, "Studi Veneziani", new series, 18 (1989), p. 241-284; A. Caracciolo Aricò, *Il Nuovo Mondo nei Diarii di Marin Sanudo il giovane e nelle Lettere di Angelo Trevisan*, in *Antonio Pigafetta e la letteratura di viaggio nel Cinquecento* (ed. by Adriana Chemello), Verona 1996, p. 47-67; David Sanderson Chambers, *The Diaries of Marin Sanudo: Personal and Public Crises*, in *Idem, Individuals and Institutions in Renaissance Italy*, Aldershot 1998, no IX, p. 1-33; P. H. Labalme & L. Sanguineti White, *How to (and How Not to) Get Married in Sixteenth-Century Venice (Selections from the Diaries of Marin Sanudo)*, "Renaissance Quarterly" 52 (1999), 1, p. 43-72; Eugen Denize, *Ștefan cel Mare în I Diarii lui Marino Sanudo*, "Studii și materiale de istorie medie" 22 (2004), p. 137-151; Șerban V. Marin, *Moldavia and Wallachia in Marino Sanudo's Diaries*, "Revista Arhivelor. Archives Review" 87 (2010), 2, p. 158-178; 88 (2011), 2, p. 163-187; 89 (2012), 2, p. 178-210; 90 (2013), 1-2, p. 268-285; 91 (2014), 1-2, p. 127-141. For the diaries, see also G. M. Thomas, *Zu den Diarien Marino Sanudo's*, "Historische Zeitschrift" 39 (1878), p. 382 ff; Cesare Cantù, *Diarj di Marin Sanudo*, "Archivio Veneto" 35 (1888), p. 409-428; Andrea Fedi, *Stile e struttura nei Diarii di Marin Sanudo (Style and structure in Marin Sanudo's Diarii)*. *Dissertation Thesis*, University of Toronto, 1994, Ann Arbor 1996; Anna Laura Lepschy, *La lingua dei Diarii di Sanudo*, in *Idem, Varietà linguistiche e pluralità di codici nel Rinascimento*, Florence 1996, p. 33-51; P. Margaroli, *Introduzione*, in *Marin Sanudo, I Diarii (1496-1533). Pagine scelte* (ed. P. Margaroli), Vicenza 1997, p. 1-27.

Sources and influences:

Confronted to the situation according to which one would take the Muratorian version into account and that G. Monticolo's edition is only partial, and taking into account the fact that Muratori edition relies upon a later manuscript dated in the 17th century and originated in the library of Este family, I would refer exclusively to the opinions of those scholars that have relied their investigations on the 18th century Muratori edition and leave aside those that have been based upon Monticolo's edition and therefore on Sanudo's autograph manuscripts, It. VII, 800-801. It is despite the fact that not few scholars have considered Muratori edition – and implicitly the Modenese manuscript – as the original text of Marino Sanudo.

Thus, as sources for the chronicle edited in Muratori's version, M. Foscarini noticed the insertion “*ad ogni tratto passi di annali vecchi senza che l'autore abbia volute aggiustrali allo stile suo proprio, o nel giro della sentenza, o nella scelta delle parole, e nemmeno farne avvertito chi legge. Ciò non ostante si manifestano le più volte essi da per se, e per la varia dicitura, e perchè esprimono fatti antichi, come se fossero presenti.*”¹⁷⁵ However, another opinion says that Sanudo reproduced these ancient chronicles by abridging and adjusting or paraphrasing their content¹⁷⁶. Concretely, among these “ancient annals”, passages that follow word by word the Altinate chronicle have been emphasized¹⁷⁷, while the examples have been illustrated by the references to the campaign in the Aegean Archipelago of Doge Vitale Michiel II (1156-1172)¹⁷⁸. Actually, the Altinate codex now preserved at the Patriarchal Seminar inventoried as H V 44 was in the ownership of Marino Sanudo himself¹⁷⁹, according to what is written on its frontpage: “*N. 2784 est Marini Sanuti*

¹⁷⁵ M. Foscarini, *op. cit.*, p. 179.

¹⁷⁶ H. Baron, *op. cit.*, p. 175.

¹⁷⁷ Enrico Simonsfeld, *La Cronaca Altinate I* (transl. by C. S. Rosada), “Archivio Veneto”, 9 (1879), 18, 2, p. 235-273 (235-236); for the use of Altinate chronicle, see also G. Berchet, *op. cit.*, p. 40. See *Origo Civitatem Italie seu Veneticorum (Chronicon Altinate et Chronicon Gradense)* (ed. by R. Cessi), Rome 1933. See also Ș. Marin, *Considerations regarding the Place of Chronicon Altinate in the Venetian Historical Writing*, “Revue des études sud-est européennes” 51 (2013), 1-4, p. 83-103.

¹⁷⁸ E. Simonsfeld, *La Cronaca Altinate III* (transl. by C. S. Rosada), “Archivio Veneto”, 11 (1881), 21, 2, p. 167-202 (178 and n. 4).

¹⁷⁹ R. F[ulin], *op. cit.*, p. 69; G. Berchet, *op. cit.*, p. 67; H. Simonsfeld, introduction to Anon., *Historia Ducum Veneticorum* (ed. by H. Simonsfeld), in *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores*, 14, Hannover 1883, p. 72-97, p. 1, taken on by D. Raines, *op. cit.*, p. 52 n. 146; Bruno Rosada, *Storia di una cronaca. Un secolo di studi sul Chronicon Altinate*, “Quaderni veneti” 7 (1988), p. 155-180 (157); Marino Zorzi, *Introduzione alla mostra*, in *Grado, Venezia, i Gradenigo* (ed. by M. Zorzi & S. Marcon), [Venice] 2001, p. 11-24 (16).

Leonardi filii."¹⁸⁰ It has also been considered the study that Sanudo did of the chronicle of Giovanni Diacono¹⁸¹.

Sanudo had also Andrea Dandolo's work¹⁸² at disposal, being aware of its many versions, since he mentions when narrating this dogeship that: "*Scrisse due cronache di Venezia fino al suo tempo, latine, una grande e l'altra brieve*" (coll. 609)¹⁸³, to which he adds a third possible Dandolian work, a hypothetical *Mare Magnum*, which would have dealt with the noble families of Venice and would have been preserved by the Council of Ten¹⁸⁴. It has also been maintained that Sanudo would not only have known Dandolo's work, but that he would have also used it abundantly¹⁸⁵, although "*il più spesso senza capirlo*"¹⁸⁶. Sanudo would have been aware of the work of Dandolo's follower, Raffaino Caresini, which finished when narrating events in 1388. Indeed, he quotes Caresini when referring to a letter of Bernabò Visconti towards the Venetian Signoria dated in June 1380 (colls. 710-711)¹⁸⁷.

¹⁸⁰ R. F[ulin], *op. cit.*, p. 69, but also 90 – when describing codex no 617 from Cicogna collection); G. Berchet, *op. cit.*, p. 67 n. 194, 80; B. Rosada, *op. cit.*, p. 157.

¹⁸¹ G. Berchet, *op. cit.*, p. 40. See Giovanni Diacono, *Istoria Veneticorum* (ed. by Luigi Andrea Bertò), Bologna 1999. See also Ş. Marin, *One Chronicler or More? Considerations regarding the Chronicle(s) ascribed to Giovanni Diacono*, "Revista Arhivelor. Archives Review" 95 (2018), 1-2, p. 23-64.

¹⁸² See *Andreae Danduli Duci Veneticorum Chronica per extensum descripta* cit. See also Ş. Marin, *A Double Pathfinder's Condition: Andrea Dandolo and His Chronicles*, "Annuario. Istituto Romeno di Cultura e Ricerca Umanistica" 12-13 (2010-2011), p. 41-122.

¹⁸³ Apud G. Lefèvre-Pontalis, *op. cit.*, p. 184 n. 2.

¹⁸⁴ E. Pastorello, *op. cit.*, p. xxx; about this third hypothetical work of the doge-chronicler suggested by Sanudo, see also Adriana Razzolini, *Considerazioni sulla piu' antica cronaca veneziana in volgare (ms. Correr 1499, sec. XIV)*, "Archivio Veneto", 5th series, 144, 109 (1977), p. 5-35 (20).

¹⁸⁵ G. Berchet, *op. cit.*, p. 40; E. Pastorello, *op. cit.*, p. lviii; G. Arnaldi, *op. cit.*, p. 251; Vasil Gjuzev, *La Bulgarie, Venise et l'Empire latin de Constantinople au milieu du XIIIe siècle*, "Bulgarian Historical Review. Revue bulgare d'Histoire" 3 (1975), 4, p. 38-49 (42) (for the expedition against Messembria in 1275); D. E. Queller & I. B. Katele, *op. cit.*, p. 21 n. 24 (for events during the First Crusade).

¹⁸⁶ E. Pastorello, *op. cit.*, p. lviii. For the taking on from Dandolo or from *Venetiarum Historia* of an episode referring to Gradenigo family, see also Franco Rossi, *Quasi una dinastia: i Gradenigo tra XIII e XIV secolo*, in *Grado, Venezia, i Gradenigo* cit., p. 155-187 (183 nota 27). See *Venetiarum Historia vulgo Petro Iustiniano Iustiniani filio adjudicata* (ed. R. Cessi & Fanny Bennato), Venice 1964. For this chronicle, see also Ş. Marin, *Some Considerations regarding the Anonymous Venetiarum Historia (14th Century)*, "Historical Yearbook" 7 (2010), p. 177-194.

¹⁸⁷ G. Lefèvre-Pontalis, *op. cit.*, p. 184 and n. 1. See *Raphayni de Caresinis Cancelarii Venetiarum, Chronica, aa. 1343-1388*, in *Rerum Italicarum Scriptores* (ed. by E. Pastorello), 12, 2, Bologna 1923. For the character of Caresini (1314-1390), chancellor of

Sanudo also speaks about Biondo¹⁸⁸ when dealing with the legendary episode of foundation in 421; as G. Cozzi stated, Sanudo would have taken either *Italia illustrata*¹⁸⁹, or *De gestis et origine Venetorum*¹⁹⁰ into account. At a certain point, he also quotes Sabellico (p. 199 in It. VII, 800)¹⁹¹.

While there is more or less clear evidence for the chronicles above, hypotheses have also been formulated for other possible sources among the Venetian chronicles. Thus, the manuscripts in Sanudo's library have been taken into consideration, so that they would have been able to be at the senator's hand for his compilation. Thus, one should note the 15th century *Cronica di uenesia* [sic!], dated "1465 a di decembrio", which counts 197 leaves and on which leaf 2b is written: "N. 3679. Est Marini Sanuto Leonardi filij"¹⁹². Sanudo also possessed a Venetian chronicle dated in 1465, nowadays at Colombina Library in Seville¹⁹³. Once ascribed to Gasparo Zancaruolo, codices It. VII, 49-50 present the following inscription dated on May 3, 1805: "Ricevuta dall'archivario Gassler all'ab. Morelli di tre codici manoscritti, cioè Marin Sanudo, Sommario di storia veneziana, in *^o; e dello stesso, Repertorio della cronaca veneta, in 8°; e cronaca veneta supposta del Zancarolo, to. II, in f^o"¹⁹⁴. The first two of them are identified by Lia Sbriziolo as being the autograph in It. VII, 157 (7771) = Sanudo, *Sommari di storia veneziana dall'anno 746 al 1499*, and It. VII, 158 (8183) = Sanudo, *Repertorio della cronaca veneta* respectively¹⁹⁵, both of them mentioned above. Also in connection with the supposed "Zancaruola", Cicogna considered that both it and the so called "Valiera" (Ci 296-298) would follow a common older work that could have been an anonymous chronicle that narrates

the Republic, see also M. Foscarini, *op. cit.*, p. 146, 147 and n. 1; A. Carile, *Caresini, Raffaino (Raffain, Raphainus, Raphaynus, Raphael de Caresinis)*, in *Dizionario Biografico degli Italiani*, 20, Rome 1977, p. 80-83.

¹⁸⁸ See Blondi Flavii Forliviensis, *De Origine et Gestis Venetorum Liber*, in *Thesaurus antiquitatum et historiarum Italiae* (ed. by Johann Georg Graevius), V, 1, Leyden 1722, p. 1-26. See also Ş. Marin, *Flavio Biondo's Venetian History and the Debatable Beginnings of the 'Public Historiography' in Venice*, "Revista Istorică", new series, 25 (2014), 1-2, p. 101-121.

¹⁸⁹ G. Cozzi, *op. cit.*, p. 341.

¹⁹⁰ *Ibidem*, p. 342. For the use of Biondo, see also P. H. Labalme, *op. cit.*, p. 811.

¹⁹¹ Apud V. Lazzarini, *Marino Faliero* cit., p. 103. For the use of Sabellico, see also P. H. Labalme, *op. cit.*, p. 811.

¹⁹² Claus Wagner, *Sulla sorte di alcuni codici manoscritti appartenuti a Marin Sanudo*, "La Bibliofilia" 73 (1971), 3, p. 247-262 (257-258).

¹⁹³ Idem, *Altre notizie sulla sorte dei libri di Marin Sanudo*, "La Bibliofilia" 74 (1972), p. 185-190 (185) apud D. Raines, *op. cit.*, p. 52 n. 146.

¹⁹⁴ L. Sbriziolo, *op. cit.*, p. 624. For these codices, see C. Campana, *op. cit.*, p. 33-34.

¹⁹⁵ *Ibidem*, p. 624 n. 24.

by year 1446¹⁹⁶ and that Sanudo himself could have used it¹⁹⁷. In connection with codex It. VII, 803 of Caroldo's chronicle¹⁹⁸, it has been noted that it presents on leaf 1 a note written by a hand that belonged to Sanudo. Thus, it has been considered that the whole manuscript It. VII, 803 would have belonged to Sanudo's library, but this supposition is far of being real, since the reference is exclusively done to three letters inserted in the Carolidian manuscript, and not to the ensemble¹⁹⁹. A. Pertusi also added the manuscript that includes Filippo da Rimini's testimony about the fall of Constantinople in 1453, in the Marcian manuscript Lat. XIV, 250 (4717), which has the following inscription: "n. 756. *Est Marini Sanuti L. filio*"²⁰⁰.

Some similarities with codex It. VII, 37 have also been taken into account, since this manuscript presents an astrological figure of the first day of existence of Venice, which illustration is to be found also in Sanudo's chronicle²⁰¹; the use of the family name of Anafesto for the quasilegendary Duke Paolo also seems to originate in It. VII, 37, but it could be read also in codex Ci 2113 and in the chronicle ascribed to a certain "Enrico Dandolo"²⁰²; at this point,

¹⁹⁶ R. F[ulin], *op. cit.*, p. 78; see also A. Prost, *Les chroniques vénitiennes. Le second mémoire cit.*, p. 208.

¹⁹⁷ R. F[ulin], *op. cit.*, p. 78.

¹⁹⁸ See Jan Jacopo Caroldo, *Miscellanea di Storia Veneta* [in miscellanea], Venice, Marciana National Library, manuscript It. VII, 803 [= 7295], p. 19-144, 16th century. For the codex, see C. Campana, *op. cit.*, p. 116-117. For Caroldo's chronicle, see Giovanni Giacomo Caroldo, *Istorie veneziene* (ed. by Ș. V. Marin), 5 volumes, Bucharest 2008-2012. See also Ș. Marin, *A 16th Century Venetian Chronicle in France Microfilm Collection of the National Archives of Romania. The Case of Giovanni Giacomo Caroldo and His Compilers*, "Revue Roumaine d'Histoire" 46 (2007), 1-4, p. 41-68.

¹⁹⁹ J. Chrysostomides, *Studies on the Chronicle of Caroldo, with special reference to the history of Byzantium from 1370 to 1377*, "Orientalia Christiana Periodica" 35 (1969), p. 123-182 (181).

²⁰⁰ A. Pertusi, *La lettera di Filippo da Rimini, cancelliere de Corfù, à Francesco Barbaro e i primi documenti occidentali sulla caduta di Costantinopoli (1453)*, in *Memoria Antoniadis*, Venice 1974, p. 120-157 (122-123 and n. 9).

²⁰¹ S. Collodo, *Temi e caratteri della cronachistica veneziana in volgare del Tre-Quattrocento (Enrico Dandolo)*, "Studi Veneziani" 9 (1967), p. 127-151 (131). See Anon., *Cronaca Veneziana dalla fondazione della Città fino all'anno 1360*, Venice, Biblioteca Nazionale Marciana, manuscript It. VII, 37 [= 8022], 14th century. See also C. Campana, *op. cit.*, p. 27.

²⁰² S. Collodo, *op. cit.*, p. 140 n. 50. See Anon., *Cronaca veneta*, Venice, Correr Civic Museum, fond Cicogna, manuscript 2611 [= 2113], 15th century. For this chronicle, see *Cronica di Venexia detta di Enrico Dandolo (origine-1362)* (ed. by Roberto Pesce), Venice 2010; see also Ș. Marin, *Codicele It. VII. 102 (8142) de la Biblioteca Nazionale Marciana și chestiunea atribuirii către Enrico Dandolo, in Orient și Occident. Studii în memoria profesorului Gheorghe Zbucnea* (ed. by Manuela Dobre & Rudolf Dinu), Bucharest 2012, p. 113-144.

I would add that there are many other codices that retook this version, for which reason it is practically impossible to establish which one of them could have been the basis for our chronicle from this viewpoint. Returning to the matter of the transmission of the chronicle supposed to belong to “Enrico Dandolo”, Silvana Collodo added a general statement, according to which the ideas and facts of the 14th century historiography are to be detected also in Sanudo²⁰³, as the 15th century annals would have been also retaken²⁰⁴.

In connection to “Zancaruola” chronicle, it has been noted how it took information from Altinate chronicle when referring to the episode dealing with Doge Vitale Michiel II's campaign in the Aegean Archipelago, with the note that Sanudo did the same²⁰⁵. “Zancaruola” has been also regarded as transmission channel for the information in chronicle It. VII, 2034 towards Zorzi Delfino and Sanudo, but “the date and place of the Zancaruolo chronicle are not conclusively known”²⁰⁶. In his directory, A. Prost also mentioned a “*Continuazione al repertorio di Corato fino al 1494*” as having Sanudo as author²⁰⁷, so that a dependence on the chronicle of Antonio was suggested, but there are no additional data regarding the latter. Also, H. Simonsfeld annotated on the codex ascribed to Camillo Abbiosi: “*benütz Marino Sanudo dem Jüngsten, ist aber stellenweige etwas ausführliches.*”, detail that convinced F. Thiriet to view the possibility of its use by Sanudo²⁰⁸, but without offering concrete proofs in this sense.

According to A. Carile's classifications, Sanudo would have used a text close to E, 1 family, in the branch of codex F 6260 when describing the *Partitio Romaniae* episode²⁰⁹. As for the episode of Doge Marino Falier's conspiracy, it has been stated that Sanudo would have narrated the same facts and almost the

²⁰³ S. Collodo, *op. cit.*, p. 140 n. 50.

²⁰⁴ H. Baron, *op. cit.*, p. 176.

²⁰⁵ E. Simonsfeld, *Cronaca Altinate III* cit., p. 178 n. 4. For this chronicle, see Ş. Marin, *Some Considerations regarding Manuscripts It. VII, 1274-1275 at Marciana National Library, ascribed to Gasparo Zancaruolo*, “Revista Arhivelor. Archives Review” 94 (2017), 1-2, p. 44-84.

²⁰⁶ H. Baron, *op. cit.*, p. 177 n. 10.

²⁰⁷ A. Prost, *op. cit.*, p. 219.

²⁰⁸ Fr. Thiriet, *op. cit.*, p. 251. See Camilo Abbiosi detto il Seniore di Ravenna, *Cronaca di Venezia dall'origine della Città fino all'anno 1443*, Venice, Biblioteca Nazionale Marciana, manuscript It. VII, 2052 [= 8981] (17th century). See also C. Campana, *op. cit.*, p. 140 (Camillo Abbiosi, *Cronaca di Venezia sino all'anno 1443*, dated in the 16th century). See also Ş. Marin, *Byzantium and the Muslims prior to 1345 seen from Venice, According to the Chronicle Ascribed to Camillo Abbiosi of Ravenna*, “Revista Istorică”, new series, 27 (2016), 1-2, p. 167-179.

²⁰⁹ A. Carile, *La cronachistica veneziana* cit., p. 157. See Donato Contarini [?], *Cronaca veneta dall'origine della città all'anno 1433*, Vienna, Austrian National Library, Foscari Fond, manuscript LXX [= 6260], 15th-16th centuries.

same words as the chronicle ascribed to Nicolò Trevisan²¹⁰ (p. 199-200b in It. VII, 800), and would have then inserted another narration of the same episode (p. 200-203), followed from p. 203 by the first description copied from “Trevisan” (from p. 203)²¹¹. It was also the 16th century codex It. VII, 1662 that presents the same description as Sanudo for Falier episode²¹². On its turn, the anonymous codex It. VII, 551 was used by E. Besta in order to correct the error detected in the version of the manuscript edited by Muratori under the name of M. Sanudo²¹³. M. Foscarini also noted a passage from the Sanudian chronicle that makes reference to a certain chronicler named Zaccheria da Pozzo²¹⁴.

All the above comparisons refer to strict well-determined passages and, so much the less conclusive, to simple hypotheses that are not able to prove a general influence upon our chronicle. However, none of these chronicles is explicitly mentioned in the text of *Le vite*. In exchange, beside the brief references to Dandolo, Biondo, and Sabellico, one could note constant references to: “Contarena”, “Veniera” and, much more abundantly, “Dolfina”. While the mention of “Contarena” chronicle has led some scholars to establish connections with Donato Contarini²¹⁵ – for instance, the similar manner in presenting the illustrations for the foundation of Venice in 421²¹⁶ –, and the use of “Veniera” – mentioned by Foscarini as source for Sanudo²¹⁷ – could not clarify which

²¹⁰ See Niccolò Trevisan, *Cronaca di Venezia, continuata da altro Autore sino all'anno 1585, nel mese di Luglio, cioè sino alla morte del Doge Niccolò da Ponte*, Venice, Biblioteca Nazionale Marciana, manuscript It. VII, 519 [= 8438], 16th century. For the manuscript, see C. Campana, *op. cit.*, p. 87-88. See also Ş. Marin, *Manuscript It. VII, 519 (= 8438) from Marciana National Library and Its Spurious Author, Nicolò Trevisan*, “Revista Arhivelor. Archives Review” 93 (2016), 1-2, p. 84-108.

²¹¹ Apud V. Lazzarini, *op. cit.*, p. 103.

²¹² *Ibidem*, p. 104 n. 1. For the manuscript, see C. Campana, *op. cit.*, p. 129-130.

²¹³ E. Besta, *La cattura dei Veneziani in Oriente per ordine dell'imperatore Emanuele Commeno e le sue conseguenze nella politica interna ed esterna del comune di Venezia*, “Antologia Veneta” 1 (1900), 1, p. 35-46 and 2, p. 111-123 (45 n. 4). See Anon., *Cronaca Veneziana dall'origine della Repubblica sino all'anno 1296*, Venice, Biblioteca Nazionale Marciana, manuscript It. VII, 551 [= 7281], 17th century. For the manuscript, see C. Campana, *op. cit.*, p. 92-93.

²¹⁴ M. Foscarini, *op. cit.*, p. 159 and n. 3.

²¹⁵ *Ibidem*, p. 175 nota 1; H. Baron, *op. cit.*, p. 192-193; A. Pertusi, *Gli inizi della storiografia umanistica nel quattrocento*, in *La storiografia veneziana fino al secolo XVI. Aspetti e problemi cit.*, p. 269-332 (295). See Donato Contarini, *Cronaca Veneta dall'origine della Città fino al 1433*, Venice, Biblioteca Nazionale Marciana, manuscript It. VII, 95 [= 8610], 15th century. For the manuscript, see C. Campana, *op. cit.*, p. 53-54.

²¹⁶ Mario De Biasi, *Leggenda e storia nelle origini di Venezia*, “Ateneo Veneto”, 172 (= 23, new series) (1985), p. 77-101 (82).

²¹⁷ M. Foscarini, *op. cit.*, p. 159 n. 1. There are many manuscripts in the former catalogue at Marciana that are regarded as “Veniera”: It. VII, 68 (see C. Campana, *op. cit.*, p. 41); It. VII, 2580 (see *ibidem*, p. 168-169); M 1568 (see *ibidem*, p. 125); M 791 (see *ibidem*,

manuscript having this name refers to our chronicle, the matter of the relationship with “Dolfina” has given birth to many discussions.

Thus, first and foremost, behind the denomination of *Cronaca Dolfina* so often used by Sanudo, it has been either Pietro Delfino's chronicle²¹⁸, or the one ascribed to his father Zorzi – preserved only in manuscript It. VII, 794²¹⁹ – to be taken into account. The first who brought this dependence into a more developed discussion was G. Lefèvre-Pontalis, who had in intention to establish an influence originated in Antonio Morosini's chronicle²²⁰, idea that had been previously embraced by A. Prost²²¹. In this sense, the numerous references to *Cronaca Dolfina* operated by Sanudo's chronicle in its Muratorian version led the French editor of Morosini to state that “une série complète de ces citations [emphasis mine, Sanudo's] équivaudrait à une restitution de maint fragment de

p. 111-112); M 793 (see *ibidem*, p. 112-113); M 10 (see *ibidem*, p. 24-25; see also Ş. Marin, *Venice, Byzantium and the Muslims (prior to 1345) According to the Chronicle Ascribed to Antonio Donato*, “Vizantiyskiy Vremennik” 101 (2017), p. 299-322); M 1565 (see C. Campana, *op. cit.*, p. 125). For “Veniera: chronicles, see Ş. Marin, *The Muslims and the Byzantines Seen from Venice (from Muhammad to 1345), according to 'Veniera Chronicles' (I)* [forthcoming].

²¹⁸ R. F[ulin], *op. cit.*, p. 108-109, 342, 343, 344-345 – presenting the fragments in which Sanudo quotes from this chronicle, 350, 351-352; G. Monticolo, in Sanudo, *Le Vite, passim*, apud G. Lefèvre-Pontalis, *op. cit.*, p. 173 n. 3; G. Lefèvre-Pontalis, *op. cit.*, p. 173, 178-180, 183; R. Cessi, *Introduzione*, in *Petri Delphini cit.*, p. xxv-xxvi, xxix, xxxi-xxxv; Paolo Sambin, *Di una ignorata fonte dei Diarii di Marin Sanudo*, “Atti del Reale Istituto Veneto di scienze, lettere ed arti” 104 (1944-1945), p. 21-53 (*passim*); V. Lazzarini, *op. cit.*, p. 102 and n. 4; H. Baron, *op. cit.*, p. 176, 177, 191; Fr. Pall, *op. cit.*, p. 189; S. Chojnacki, *op. cit.*, p. 76 n. 4; E. Cochrane, *op. cit.*, p. 63; D. Raines, *op. cit.*, p. 54; P. H. Labalme, *op. cit.*, p. 811; Chr. Neerfeld & Anja Wolkenhauser, *Pietro Dolfin di Giorgio: Ein venezianischer Humanist und seine Bibliothek*, “Mittelateinisches Jahrbuch” 39 (2004), 3, p. 407-440 (416); A. Caracciolo Aricò, *Lineamenti di cultura e civiltà cit.*. One should note that also codex Ci 921, copied by Giovanni Tiepolo, presents at a certain moment the heading entitled “*Casade nobili mancade ...*”, with the specification that “*Questo ho tratto da una cronaca de ser Piero Dolfin qual ha al presente Dom(enico) Ant(oni)o Loredan*”, according to R. F[ulin], *op. cit.*, p. 97.

²¹⁹ G. Monticolo, in Sanudo, *Le Vite, passim* apud H. Baron, *op. cit.*, p. 177 n. 10; M. Zannoni, *op. cit.*, p. 531-537; Idem, *Il dramma dei Foscari nella Cronaca di Giorgio Dolfin*, “Nuova Rivista Storica” 26 (1942), 6, p. 201-215 (214); H. Baron, *The Anti-Florentine Discourses cit.*, p. 339 n. 2; Idem, *A forgotten Chronicle cit.*, p. 177, 181-183, 191, 192; Chr. Neerfeld, *op. cit.*, p. 75 n. 145; A. Caracciolo Aricò, *Nel gran mare delle cronache cit.*, p. 17 n. 1 (with reference to the period between 1423 and 1474 of the Sanudian chronicle). For the ascription to Nicolò Gussoni instead of Zorzi Delfino, see Ş. Marin, *The Venetian Chronicle in Codex It. VII, 794 cit.*, especially p. 45-47.

²²⁰ See *Il Codice Morosini. Il mondo vista da Venezia (1094-1433)* (ed. by Andrea Nanetti), Spoleto 2010. See also Ş. Marin, *Considerations regarding Antonio Morosini's Chronicle*, “Revista Arhivelor. Archives Review” 97 (2020), p. 100-120.

²²¹ A. Prost, *op. cit.*, p. 209.

*l'oeuvre correspondante de Pietro Delfino, permettant par instants de suppléer le texte original [emphasis mine, of Delfino]"*²²². The reconstitution of the Dolfinian text by resorting to *Le vite de' Dogi* led Lefèvre-Pontalis to proceed in this way even for the period between 1422 and 1449, in which Sanudo ceased to make explicit references to *Cronaca Dolfina*²²³: the last reference is for June 15, 1421 – meaning the narration of a fight between a Venetian squadron and a group of Genoese corsairs in the harbour of Gaeta (coll. 939 in Muratori edition), then the mention of Dolfina is retaken when referring to March-December 1449 – the mention of the Venetian armaments against King Alphonse V of Aragon and Naples (coll. 1134 in Muratori edition) – and definitely stop when narrating year 1468 – the renewal of the league of Lodi that brought peace in the Italian peninsula in 1450 (coll. 1185)²²⁴. For the lacunae in the events of 1422-1449 and post-1468, explained by Cicogna through the fact that Delfino had already referred to events occurred in a period closer to Sanudo's times²²⁵, Lefèvre-Pontalis – inspired in this sense by Em. Cicogna's notes²²⁶ – resorted to another text of Sanudo, that is *Sommarii di Cronaca Veneta*, in which the quotations from *Cronaca Dolfina* do not cease²²⁷. Inside of these *Sommarii*, the reference to P. Delfino begins since the incipit: "*Sumario di Cronicha di Veniexia tratta da una avi da meser Piero Dolfin fo de meser Zorzi la qual fo extracta da la Cronicha di meser Andrea Dandolo [...]*"²²⁸. Having this as starting point, Cicogna even proposed the correction of the Muratorian version of Sanudo by the use of the Dolfinian text²²⁹, while Lefèvre-Pontalis could follow his own demonstration. Thus, the French editor maintained that, although nowhere in *Vite dei Dogi* one could detect A. Morosini's chronicle²³⁰, one should still admit the assertion that Sanudo, when declaring his use of the Dolfinian work, would be actually inspired through the latter's mediation from Morosini's work²³¹, regarded as "*prototype et source perpétuelle de la Cronaca Dolfina*"²³². One could thus explain the "*singulière et persistante connexité*" between *Le Vite* and

²²² G. Lefèvre-Pontalis, *op. cit.*, p. 178-179.

²²³ *Ibidem*, p. 179; see also R. Cessi, *Introduzione*, in *Petri Delphini cit.*, p. xxvi.

²²⁴ G. Lefèvre-Pontalis, *op. cit.*, p. 179.

²²⁵ R. F[ulin], *op. cit.*, p. 352.

²²⁶ *Ibidem*, p. 345, 351-352.

²²⁷ *Ibidem*, p. 345, 351-352; G. Lefèvre-Pontalis, *op. cit.*, p. 179-180, 183.

²²⁸ R. F[ulin], *op. cit.*, p. 362.

²²⁹ *Ibidem*, p. 350.

²³⁰ G. Lefèvre-Pontalis, *op. cit.*, p. 183; see also H. Baron, *op. cit.*, p. 176.

²³¹ G. Lefèvre-Pontalis, *op. cit.*, p. 183; see also H. Baron, *op. cit.*, p. 176; Fr. Pall, *op. cit.*, p. 189, 194; E. Cochrane, *op. cit.*, p. 63; Chr. Neerfeld, *Historia per forma di Diaria cit.*, p. 75 n. 146.

²³² G. Lefèvre-Pontalis, *op. cit.*, p. 183; see also Fr. Pall, *op. cit.*, p. 189; E. Cochrane, *op. cit.*, p. 63.

Morosini's text²³³, so that Sanudo's text itself seems to be "*ou inspiré ou imité du texte qui compose l'oeuvre d'Antonio Morosini*"²³⁴. These successive uses convinced H. Baron to exclaim: "Here, then, the body of our historical information stems from a largely unprinted source from the first decades of the fifteenth century [emphasis mine, Antonio Morosini's chronicle], adopted and adjusted by a late fifteenth-century chronicler [emphasis mine, Pietro Delfino], and, after 1500, cast by Sanudo into the form in which it is still read today"²³⁵. According to Lefèvre-Pontalis, the indirect dependence on Morosini would have been available also for the period between 1361 and 1388, in which it had been considered that A. Morosini would have translated Raffaino Caresini's chronicle²³⁶. Anyhow, it becomes more striking afterwards, idea illustrated by the comparative texts referring to the achievement of Argos and Nauplion by the *Serenissima* in 1388²³⁷, to the situation of the Albanian coast in 1388 and 1394²³⁸, to the events occurred in year 1433²³⁹. From this point on, "*on peut affirmer qu'une très grande partie de l'oeuvre d'Antonio Morosini se trouve absorbée dans le texte général et courant des Vite de' Duchi*"²⁴⁰, with the mentioning that the use is still not complete and that there are some sections not detectable in Morosini or others that Sanudo avoided to copy²⁴¹. At any rate, starting with the events in 1433, when the chronicle of Morosini – already becoming a diary – is interrupted, the narration in *Le Vite* becomes appreciably abridged²⁴².

On her turn, when investigating the sources for the chronicle ascribed to Zorzi Delfino (It. VII, 794), Maria Zannoni also enumerated manuscript It. VII, 760²⁴³. Since it is about a Sanudian codex, the scholar concluded upon Z. Delfino's influence upon *Le Vite*²⁴⁴. This hypothesis was brought further on by Hans Baron, who maintained how, through the mediation of Zorzi Delfino, Sanudo extracted his information from the chronicle in manuscript It. VII,

²³³ G. Lefèvre-Pontalis, *op. cit.*, p. 184.

²³⁴ *Ibidem*, p. 184.

²³⁵ H. Baron, *op. cit.*, p. 176.

²³⁶ G. Lefèvre-Pontalis, *op. cit.*, p. 184.

²³⁷ *Ibidem*, p. 185-186.

²³⁸ *Ibidem*, p. 186-187.

²³⁹ *Ibidem*, p. 189.

²⁴⁰ *Ibidem*, p. 187.

²⁴¹ *Ibidem*, p. 187-188.

²⁴² *Ibidem*, p. 189. For the chronicle of Morosini as pattern for the historical diaries prior to Sanudo, see also S. Collodo, *op. cit.*, p. 128.

²⁴³ M. Zannoni, *Le fonti della cronaca veneziana cit.*, p. 522, 531-537; see also H. Baron, *op. cit.*, p. 181, 182, 192. See Marino Sanuto, *Cronaca della creazione di alcuni Dogi (da Sebastian Ziani (1172)) fino a Leonardo Loredan (1502))* [in miscellanea], Venice, Biblioteca Nazionale Marciana, manuscript It. VII, 760 [= 8582], 16th century.

²⁴⁴ M. Zannoni, *op. cit.*, p. 544; Idem, *Il drama dei Foscari cit.*, p. 214.

2034²⁴⁵, by stating that “the influence of «2034» chronicler on Sanudo is similar to that of Morosini in both extent and mode of transmission”²⁴⁶. Baron also referred to a codex on the same category as the one inventoried as 87.1. at Newberry Library²⁴⁷, and offered comparative texts from all these chronicles²⁴⁸, including those referring to the occupation of Rhodes in 1125²⁴⁹. Consequently, “he [emphasis mine, Sanudo] drew upon Antonio Morosini by using Pietro Dolfín, and similarly upon the author of the «2034» by leaning heavily on Giorgio Dolfín, [...], [who] had consulted a chronicle of the «87.1» type.”²⁵⁰

Regarding the relationship with other Venetian chronicles, I have personally grouped the the Muratorian version of the chronicle ascribed to Marin Sanudo in category 7, along with the chronicle of Giovanni Giacompo Caroldo. It was when referring to the representation of the arrival in Venice of the messengers of the participants to the Fourth Crusade²⁵¹, which I have regarded as a combination between the versions advances by categories 2 (Andrea Dandolo's *Extensa*, L. de Monaci²⁵², P. Delfino, A. Navagero²⁵³) and 6 (It. VII, 2544²⁵⁴, It. VII, 2570²⁵⁵). As for our chronicle, however, I have noticed the extreme

²⁴⁵ H. Baron, *op. cit.*, p. 176-177, 181-183, 191, 192. See Anon., *Cronaca Veneta dalla fondazione della Città fino all'anno 1453*, Venice, Biblioteca Nazionale Marciana, manuscript It. VII, 2034 [= 8834], 15th century, microfilm Pos. Marc. 145. For the manuscript, see C. Campana, *op. cit.*, p. 137.

²⁴⁶ H. Baron, *op. cit.*, p. 176.

²⁴⁷ *Ibidem*, p. 182-183, 191-194.

²⁴⁸ *Ibidem*, p. 182, 182-183.

²⁴⁹ *Ibidem*, p. 191-192.

²⁵⁰ *Ibidem*, p. 191.

²⁵¹ Ş. Marin, *Venetian and non-Venetian Crusaders in the Fourth Crusade, According to the Venetian Chronicles' Tradition*, “Annuario. Istituto Romeno di cultura e ricerca umanistica di Venezia” 4 (2002), p. 111-171 (127-128).

²⁵² See *Laurentii de Monacis Cretae Cancellari Chronica de rebus venetis Ab U. C. ad Annum MCCCLIV, sive ad conjurationem ducis Faledro* (ed. by Flaminio Corner), Venice 1758. See also Ş. Marin, *A Venetian Chronicler in Crete. The Case of Lorenzo de' Monaci and His Possible Byzantine Influences*, in *L'Italia e la frontiera orientale dell'Europa. 1204-1669 / Italy and Europe's Eastern Border. 1204-1660. Convegno internazionale di studi, Roma, 25-27 novembre 2010* (ed. by Iulian Mihai Damian & Ioan-Aurel Pop & Mihailo St. Popovic & Alexandru Simon), Frankfurt/Main-Berlin-Bern-Brussels-New York-Oxford-Vienna 2012, p. 237-258.

²⁵³ See *Storia della Repubblica Veneziana scritta da Andrea Navagero patrizio veneto*, in *Rerum Italicarum Scriptores*, 23 (ed. by L. A. Muratori), Milan 1733, p. 923-1216. See also Ş. Marin, *Venice, Byzantium, and the Muslims (prior to 1345) According to the Chronicle Ascribed to Andrea Navagero*, “Revista Istorică”, new series, 26 (2015), 5-6, p. 441-475.

²⁵⁴ See Anon., *Cronaca di Venezia fino al 1382*, Venice, Biblioteca Nazionale Marciana, manuscript It. VII, 2544 [= 12436], 16th century. See C. Campana, *op. cit.*, p. 152.

²⁵⁵ See Gasparo Zancaruol, *Cronaca di Venezia fino al 1446*, Venice, Biblioteca Nazionale Marciana, manuscript It. VII, 2570 [= 12462], around year 1519. See C. Campana, *op. cit.*, p.

compilatory feature in narrating the Fourth Crusade. That is why I have also noticed a presentation of the events according to category 3²⁵⁶ (It. VII, 2592²⁵⁷, M. A. Sabellico) and another one completely independent²⁵⁸. Beside this case, the separation between the Sanudian and Carollian chronicles becomes more and more visible, although I have continued to place both of them in category 7, when presenting the following episodes: the campaign of the fleet led by Tommaso Morosini in the Ionian Sea²⁵⁹, the election of Emperor Baldwin I of Constantinople²⁶⁰ (although in this particular case the chronicler also introduces an independent version²⁶¹), the achievement of the title of *Dominus* by Doge Enrico Dandolo (also in two versions)²⁶², the crusade of Doge Domenico Michiel²⁶³, the fall of the Latin Empire of Constantinople²⁶⁴. In addition, I have noted similarities with category 6 (It. VII, 2544 and It. VII, 2570) also when presenting the supposed passing away of Count of Saint Pol²⁶⁵ or with categories 2 (*Extensa*, Monaci, P. Delfino, Navagero) and 3 (It. VII, 2592, Sabellico) also for the election of Tommaso Morosini as the first Latin patriarch of

163-164; see also Ş. Marin, *Crusades as Viewed from Venice. The Case of the Chronicle Transcribed by Gasparo Zancaruolo*, "Studii şi Materiale de Istorie Medie" 33 (2015), p. 187-207.

²⁵⁶ Ş. Marin, *Venetian and non-Venetian Crusaders* cit., p. 124.

²⁵⁷ See Anon., *Cronaca di Venezia fino al 1247*, Venice, Biblioteca Nazionale Marciana, manuscript It. VII, 2592 [= 12484]. See C. Campana, *op. cit.*, p. 171. See also Ş. Marin, *The Byzantines and the Muslims prior to 1239 seen from Venice, according to the Anonymous Chronicle in Codex It. VII, 2592*, "Arheon. Časopis Arhiva Vojvodine" 3 (2020), 3, p. 269-306.

²⁵⁸ Idem, *Venetian and non-Venetian Crusaders* cit., p. 125.

²⁵⁹ Idem, *The First Venetian on the Patriarchal Throne of Constantinople. The Representation of Tommaso Morosini in the Venetian Chronicles*, "Quaderni della Casa Romana" 2 (2002), p. 49-90 (76).

²⁶⁰ Idem, *The Venetian 'Empire'. The Imperial Elections in Constantinople on 1204 in the Representation of the Venetian Chronicles*, "Annuario. Istituto Romeno di cultura e ricerca umanistica di Venezia" 5 (2003), p. 185-245 (222).

²⁶¹ *Ibidem*, p. 218.

²⁶² Idem, *Dominus quartae partis et dimidia totius Imperii Romaniae. The Fourth Crusade and the Dogal Title in the Venetian Chronicles' Representation*, "Quaderni della Casa Romana" 3 (2004), p. 119-150 (132).

²⁶³ Idem, *A Precedent to the Fourth Crusade. The anti-Byzantine Campaign of Doge Domenico Michiel in 1122-1126 according to the Venetian Chronicles*, "Annuario. Istituto Romeno di cultura e ricerca umanistica di Venezia" 6-7 (2004-2005), p. 239-266 (259).

²⁶⁴ Idem, *Venice and the Loss of Constantinople. The Representation of the Events of 1261 in Venetian Chronicles*, "Il Mar Nero. Annali di archeologia e storia" 5 (2001-2003), p. 209-239 (218).

²⁶⁵ Idem, *Venetian and non-Venetian Crusaders* cit., p. 144.

Constantinople²⁶⁶. I have also noticed a relative dependence on *Extensa* when presenting the mission of Giustiniano Badoaro in Constantinople, episode which is narrated twice²⁶⁷.

Among Marino Sanudo's sources, M. Foscarini also mentioned Pietro Damiano, although expressing the possibility to be about Pietro Calò (Pietro da Chioggia)²⁶⁸ or the chronicle of Benintendi de' Ravignani²⁶⁹.

The chronicle was also inserted in the bibliographic list offered by Girolamo Ramusio for *De bello Constantinopolitano* of his father, Paolo²⁷⁰, while M. Foscarini noticed that, in book X of the Latin poem composed by the Riminese Francesco Modesto, the latter had declared that he had extracted material from Marino Sanudo's chronicle²⁷¹.

From outside the Venetian chronicles' milieu, it was another chronicle taken into consideration, that is the one now contained in the Marcian manuscript Lat. X, 74 (3446), *Matthaei Palmeri de temporibus cum excerptis ex annalibus Venetorum Petri Delphini*, compiled in 1464²⁷². In connection to it, one could launch the hypothesis according to which this would have been the chronicle that Sanudo took into account when speaking about *Cronaca Dolfina*. It has also been noted that Sanudo had personally copied from the Dominican Enrico of Rimini²⁷³, whose manuscript, Lat. XIV, 266 (4502), p. 252-253 was in Sanudo's hands, and a note is inserted to the end of the text: "*Ego Marinus Sanuto habui a domino Alovisio de Molino sapienti consilio dum essem in consilio sapiens ordinum. 1502.*"²⁷⁴ One could also add *De Recto Regimine*, a 15th century work of Bishop Paolinus of Nola, which is listed among the manuscripts in the Sanudian library²⁷⁵.

²⁶⁶ Idem, *The First Venetian on the Patriarchal Throne* cit., p. 61.

²⁶⁷ Idem, *Giustiniano Partecipazio and the Representation of the First Venetian Embassy to Constantinople in the Chronicles of the Serenissima*, "Historical Yearbook" 2 (2005), p. 75-92 (80).

²⁶⁸ M. Foscarini, *op. cit.*, p. 132 and n. 1.

²⁶⁹ *Ibidem*, p. 146 n. 2.

²⁷⁰ Paolo Rannusio Venetiano, *Della guerra di Costantinopoli per la restitutione de gl'imperatori Comneni fatta da' signori Venetiani et Francesi l'anno MCCIV. Libri sei*, Venice, 1604; the work was also published in its Latin original two times, in 1609 and 1634.

²⁷¹ M. Foscarini, *op. cit.*, p. 252 n. 2.

²⁷² D. Raines, *op. cit.*, p. 52 n. 146.

²⁷³ It is about the author of *Tractatus de quatuor virtutibus cardinalibus* (Strasbourg 1472), who lived in the 13th century. See Carla Casagrande, *Enrico da Rimini*, in *Dizionario biografico degli Italiani*, 42, Rome 1993 [= [http://www.treccani.it/enciclopedia/enrico-da-rimini_\(Dizionario-Biografico\)/](http://www.treccani.it/enciclopedia/enrico-da-rimini_(Dizionario-Biografico)/)].

²⁷⁴ David Robey & John Law, *The Venetian Myth and the «De Republica Veneta» of Pier Paolo Vergerio*, "Rinascimento", 2nd series, 15 (1975), p. 3-59 (13).

²⁷⁵ Cl. Wagner, *Sulla sorte di alcuni codici* cit., p. 259.

A specific insistence has been proposed for the use of the secret documents and public acts²⁷⁶ by Sanudo, that is for the main source of copyist of the manuscript in Modena. In this sense, it has been staked on his position as senator that would have allowed him the access to the state secret archive²⁷⁷. However, although this political position would have permitted access, it does not necessarily mean the allowance to publish those documents. As a matter of fact, the permission to have access to the documents of the Chancellery for Sanudo, attested on August 20, 1515 “*ab annis duobus supra*”, “*pro pleniori rerum veritate, quae in hystoria pars est potissima*”, presents the clause according to which, “*finito opere, illud non edat nec alicui ostendat, nisi prius exhibeat Capitatibus Consilii I, et deliberetur quid de eo fiendum*.”²⁷⁸ On the other side, it would be afterwards, in September 27, since Sanudo was already member of *Consiglio dei Pregadi*, when the disposition is taken for him to have shown “*omnes secretae scripturae, litterae et libri Cancellariae superioris in praesens et in dies*.”²⁷⁹. As a matter of fact, Sanudo had begun to collect material even before the beginnings of his political career, by extracting information referring to 14th-15th centuries from the Notary Office of the College²⁸⁰. However, I repeat: all these references are about the character of Marino Sanudo, and not about the 17th century copier of his work, whose copy represented the basis of the Muratorian edition in 1733. On the other hand, a reverse situation is registered by A. Carile, that is the presence in the Muratorian edition of the act of

²⁷⁶ M. Foscarini, *op. cit.*, p. 180 and n. 2; E. Besta, *op. cit.*, p. 45 n. 4, 111 n. 1; G. Berchet, *op. cit.*, p. 81 n. 238; Leopoldo Usseglio, *I marchesi di Monferrato in Italia ed in Oriente durante i secoli XII e XIII* (ed. by Carlo Patrucco), 2, Turin 1926, p. 249 n. 3; Eugenio Musatti, *Storia di Venezia*, 3rd ed., 1, Milan 1936, p. 72 n. 4; G. Cozzi, *Cultura politica e religione* cit., p. 224; A. Carile, *op. cit.*, p. 157, 202; G. Cozzi, *Marino Sanudo* cit., p. 340; D. Robey & J. Law, *op. cit.*, p. 9-10; M. M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, *L'action diplomatique et militaire de Venise pour la défense de Constantinople (1452-1453)*, “*Revue Roumaine d'Histoire*” 13 (1974), 2, p. 247-267 (250 n. 22); Fr. Gaeta, *op. cit.*, p. 81, 82, 84; O. Tuma, *op. cit.*, p. 179; P. H. Labalme, *op. cit.*, p. 811; D. Raines, *op. cit.*, p. 52, 53; Thomas F. Madden, *Enrico Dandolo and the Rise of Venice*, Baltimore-London 2003, p. 208 n. 35, 212 n. 105; Guillaume Saint-Guillain, *Les conquerants de l'Archipel. L'empire latin de Constantinople, Venise et les premiers seigneurs des Cyclades*, in *Quarta crociata. Venezia-Bisanzio-Impero latino* (ed. by Gherardo Ortalli & Giorgio Ravegnani & Peter Schreiner), I, Venice 2006, p. 125-237 (136) (who considers this use of the archives as being exaggerated).

²⁷⁷ See also P. H. Labalme, *op. cit.*, p. 811, who also notes that Sanudo had access to the documents of the Chancellery twice, in 1515 and 1516.

²⁷⁸ Fr. Gaeta, *op. cit.*, p. 81 n. 234.

²⁷⁹ *Ibidem*.

²⁸⁰ Cf. Marc. Lat. X. 359 (3708), *Notabilia Saec. XIV e XV ex Notatoriis Venetis per Marinum Sanutum Iuniorem* apud D. Raines, *op. cit.*, p. 52 n. 145; D. Raines, *op. cit.*, p. 52; see also Chr. Neerfeld, *Historia*, p. 29 n. 6.

Partitio Romaniae and respectively its absence in the Sanudian autograph It. VII, 800²⁸¹.

Generally speaking about the method followed by Sanudo over the use of the sources, it has been noted that he used a large number of chronicles²⁸², gathered data everywhere possible²⁸³, began to collect and study as many chronicles and histories as possible, consulted documents, meticulously registered all the notes extracted about the past and contemporary facts and characters, so that he put together an enormous quantity of material embracing the whole Venetian history²⁸⁴. Therefore, H. Baron names Sanudo as “the great encyclopedic collector”²⁸⁵. Although they represent a mosaic of fragments from the previous chronicles, *Le Vite* were written with an exigent selection from the material at hand²⁸⁶, so that Sanudo's scruple for first hand documentation has been emphasized²⁸⁷, a fact that transformed him in an exceptional diarist, while his appetite for systematically collecting data proves him as “*un diarista di eccezione*”²⁸⁸. Sanudo has been regarded as the one who organized the multiple data of the anonymous chronicles²⁸⁹, and *Le Vite* proves to be the classical Venetian chronicle, which structures depended on the dogal narration units, as Sanudo himself confessed: “[...] *ho certo assai et non senza grandissima fatica, con continui studij già, e feci l'opera assa'grande et degna per la material in sé, picciola rispetto all'autore, ch'è la Vita di i Dosi che sono stati ab urbe condita fin a [toa] Serenità, et le cose fatte sotto di loro, secondo varij annali et historici*”²⁹⁰. The chronicle itself proves a tendency to create a compendium rich in documents, lists, etc.²⁹¹, such as the list of the rectors sent in the Dalmatian cities in 996, the holy relics of saints buried in the Church of San Zaccaria in 1001, the names of the participants to the First Crusade²⁹², etc.

Beside these positive statements, some less appreciative considerations have been pointed out, starting from the same premises of the sources in use. Thus, it has been noted that, by presenting various versions of one and the same fact (the reference has been to Marino Falier's conspiracy) without debate and

²⁸¹ A. Carile, *Partitio terrarum* cit., p. 202.

²⁸² G. Lefèvre-Pontalis, *op. cit.*, p. 183.

²⁸³ E. Pastorello, *op. cit.*, p. lviii.

²⁸⁴ G. Cozzi, *op. cit.*, p. 340.

²⁸⁵ H. Baron, *op. cit.*, p. 193.

²⁸⁶ S. Ozoeze Collodo, *Attila e le origini* cit., p. 566-567.

²⁸⁷ Fr. Gaeta, *op. cit.*, p. 82.

²⁸⁸ *Ibidem*, p. 84.

²⁸⁹ A. Carile, *La cronachistica veneziana* cit., p. 157, 201-202.

²⁹⁰ Sanudo, *De origine, situ et magistratibus urbis Venetae, ovvero La città di Venezia (1495-1530)* (ed. by A. Caracciolo Aricò), Milan 1980, p. 5 apud D. Raines, *op. cit.*, p. 53 and n. 149.

²⁹¹ D. Raines, *op. cit.*, p. 53.

²⁹² *Ibidem*, p. 53 n. 151.

judgment, Sanudo proves uncertainty in his narration and lack of critics in establishing the importance of the sources²⁹³. It has also been referred to his incapability to manage the huge number of the documents studied and annotated by him²⁹⁴.

Despite the data above, there are also some cases in which the sources used by our chronicler have not been established. Thus, when referring to the number of the Venetian ships participating in the First Crusade, it has been considered that “*attinge a qualche fonte che non possiamo determinare*”²⁹⁵.

As for the chronicler's intention regarding the chronicle's circulation, one should note his own declarations, according to which he preferred to write in vulgar and not in Latin exactly in order to be understood by everybody²⁹⁶.

²⁹³ V. Lazzarini, *op. cit.*, p. 104.

²⁹⁴ G. Cozzi, *Cultura politica e religione* cit., p. 224.

²⁹⁵ C. Errera, *op. cit.*, p. 250 n. 1; see also D. E. Queller & I. B. Katele, *op. cit.*, p. 19 n. 14.

²⁹⁶ E. Cochrane, *op. cit.*, p. 82; A. Caracciolo Aricò, *Lineamenti di cultura e civiltà* cit.

Le alleanze matrimoniali relative a Isabella Jagellone: un possibile movente per l'assassinio di Ludovico Gritti?*

Oana Andreia Sâmbrian

Keywords: *Ludovico Gritti; Isabella Jagellon; Bastard Son; Andrea Gritti; Hungary; Transylvania*

Ludovico Alvise Gritti (Costantinopoli, 1480-Mediaș, 1534) fu un personaggio molto singolare del Cinquecento, la cui vita e le cui avventure che attraversarono l'Europa (i suoi studi furono svolti presso l'Università di Padova) e la Turchia (dove nacque e maturò la sua traiettoria politica) si potrebbero ben definire utilizzando una delle locuzioni che usiamo per definire i privati: “fortuna avversa e prospera”. Figlio illegittimo del doge di Venezia, Andrea Gritti (1455-1538) (il primo che ebbe con una donna di origine, probabilmente greca, anche se questo non è del tutto provato, poiché vi sono fonti che indicano che potrebbe essere stato una donna di origine musulmana e, quindi, che non aveva scelta sulla religione dei suoi figli¹), Ludovico è stato un personaggio storico controverso, familiarizzato con il latino, il greco e il turco. Ad ogni modo, in Italia, la terminologia di “bastardo”, “bastardino” o “*frater noster bastardus*”, tale come è stato dimostrato da G. Ricci, “*n'étaient pas considérés spécialement injurieux*” e questi figli illegittimi potevano ottenere il potere come i figli naturali, com'è successo, per esempio, nel caso della familia Este di Ferrara².

Mercante e uomo politico, che operò principalmente a Costantinopoli, Ludovico portava al sultano pietre preziose, occupandosi anche del commercio di granaglie, stufati e spezie. Tutto questo lo rendeva un uomo molto ricco. Inoltre, grazie alla sua amicizia con Ibrahim, il gran visir, divenne gradualmente il terzo uomo più importante dell'Impero ottomano (pur rimanendo un cristiano cattolico). Se il suo aspetto di mercante era ciò che gli portava prosperità, il declino arrivò con i suoi impegni politici.

Per l'epoca in cui visse fu coinvolto in uno degli eventi politico-militari più importanti d'Europa: la successione al trono d'Ungheria dopo la morte del re Ludovico II nella battaglia di Mohács nel 1526. Basti ricordare in tal senso il suo

* Articolo redigito durante il soggiorno di ricerca presso l'Istituto Romeno di Cultura e Ricerca Umanistica di Venezia, conseguito con il sostegno dello Stato rumeno attraverso il programma nazionale di borse di studio “Nicolae Iorga”.

¹ Gizella Nemeth Papo & Adriano Papo, *Ludovico Gritti Un mercante-principe del Rinascimento tra Venezia, i Turchi e la corona d'Ungheria*, Venezia 2002, p. XVI.

² Giovanni Ricci, *Bâtards princiers entre privilège et révolte. Le fils d'un duc et le fils d'un doge dans l'Italie de la Renaissance*, in *Histoire. Bâtards et bâtardises dans l'Europe médiévale et moderne*, Rennes 2016, p. 289-296 (289).

invio a Buda da parte di Solimano in qualità di “*oratore Turci*”, il quale, a quanto pare, provocò grande dispiacere al padre Andrea, che sentì il bisogno di dissociarsi dalle azioni del figlio, inviando il 20 luglio 1530 una lettera al suo oratore viennese, dove scrive: “Domino Alvise [...] aconzo cum el prefato Vayvoda. De more che cum lui non habiamo alcuno commerce publico, debiate attestar che ben lui per natura è nuestro fiol, da ogni altra cosa perho del tutto è separato et distinto da nui”³. Come motivazione della separazione, almeno ufficialmente, tra padre e figlio, si deve tener conto della politica anti-asburgica di Ludovico, cosa impossibile da accettare per la Serenissima.

Francesco della Valle, biografo di Ludovico, riassume molto bene la moltitudine e l'importanza delle sue diverse posizioni, evidente fin dal titolo stesso della sua opera: *Una breve narrazione della grandezza, virtù, valore et della infelice morte dell'Illustrissimo Signor Conte Alouise Gritti, del Serenissimo Signor Andrea Gritti Principe di Venezia. Conte del gran contado di Maramaraus in Ongaria, et General Governatore di esso Regno, et General Capitano dell'Esercito regio, appresso Sulimano Imperator de Turchi, et Maesta del Re Giovanni d'Ongaria*. Leggendo i suoi titoli, ci colpisce quello che lo lega al Re d'Ungheria, Giovanni Zápolya, e che ben possiamo assimilare alla posizione di privato, tanto che la frase con cui vogliamo definire la vita di questo personaggio, “fortuna avversa e prospera”, ha ancora più senso.

Se analizziamo la biografia di Gritti capiamo che il suo destino era quello di fare da ponte tra culture e interessi diversi, a volte opposti: quelli di Venezia, Costantinopoli e Ungheria, passando per Vienna, ai quali era impossibile sottrarsi per i suoi interessi dinastici (quelli della casa d'Austria) in Ungheria. Fare da ponte tra tanti oppositori è un compito molto ingrato e complicato, poiché è molto difficile non essere prima o poi etichettati come traditori da una delle parti. Inoltre, il fatto di essere un “fiol bastardo” significava che a Venezia poteva candidarsi solo per un posto di segretario (il Consiglio dei Dieci aveva emanato un decreto nel 1484 escludendo i figli illegittimi da qualsiasi incarico amministrativo che potessero avere nella cancelleria ducale), che era troppo poco per le ambizioni di Ludovico; di conseguenza, dopo gli studi a Padova, decise di tornare a Costantinopoli. Il suo destino si consolidò nel 1523 quando suo padre, Andrea, divenne Doge di Venezia e a Costantinopoli iniziò ad essere conosciuto come Beyoglu, cioè il figlio del principe. Certo, questo soprannome ricevuto da Ludovico va inteso sotto un'altra prospettiva, poiché nell'Impero ottomano la successione al trono era aperta, e qualsiasi figlio del sultano poteva optare per essa.

Dopo il fallito assedio di Vienna del 1529, Solimano affidò a Ludovico la difesa di Buda fino all'arrivo dell'inverno quando le truppe imperiali stavano per ritirarsi. Come ricompensa, il vaivoda Giovanni Zápolya, che Gritti sostenne come re d'Ungheria, contro le pretese di Ferdinando d'Austria, nomina Ludovico

³ Giorgio Dissera Bragadin, *Laura Gritti Malombra, moglie di Ludovico figlio del doge Andrea Gritti*, Venezia 2011, p. 22.

“*generalis thesaurarius totius regni Hungariae, gubernator regni Hungariae et comes perpetuus terrae Marmarusiensis*”, nonché “*summus thesaurarius et consiliarius*” del re. La sua politica anti-asburgica lo rende una figura odiata a Vienna, dove è conosciuto come il “*filius bastardus ducis Venetorum*”. Ma se Ludovico è stato così importante per la politica europea, cosa ha portato al suo declino e all’eventuale assassinio? Le risposte sono varie e non si escludono a vicenda, ma vanno intese piuttosto come un insieme molto più esteso; successivamente, proveremo a spiegarlo.

La prima condizione sarebbe stata la sua eccessiva ambizione, che è stata la più grande causa di tutte le sue disgrazie. Questo non solo gli fece accumulare un’impressionante fortuna, ma fece anche che avesse molti debitori, tra di loro, lo stesso Re d’Ungheria, Giovanni Zápolya, che gli doveva una notevole somma di denaro (si parlava di circa 300.000 ducati). La famiglia Zápolya era molto potente all’epoca e manteneva più di trenta castelli e diversi villaggi, sia in Transilvania che nell’Alta Ungheria. Nel 1523, a soli 23 anni, Giovanni Zápolya fu nominato vaivoda di Transilvania (la seconda carica più importante del regno ungherese), dove raggiunse la massima autorità militare, amministrativa e giudiziaria.

Uno dei problemi più importanti nel rapporto tra Gritti e Zápolya era il fatto che il veneziano voleva approfittare dei piani politici esistenti per realizzare la propria agenda. Così, nel 1532, Gritti si impadronì della Transilvania e all’inizio dell’anno successivo pose le basi di un regno proprio, che superò la sua carica di governatore ceduto dal re d’Ungheria. Allo stesso modo, Gritti coniò la sua moneta, sfidando in questa maniera l’autorità di Zápolya. E poi c’era, come abbiamo detto prima, il debito che il re ungherese aveva con il veneziano.

È questo debito nei confronti di Gritti a far dichiarare ai ricercatori Papo che Zápolya si sarebbe sentito sollevato alla morte del figlio del doge, non, invece, la rivalità per la corona ungherese: “È verosimile, infatti, supporre che Giovanni Zápolya abbia pensato di sbarazzarsi del governatore, il quale un tempo era stato la sua anima, non tanto perché avesse visto in lui un agente della Porta o un pericoloso rivale per la corona, bensì perché gli era debitore d’ingenti somme di denaro a tal punto da dovergli cedere in pegno intere città”⁴. Ma allo stesso tempo bisogna tener conto che Zápolya non era una persona affidabile, come si legge nella prefazione del libro di Papo su Gritti del 2002: “l’infido Zápolya, che era a Varadino, non fece nulla per soccorrerlo, ripetendo la storia che fece con il suo re, Luigi II, a Mohács”⁵. Un’altra ipotesi che si legge nel libro di Papo è che Zápolya temesse l’ascesa politica di Gritti, motivo per cui avrebbe potuto essere parte della congiura contro il figlio del doge⁶; nonostante fosse partito da Buda per aiutarlo, non è arrivato in tempo. Per aggiungere agli argomenti che attribuiscono la morte

⁴ G. Nemeth Papo & A. Papo, *Ludovico Gritti. Il figlio del principe di Venezia*, Venezia, 2021, p. 349.

⁵ Idem, *Ludovico Gritti Un mercante-principe* cit., p. XIII.

⁶ Idem, *Ludovico Gritti. Il figlio* cit., p. 322.

di Gritti al voivoda di Transilvania, va notato che lo stesso sultano aveva apertamente accusato Zápolya di aver istigato il popolo ungherese contro Gritti e aveva chiesto al voivoda di Transilvania di restituire le ricchezze di Gritti che Zápolya e il suo popolo avrebbero saccheggiato.

A nostro avviso, nonostante il debito di Zápolya nei confronti di Gritti potesse essere motivo sufficiente per cui il re lo voleva morto, riteniamo che vada tenuto in considerazione un aspetto che la storiografia passa in gran parte inosservato: il progetto matrimoniale tra Ludovico Gritti e Isabella Jagellona, figlia del re di Polonia e di Bona Sforza, duchessa di Bari, che era legato ai suoi piani di ascesa politica. Il biografo di Gritti, Della Valle, avverte che “Vi venne ancora il Signore Gieronimo Laschi Pollono, il qual haveva in commissione di Sigismondo re di Pollonia di proferir per la moglie al mio Signore Isabela Casimira sua figliola, dalla quale gli haveva portato il ritratto”⁷. Nel giugno del 1534 Gritti parte per la Polonia accompagnato da Laski che gli aveva portato il ritratto di Isabella Jagiellona. Sulla strada per la Polonia, il suo desiderio era pacificare l’Ungheria e mettere i suoi uomini in posizioni chiave in Transilvania, Moldavia e Valacchia. Ma la sua morte improvvisa nel settembre 1534 per mano dei suoi cospiratori significa che non raggiungerà più la Polonia.

La potenziale alleanza matrimoniale di Gritti con Isabella Jagiellona è interessante per almeno due motivi: da un lato, l’esistenza dal 1506 di un trattato che stipulava matrimoni tra la Casa d’Austria e gli Jagiellone: in caso di scomparsa di una delle due case, l’altra gli sarebbe successo. Il motivo di questa alleanza a livello matrimoniale fu la costante pressione a cui la casa di Jagellone d’Ungheria e la Boemia venivano sottoposte dagli Ottomani. Allo stesso modo, se avesse sposato una Jagellone, Ludovico Gritti avrebbe potuto pretendere di essere re d’Ungheria e detronizzare Zápolya che, a quel tempo, non era né sposato né aveva figli sebbene il trattato di pace del 1533 stipulava che Zápolya avrebbe mantenuto il trono d’Ungheria anche se fosse rimasto celibe e senza figli: alla sua morte, il trono sarebbe stato ereditato da Ferdinando d’Austria o da un suo discendente. Nonostante l’esistenza di questo trattato, Gritti avrebbe potuto costituire una minaccia per essere sposato con una Jagellone. Lo stesso Ferdinando I d’Austria, fratello di Carlo I di Spagna, era sposato con una Jagellone (Anna) e sulla base di questa alleanza matrimoniale e del trattato di 1506 rivendicò il trono d’Ungheria.

Il secondo dato che richiama la nostra attenzione è che, dopo la morte di Gritti, Giovanni Zápolya è quello che finisce per sposare Isabella Jagellona (le nozze reali avvennero il 2 marzo 1539⁸), da dove risulta l’importanza dell’alleanza con la Casa polacca per il voivoda di Transilvania. In questo modo, pensiamo che forse Zápolya vedesse in Gritti non solo una minaccia finanziaria ma anche un

⁷ G. Dissera Bragadin, *op. cit.*, p. 26.

⁸ Si veda Péter Molnár, *The Coronation of Queen Isabella – 2 March 1539*, in *Isabela Jagiellon, Queen of Hungary (1539-1559)* (a cura di Agnes Máte & Teréz Oborni), Budapest, 2020, p. 23-42.

possibile rivale per il trono. Le fonti letterarie sul matrimonio di Isabella con Zápolya, sia quelle ungheresi che polacche e italiane, sono molto numerose e diverse: fonti ungheresi parlano di ciò che i futuri sudditi si aspettavano dalla regina italo-polacca, diversamente la storiografia polacca si concentra sull'elogio delle virtù della futura regina, paragonandola alle principali divinità femminili greche; gli umanisti italiani si sono concentrati sulla cultura italiana di Isabela, così come sulla sua somiglianza con la madre, Bona⁹.

D'altra parte, il desiderio di Gritti ad ottenere il potere lo rendeva manipolabile: le lodi che riceveva attraverso la sua corrispondenza gli facevano credere nel rafforzamento del suo potere, inducendolo a commettere diversi errori che si rivelarono fatali. Tra coloro che corteggiarono Gritti, facendogli perdere il contatto con la realtà, ci furono Ferdinando d'Austria, il re di Francia, e pure suo padre, Andrea. Il 5 ottobre Ferdinando scriveva a Gritti da Vienna lodando la sua capacità di promuovere il "*bonum pacem*" e affermando di avere fiducia nel progetto del veneziano "*in vobis plane confidamus*". Il 24 agosto 1534 il re di Francia, Francesco I, scriveva a Gritti congratulandosi con lui per il buon lavoro svolto in Ungheria per la tranquillità e il vantaggio di tutti: "*ad utilitatem et quietem universali*". Il 14 settembre, il poeta Aretino promise a Gritti di dedicargli i sette salmi di Davide. Riguardo al rapporto con il padre, un anno prima, nel settembre del 1533, il doge contattò il figlio su pressione del governo, chiamandolo "fiol carissimo", chiedendogli di inviare del grano che a Venezia mancava. Tutte queste lodi ricevute da persone importanti facevano credere a Gritti di essere intoccabile, motivo per cui commise gravi errori, come inimicarsi i nobili ungheresi.

Nel febbraio del 1532, Gritti si stava muovendo verso la Transilvania occupando Sibiu, un sito chiave per la successiva conquista di tutta la Transilvania. Inoltre, per il suo desiderio di integrare Buda nel sistema ottomano, Gritti aveva sostituito le milizie cristiane del re con elementi turchi collocando i suoi uomini in posizioni strategiche. Nella Dieta del marzo 1533, Gritti chiese ai nobili e al clero ungheresi di consegnare la metà della loro fortuna per finanziare la campagna contro Ferdinando d'Austria. Il 6 luglio, Gritti arrivò nella città di Braşov dove ricevette molti elogi dai nobili ungheresi. Contemporaneamente, la Transilvania si ribellò a Gritti, incoraggiata dal Vescovo di Varadino, Giorgio Martinuzzi¹⁰ e dal

⁹ Si veda Agnes Máte, *A Literary Image of Renaissance Queenship: the Marriage of Isabela Jagiellon*, in *Isabela Jagiellon, Queen d'Ungheria (1539-1559)* cit., p. 43-59, nonché l'opera del veneziano Daniele Barbaro sulle vicende politiche intorno Isabella, *Tragedia della regina Isabela, vedova di Giovanni re d'Ungheria (ante quem 1548)*, il cui unico manoscritto si trova a Venezia nella Biblioteca Nazionale Marciana. Le fonti su Gritti e Isabella mancano, però, quasi del tutto (ad eccezione delle informazioni fornite da Della Valle).

¹⁰ Per maggiori informazioni su questo personaggio si veda la spedizione di Bernardo de Aldana in Ungheria, oltre agli articoli di Zoltán Korpás: *La correspondencia de un soldado español de las guerras de Hungría a mediados del siglo XVI. Comentarios al diario de*

vice-vaivoda Emerico Czibak, uno dei comandanti di Zápolya. Czibak finì per essere assassinato dagli uomini di Gritti, azione con la quale il figlio del doge si rivoltò contro tutta la Transilvania poiché i nobili cominciarono a sentirsi personalmente minacciati. Circondato nella città di Medias, dove Gritti e i suoi uomini erano giunti il 23 agosto, e traditi dal principe di Valacchia, Ludovico viene catturato dai moldavi e consegnato agli ungheresi (tra loro c'era Stefano Mailat, il futuro Vaivoda di Transilvania). Gritti viene assassinato il 29 settembre mentre i suoi figli, che aveva portato con sé nella campagna transilvana, vengono consegnati al principe di Moldavia. Quest'ultimo li fa assassinare nonostante abbia ricevuto il riscatto inviato da Andrea Gritti, desideroso di recuperare i suoi nipoti.

Un altro aspetto legato al declino e successiva morte di Gritti furono le voci che circolavano su di lui. Una di queste, la più accreditata, almeno nel mondo occidentale, fu il fatto che Gritti volesse impadronirsi del trono della Transilvania eliminando Zápolya. Nel 1533, dopo la pace pattuita tra i turchi e Ferdinando d'Asburgo, era giunta in Ungheria la voce che il capo dei Turchi (Gritti) ambisse celatamente alla corona della discordia; era per questa ragione che si rivolgeva a loro con un grande esercito.

Prima della morte di Gritti, il nunzio Pier Paolo Vergerio aveva avvertito da Vienna che lì circolava la voce che il veneziano volesse mettere "l'Ungheria al suo comando", volendo eliminare Giovanni Zápolya per prendere il suo posto. Questa stessa informazione è ripresa da Vergerio in una lettera scritta il 28 novembre. Dal nostro punto di vista, questo fatto è stato rafforzato dall'esistenza del progetto matrimoniale che il Re di Polonia aveva per sua figlia, vedendo Gritti come suo possibile genero. Naturalmente, come sostengono i Papo, questa notizia doveva essere discussa a Vienna dove avrebbe suscitato molto scalpore. Ma, allo stesso tempo, il re polacco era perfettamente a conoscenza degli accordi che esistevano tra gli Jagellone e gli Asburgo. È possibile che il re polacco vedesse in Ferdinando un possibile futuro candidato al trono di Polonia mentre, nel caso di Gritti, lo considerava meno minaccioso. Dopotutto, l'alleanza tra gli Jagellone e gli Asburgo era stata determinata dalla crescente minaccia rappresentata dall'Impero Ottomano, quindi gli interessi politici dei firmatari del contratto del 1506 potevano cambiare in qualsiasi momento.

E se a Vienna circolava la voce che Gritti volesse detronizzare Zápolya, a Venezia si diceva che Ludovico progettasse di condividere l'Ungheria con Ferdinando. A tutto questo bisogna aggiungere le interessanti voci che circolavano su Gritti nell'Impero ottomano. Secondo i Papo, nel Bosforo circolava la notizia di una profezia che prevedeva la fine dell'Impero Ottomano a causa di un bastardo di colore scuro che aveva molta autorità con i Turchi e, quindi, non poteva essere

Bernardo de Aldana (1548-1552), "Hispania" 206 (2000), p. 881-910; *Las luchas antiturcas en Hungría y la política oriental de los Austrias 1532-1541*, in *Fernando I, 1503-1564. Socialización, vida privada y actividad pública de un Emperador del Renacimiento* (a cura di Alfredo Alvar & Friedrich Edelmayer), Madrid 2004, p. 358-362.

altro che Gritti. Ma la questione delle profezie va oltre. Nel suo articolo, *Prophecy and Politics in Istanbul*, Robert Finlay discute le tre profezie che furono rivelati a Cornelius Schepper, ambasciatore asburgico presso il sultano durante la sua missione nel 1533. Qui Schepper apprese che per le strade di Istanbul circolava la voce che l'impero dei Turchi sarebbe stato distrutto dal figlio di un principe¹¹.

Il 1 giugno 1533 Schepper venne informato dell'esistenza in mare di un grosso blocco di marmo sul quale sembrava essere incisa la figura di un leone che teneva per le corna un toro. Di solito la faccia del leone era rivolta verso l'Asia ma, quando i turchi stavano per conquistare l'Ungheria, il blocco si voltò e il leone iniziò ad affrontare l'Europa. Presumibilmente, il blocco di pietra aveva girato tre volte in 80 anni: prima, dall'Europa all'Asia nel 1453, quando cadde Costantinopoli; poi di nuovo nel 1526, il leone si rivolse all'Europa prevedendo la vittoria del sultano nella battaglia di Mohács. Non molto tempo prima, il leone aveva cominciato a guardare di nuovo verso l'Asia, il che faceva temere ai superstiziosi turchi che la fine del loro impero fosse vicina. La notte del 16 giugno si verificò un altro prodigio che, secondo i turchi, preannunciava il disastro che si stava avvicinando: due soldati, uno dei quali parlava latino e l'altro turco, apparvero nel cielo di Istanbul impugnando lance avvertendo che la fortuna sarebbe passata dalla parte dei cristiani. Questo evento fu riferito a Schepper dallo stesso Gritti il quale nella sua lettera notava che questo evento, vero o no, poteva essere considerato un miracolo¹².

Il 9 giugno Giovanni Michele Cusano allertò Schepper che per le strade di Istanbul circolava la voce che l'Impero Ottomano sarebbe stato fatto a pezzi da un bastardo, figlio di un principe che avrebbe goduto di una grande autorità tra i turchi. La gente era convinta, continuava Cusano, che questa persona fosse Beyoglu, cioè Ludovico Gritti¹³. Analizzando le tre tipologie di voci, Finlay conclude che se le prime due riguardavano eventi soprannaturali, le voci su Gritti non erano della stessa natura poiché, sebbene la voce a lui legata predicesse anche la rovina dell'Impero Ottomano, non era sull'accettazione di una manifestazione soprannaturale ma, su una manipolazione politica concepita in modo tale che tutti potessero identificare la persona in questione: il figlio del doge di Venezia, il cristiano più potente dell'Impero Ottomano.

Gli interessi contro Gritti esistevano in tutti i territori con cui il veneziano aveva avuto dei contatti poiché, ovunque andasse, o era uno straniero o un bastardo, il che rendeva praticamente inevitabile la sua tragica fine. Non sapremo

¹¹ Robert Finlay, *Prophecy and Politics in Istanbul: Charles V, Sultan Suleyman and the Habsburg Embassy from 1533-1534*, "Journal of Early Modern History" 2 (1998), 1, p. 1-31 (4).

¹² *Missions diplomatiques de Corneille Duplicius de Schepper (1533-1534)* (a cura di Baron de Saint Genois & G. A. Yssel de Schepper), "Mémoires de l'Académie Royale des Sciences, des Lettres et des Beaux-Arts de Belgique" 30 (1857), p. 163.

¹³ R. Finlay, *op. cit.*, p. 23.

mai quale sarebbe stato il futuro di Gritti se non fosse morto prima del suo amico, il Gran Visir Ibrahim, lui stesso assassinato poco dopo Gritti ma è possibile che senza la sua protezione e con un sultano che forse avrebbe cominciato a sentirsi minacciato a causa del crescente potere di Gritti, nel caso in cui avesse sposato la principessa polacca, la sua fine sarebbe stato comunque fatale. In conclusione, siamo dell'opinione che la morte di Gritti abbia avuto uno sfondo politico in cui hanno giocato un ruolo fondamentale le possibili nozze con Isabella Jagellona, episodio che fino ad oggi è stato relegato nell'oblio.

Satele din Transilvania în contextul crizei complexe de la începutul secolului al XVII-lea (Domeniul Almașu Mare la 1603)

Șarolta Solcan

Keywords: *Transylvania; War; Natural Disasters; Demography; Documents; Population*

Analiza noastră referitoare la impactul războaielor, foametei, epidemiilor, epizootiilor, asupra comunităților rurale din Transilvania din primii ani ai secolului al XVII-lea pornește de la urbaniul domeniilor Almașu Mare și Agherișul ale familiei Csáky din 10 octombrie 1603¹.

Domeniile Almașu Mare și Agherișul au avut o istorie lungă, cunoscând de-a lungul timpului mai mulți stăpâni și mai multe restructurări ca urmare a anexării, alteori a înstrăinării unora dintre așezări. Domeniul Almașu Mare în 1566 a intrat în stăpânirea familiei Csáky, iar pe 21 iunie 1592 în posesia generalului Ștefan Csáky. Alături de târgul Almașu Mare, i-au fost întărite și părți din domeniul Gârbou. Preluarea domeniului a durat câțiva ani, în care au avut loc mai multe judecăți cu cei care contestau dreptul lui Ștefan Csáky la această posesiune. În final domeniul i-a fost reconfirmat, în 1595, ca posesiune ereditară. În 1600 Mihai Viteazul i-a dăruit castelul voievodal și târgul din Agherișul cu satele aferente. Donația a fost întărită, pe 10 iunie 1601, de către Sigismund Báthory. Castelul și domeniul de la Agherișul erau în apropierea domeniului Almașu Mare².

Almașu Mare nu a fost un centru economic, administrativ important nefiind așezat de-a lungul unui ax comercial. În 1473 avea un târg săptămânal, luni. Unele centre precum Gârbou (*Gorbo*) s-au dezvoltat după ce au devenit sedii administrative ale domeniului³. Așa cum arată evoluția gospodăriilor de pe domeniu, în prima jumătate a secolului al XVII-lea, acesta era locuit de oameni gospodari, crescători de bovine și de ovine.

Urbaniul domeniului din 1603 redă, cel puțin parțial, starea unor așezări aflate în plin asediu al războiului, foametei, epidemiilor. De asemenea, prin acest document, avem imaginea luptei pentru supraviețuire a oamenilor locului.

¹ Arhivele de Stat ale Ungariei, P72 *Familia Csáky*, 57/fasc 361.

² Anikó Szász, *Nagyvadás, egy Kolozs vármegyei birtokközpont (1541-1600)*, "Erdélyi Múzeum" 83 (2021), 1, p. 17-31 (27-28) [= EME_EM2021_1_02_SzaszA.pdf].

³ *Ibidem*, p. 27-30.

Pentru a avea o reprezentare mai clară a tragediei locuitorilor de la începutul secolului din zona Clujului, și din Transilvania în ansamblu, cercetarea urmărește destinul așezărilor înscrise în urbariu până în 1652, când domeniul se împarte între cei trei nepoți ai generalului Ștefan Csáky, fiii vistierului cu același nume: Francisc, Ștefan, Ladislau. Din 1605, după moartea generalului Ștefan Csáky, domeniul a fost în stăpânirea văduvei sale Ana Wesselényi (1584-1649) până în 1625 și apoi a vistierului Ștefan Csáky junior (1603-1662).

La 1603 domeniul avea 21 de târguri și sate aflate în comitatele Cluj și Dăbâca. Dintre acestea erau posesiuni întregi târgurile Almașu Mare (*Nagy Almas*), Agherișul (*Egeres*) și satele Nădașu Românesc (*Olah Nadas*), Tăutelec (*Tottelke*), Bucium (*Vármező*). Din domeniu făceau parte jumătate din Stoboru (*Vásartelke*), și câte un sfert din Brusturi (*Ujfalu*) și Horlacea (*Jákótelke*, *Jakotelke*) și părți (*portio*) din Petrindu Mare (*Nagy Petri*) și Ruginoasa (*Lapu Patak*). Nu se menționează ce procent din așezările Nireș (*Nyres*), Vălcău (*Volko*), Călățele (*Kelechel*), Czod, Cutiș (*Kökénypatak*), Arghișu (*Argyas*) și Băbiu (*Babon*) aparțineau de domeniu.

În ceea ce privește Bogdana (*Kasa Patak*) scrie că a ars, iar locuitorii din Răstolțu de Sus (*Felső Rajtoltz*) au fugit la Bucium, astfel satul “aproape a murit în totalitate”. Locuitorii din Czod s-au refugiat în comitatele Cluj și Dăbâca, iar unii în Bucium. În ceea ce îi privește pe cei din Bezded (*Bezdfalu*), aceștia s-au adăpostit în Maramureș.

A fost o perioadă deosebit de grea pentru transilvăneni. De peste un deceniu se succedau războiul, calamitățile, foametea și molimele dintre care ciuma era cea mai temută, dar nu singura. Ștefan Szamosközy descria astfel situația, din 1603, din principat: “În vremurile acestea toată țara a fost chinuită de lipsa pâinii din pricina războiului neîntrerupt care a determinat părăsirea pământurilor, apoi din cauza jafurilor continue ale soldaților, care au făcut ca să fie cu neputință de semănat în siguranță orice grână. Cruzimea înfiorătoare a soldaților făcea imposibilă și recoltarea deoarece nu se putea ieși în siguranță din oraș [Alba Iulia – n. n.]. S-a dovedit a fi o situație mai gravă deoarece țăranii, din cauza pustiirii pământurilor, a dărilor uriașe în grâne și a rechiziționării vitelor, în ultimii trei ani au putut recolta puțin sau de loc.”⁴

Registrele de socoteli ale azilului “Sf. Elisabeta” din Cluj păstrează amintirea jafurile repetate ale soldaților (*hajduk*) care au luat vitele azilului în iulie

⁴ Ștefan Szamosközy, *Erdély története (1598-1599, 1603)* (trad. I. Borzsák), Budapesta 1977, p. 327.

și în octombrie 1602. În octombrie au luat și un cal și o căruță⁵. În 1603 jafurile au continuat, astfel: “23 Maii. Haiducii au mânat toate oile”⁶. Azilul avusese 197 oi.

În afara soldaților oamenii erau jefuiți și de bandele de tâlhari care s-au înmulțit pe fondul anarhiei și sărăciei din țară. În același registru de socoteli al azilului “Sf. Elisabeta” se consemna că pe 30 iunie au fost cumpărați doi boi, dar “unul a murit în epizootie (*döggel holt meg*). Pe celălalt l-au luat tâlharii...”⁷

Războiul, pe lângă jafuri, a adus și moartea a numeroși locuitori. Francisc Nagy Szabó scria cum, în 1602, din ordinul lui Gheorghe Basta, lângă Gilău, au fost uciși “vreo câteva sute de flăcăi”⁸. În 1603 o soartă asemănătoare au avut “nouă sute de flăcăi” adunați pe lângă cetatea Gherla, după ce au refuzat să i se alăture lui Moise Secuiul, care “într-o noapte a pus de i-au tăiat pe toți.”⁹ La aceștia trebuie adăugați cei morți în lupte sau în afara frontului propriu-zis.

Nici condițiile naturale nu au fost favorabile. Secolul al XVII-lea a debutat cu ierni grele și lungi care au distrus recoltele și au ucis nenumărați orfani și sărmani, după cum arăta Ștefan Szamosközy¹⁰. În 1602 a început în toată Transilvania creșterea prețului grâului, a vitelor și o foamete grozavă după cum scriau cronicarii epocii¹¹. Lipsa alimentelor a afectat deopotrivă oamenii și animalele, astfel gospodăriile și-au pierdut și puținul șeptel rămas după rechiziții, după cum se vede și din cazul domeniului Almașu Mare (**Tabelul 4**). Ștefan Szamosközy sublinia că cei care, în 1603, sufereau amarnic erau săracii “nevoiți să-și cerșească din ușă în ușă hrana”. Referitor la majoritatea satelor, Szamosközy spunea, că din pricina “cruzimii îngrozitoare a soldaților s-au golit, în totalitate s-au depopulat; săteni s-au revărsat în orașe și spre comunități mai mari pentru că aici, pe de o parte, își puteau apăra viața în fața abuzurilor, pe de altă parte, aici puteau supraviețui cu alimentele cerșite.”¹² Această situație este confirmată și de datele domeniului Almașu Mare din 1603. Oamenii s-au refugiat în Bucium și în alte așezări ferite din calea armatelor.

⁵ *A Szent Erzsébet ispotály számadáskönyvei, 1601-1650* (ed. A. Flora & T. Márton & A. Mihályi), Budapesta 2010, p. 41.

⁶ *Ibidem*, p. 65.

⁷ *Ibidem*, p. 67.

⁸ *Memorialul lui Nagy Szabó Ferencz din Târgu Mureș (1580-1658)* (ed. Șt. Gáll Mihăilescu), București 1993, p. 102.

⁹ *Ibidem*, p. 118.

¹⁰ Șt. Szamosközy, *op. cit.*, p. 328.

¹¹ Paul Cernovodeanu & P. Binder, *Cavalerii Apocalipsului*, București 1993, p. 54-60, 74-77.

¹² Șt. Szamosközy, *op. cit.*, p. 328.

Domeniul Almașu Mare nu a fost o excepție și celelalte domenii erau pustii de pe urma pauperizării populației și refugierii acestora din calea soldaților care cutreierau țara. Generalul Ștefan Bocskai, viitorul principe, pe 21 mai 1603 scria de pe domeniul său Sâniob, din Crișana: “Domeniul meu peste tot este pustiu, sărăcimea, puținii care au rămas, se ascunde, care aici, care colea în păduri și în munți.” Locuitorii din satul Sâniob erau jefuiți zilnic de trupele de haiduci care “ne fac să murim de foame.”¹³

Situația celor rămași în satele domeniilor era atât de disperată încât nobili, precum Bocskai, ajung să le împartă și rezervele proprii de cereale și de alimente. În același timp ciuma făcea victime în cetăți, dar și în sate¹⁴.

În cele 17 sate ale domeniului Almașu Mare, în care au fost menționați locuitori, au fost înscrși 279 de capi de familie, dintre care 225 (80,65%) erau bărbați și 54 (19,35%) erau văduve (**Tabelul 1**). Sunt cifre relative raportate la realitățile din localitățile respective, deoarece doar în 9 așezări au fost înregistrate văduvele. Și în cazul acestora au fost mari discrepanțe, astfel în târgurile Almașu Mare și Agherișul ponderea acestora ajungea la 42,31%, respectiv la 24,68%, în timp ce în Tăutelec era doar o singură văduvă (3, 33%).

În alte 8 sate nu a fost menționată nicio văduvă.

Doar într-un singur caz, la Almașu Mare s-a subliniat că una dintre văduve este “femeie bătrână”. Cu toate aceste neajunsuri, văduvele formau peste 19% dintre capii de familie, un procent mare în condițiile în care ponderea acestora nu depășea 10% dintre capii de familie în perioadele de pace¹⁵.

¹³ István Bocskai, *Levelek* (ed. K. Benda), București-Budapesta 1992, nr. 34, p. 84.

¹⁴ *Ibidem*.

¹⁵ Șarolta Solcan, *Familia în secolul al XVII-lea în Țările române*, București 1999, p. 56-57.

Locuitorii aserviți ai domeniului Almașu Mare la 1603						
Nr.	AȘEZAREA	CAPI DE FAMILIE				
		bărbați		văduve		TOTAL
		nr.	%	nr.	%	nr.
1	Agherișul (i)	58	75,32	19	24,68	77
2	Almașu Mare (i)	30	57,69	22	42,31	52
3	Tăutelec (i)	29	96,67	1	3,33	30
4	Bucium (i)	24	85,71	4	14,29	28
5	Nădașu Românesc (i)	13	81,25	3	18,75	16
6	Nireș	16	100,00		0,00	16
7	Petrindu Mare (p)	12	100,00		0,00	12
8	Ruginoasa (p)	10	100,00		0,00	10
9	Vălcău	7	87,50	1	12,50	8
10	Călățele	6	85,71	1	14,29	7
11	Csod	4	66,67	2	33,33	6
12	Cuțiș	6	100,00		0,00	6
13	Stoboru (1/2)	5	83,33	1	16,67	6
14	Horlacea (1/4)	2	100,00		0,00	2
15	Băbiu	1	100,00		0,00	1
16	Brusturi (1/4)	1	100,00		0,00	1
17	Arghișu	1	100,00		0,00	1
TOTAL		225	80,65	54	19,35	279

Tabelul 1

Printre capii de gospodărie bărbați erau și 11 necăsătoriți (4 la Almașu Mare, câte 2 la Bucium, Petrindu Mare și câte unul la Aghireșul, Stoboru și Vălcău).

La Nireș iobagul Simon Hodob “ținea doi copii orfani”. Ștefan Szamosközy descrie drama “orfanilor și a copiilor neglijați ai căror părinți și rude au dispărut de pe urma cruzimilor soldaților, și vaietele cărora umpleau zi și noapte terenurile și ulițele în parte din cauza foamei sau datorită molimei care a urmat foamei.”¹⁶

¹⁶ Șt. Szamosközy, *op. cit.*, p.328.

Cei care nu erau ocrotiți de cetățenii mai înstăriți “mureau cu grămada sub cerul liber din cauza gerului neiertător sau de foame în colibe amărâte”¹⁷, scria același Szamosközy, martor al anilor respectivi.

Datele din cele 17 târguri și sate arată că aici erau 259 (92,83%) familii nucleare și 20 (7,17%) familii extinse. Printre cei care coabitau în cadrul unor familii extinse erau și familii în care capul de familie era bărbat și familii în care capul de familie era văduvă (**Tabelul 2**).

Familiiile nucleare și cele extinse de pe domeniul Almașu Mare la 1603												
Nr.	AȘEZAREA	CAPI DE FAMILIE										
		bărbați			văduve			TOTAL				
		nr.			nr.			nr. / %				
		Total	N	E	Total	N	E	Total	N	%	E	%
1	Agherîșul (i)	58	54	4	19	19		77	73	94,81	4	5,19
2	Almașu Mare (i)	30	30		22	20	2	52	50	96,15	2	3,85
3	Tăutelec (i)	29	29		1	1		30	30			
4	Bucium (i)	24	18	6	4	3	1	28	21	75,00	7	25,00
5	Nădașu Românesc (i)	13	12	1	3	3		16	15	93,75	1	6,25
6	Nireș	16	15	1				16	15	93,75	1	6,25
7	Petrindu Mare (p)	12	12					12	12			
8	Ruginoasa (p)	10	10					10	10			
9	Vălcău	7	6	1	1		1	8	6	75,00	2	25,00
10	Călățele	6	6		1		1	7	6	85,71	1	14,29
11	Csod	4	4		2	2		6	6			
12	Cuțiș	6	6					6	6			
13	Stoboru (1/2)	5	3	2	1	1		6	4	66,67	2	33,33
14	Horlacea (1/4)	2	2					2	2			
15	Băbiu	1	1					1	1			
16	Brusturi (1/4)	1	1					1	1			
17	Arghișu	1	1					1	1			
TOTAL		225	210	15	54	49	5	279	259	92,83	20	7,17

N = familii nucleare

E = familii extinse

Tabelul 2

¹⁷*Ibidem.*

Familiile extinse erau formate din tați și fii adulți în opt cazuri (în Bucium patru familii, dintre care două erau de oieri și una de morari, și câte o familie în Nădașu Românesc, Nireș, Stobor, Vălcău). Din categoria familiilor extinse compuse din nuclee familiale părinți-copii făceau parte și cele trei familii în care capul familiei era văduva: au fost două familii în Almașu Mare – într-un caz coabitau mama și fiica, iar în altul soacra și ginerele – și un caz în Vălcău, unde era o văduvă cu un fiu.

Familiilor care cuprindeau persoane înrudite pe orizontală – frați, cumnați – erau în număr de cinci. Coabitau frați mai mici cu fratele mai mare în trei familii din Agherișul și câte una din Bucium și Stobor. La Bucium era o familie extinsă formată din două surori, dintre care capul de familie era sora mai mică.

De asemenea, în Aghireșul, era o familie extinsă în care nu cunoaștem tipul de rudenie.

În numeroase localități au fost consemnați fugari, fără să se specifice, decât în mod excepțional, unde sunt.

Tabelul 3 cuprinde lista fugarilor trecuți în registrul din 1603. Atunci au fost înregistrați 69 de bărbați plecați, care reprezentau 19,83% din totalul capilor de familie.

Capii de familie aserviți de pe domeniul Almașu Mare la 1603					
Nr.	AȘEZAREA	CAPI DE FAMILIE			
		TOTAL	acasă	plecați	
			nr.	nr.	%
1	Agherișul (i)	85	77	8	9,41
2	Almașu Mare (i)	57	52	5	8,77
3	Tăutelec (i)	35	30	5	14,29
4	Bucium (i)	34	28	6	17,65
5	Nădașu Românesc (i)	37	16	21	56,76
6	Nireș	23	16	7	30,43
7	Petrindu Mare (p)	13	12	1	7,69
8	Ruginoasa (p)	11	10	1	9,09
9	Vălcău	8	8		0,00
10	Călățele	10	7	3	30,00
11	Csod	7	6	1	14,29
12	Cutiș	9	6	3	33,33
13	Stoboru (1/2)	11	6	5	45,45
14	Horlacea (1/4)	2	2		0,00
15	Băbiu	1	1		0,00
16	Brusturi (1/4)	2	1	1	50,00
17	Arghișu	3	1	2	66,67
TOTAL		348	279	69	19,83

Tabelul 3

Cei mai mulți au plecat din Nădașu Românesc, 21 (56,76%), din Nireș 7 (30,, 43%), din Bucium 6 (17,65%). Acestor fugari trebuie să li se adauge cele 6 locuri pustii din Horlacea precum și satele din care au plecat toți locuitorii: Răstolțu de Sus, Bezded și Bogdana, care a ars. Informațiile sumare despre direcțiile în care s-au îndreptat pribegii arată că aceștia s-au oprit în localitățile din jur sau au plecat în Maramureș. Un singur bărbat, din Agherișul, era în armată.

Impactul anilor de război, foamete și epidemii a fost devastator asupra populației: unele sate au ars, altele s-au pustiit, în unele așezări numărul văduvelor și al pribegilor a sporit.

Analizând șeptelul gospodăriilor cuprinse în inventarul din 1603 constatăm pauperizarea dramatică a familiilor ca urmare a rechiziționării și pieirii vitelor, animale necesare activității economice și alimentației cotidiene. Locul acestora a fost luat de caprine, ovine și probabil de păsări de curte, care nu erau

niciodată consemnate în urbarii, dar trebuiau dăruite cu prilejul sărbătorilor, animale care asigurau supraviețuirea, dar care nu făceau parte din profilul economic al așezărilor așa cum rezultă din datele inventarului și urbariului din 1625 (**Tabelul 8**).

Șeptelul gospodăriilor bărbaților aserviți la 1603									
Nr.	Așezarea	Capi de familie bărbați			Animalele din gospodărie				
		total	cu animale		nr.				
		nr.	nr	%	boi	vaci	oi	capre	TOTAL
1	Agherișul (i)	58	28	48,28	53	7	79	12	151
2	Almașu Mare (i)	30	9	30,00	8	0	0	17	25
3	Tăutelec (i)	29	14	48,28	14	0	65	10	89
4	Nădașu Românesc (i)	13	3	23,08	0	3	0	6	9
5	Nireș	16	11	68,75	6	4	54	30	94
6	Petrindu Mare (p)	12	11	91,67	13	0	59	16	88
7	Ruginoasa (p)	10	6	60,00	0	1	26	14	41
8	Csod	4	2	50,00	1	1	0	1	3
9	Cutiș	6	2	33,33	0	1	0	7	8
10	Stoboru (1/2)	5	5	100,00	4	2	0	10	16
11	Horlacea (1/4)	2	1	50,00	2	2	0	0	4
12	Băbiu	1	1	100,00	0	0	0	2	2
13	Brusturi (1/4)	1	0	0,00	0	0	0	0	0
TOTAL		187	93	49,73	101	21	283	125	530
Animale / fam (total)					0,54	0,11	1,51	0,67	2,83
Animale / fam cu animale					1,09	0,23	3,04	1,34	5,70

Tabelul 4

Datele **Tabelului 4** arată că doar jumătate (49,73%) dintre familiile bărbaților aveau animale în gospodărie și acestea erau foarte puține, în medie unei familii revenindu-i 0,5 boi, 0,1 vaci, 1,5 ovine și 0,67 caprine. În aceste condiții, în medie o familie aservită de pe domeniu avea mai puțin de 3 animale, iar familiile aservite deținătoare de șeptel aveau în medie 5,7 animale.

Analizând situația satelor din punctul de vedere al potențialului economic al gospodăriilor, se constată că familiile cu cele mai multe animale pe gospodărie erau în Nireș, Petrindu Mare, Ruginoasa și Tăutelec (**Tabelul 5**). În aceste localități numărul mediu de animale pe gospodărie varia între 6,6 și 8,6. În extrema cealaltă erau locuitorii din Brusturi, Csod, Băbiu, Almașu Mare, Nădașu

Românesc, care fie nu aveau niciun animal, fie numărul acestora era, în medie, cel mult trei pe gospodărie.

În ceea ce privește cele opt familii din Vălcău, dintre ele două aveau oi și capre, în număr nespecificat, iar Miklos Véneczy era necăsătorit și avea o vacă și mai multe capre.

Familiiile bărbaților aserviți și șeptelul gospodăriilor lor la 1603							
Nr.	Așezarea	Capi de familie bărbați			Animale	Animale / familie	
		total	cu animale		total	familii	familii
		nr.	nr	%	nr.	total	cu animale
1	Nireș	16	11	68,75	94	5,88	8,55
2	Petrindu Mare (p)	12	11	91,67	88	7,33	8,00
3	Ruginoasa (p)	10	6	60,00	41	4,10	6,83
4	Tăutelec (i)	29	14	48,28	89	3,07	6,36
5	Agherișul (i)	58	28	48,28	151	2,60	5,39
6	Horlacea (1/4)	2	1	50,00	4	2,00	4,00
7	Cutiș	6	2	33,33	8	1,33	4,00
8	Stoboru (1/2)	5	5	100,00	16	3,20	3,20
9	Nădașu Românesc (i)	13	3	23,08	9	0,69	3,00
10	Almașu Mare (i)	30	9	30,00	25	0,83	2,78
11	Băbiu	1	1	100,00	2	2,00	2,00
12	Csod	4	2	50,00	3	0,75	1,50
13	Brusturi (1/4)	1	0	0,00	0	0,00	0,00
TOTAL		187	93	49,73	530	2,83	5,70

Tabelul 5

Cea mai bună situație economică au avut-o familiile extinse, astfel la Bucium una avea moară, alte două aveau oi și capre, al căror număr nu este specificat, și un porc.

În ceea ce privește locuitorii cu diverse ocupații, în afară de morarii din Bucium a mai fost menționat un dogar în Agherișul.

Familiiile văduvelor nu au fost incluse deoarece numărul de animale deținute de ele era foarte mic: doar o capră de câte una dintre văduvele din Bucium și din Stoboru.

Pentru o mai bună înțelegere a impactului tragediilor de la începutul secolului al XVII-lea se impune prezentarea situației demo-economice din 23 septembrie 1625¹⁸.

Deoarece au avut loc schimbări în structura domeniilor și am dorit să urmărim situația din așezările pentru care s-au păstrat date din 1603, din 1625 și din 1652 am fost nevoiți să restrângem cercetarea la zece așezări: Almașu Mare, Nădașu Românesc, Nireș, Bucium, Petrindu Mare, Răstolț, Bogdana, Vălcău, Csod, Băbiu.

În **Tabelul 6** sunt comparate datele referitoare la capii de familie din cele 10 așezări care se regăsesc în conscripțiile din 1603 și din 1625 pentru a putea urmări evoluția numărului lor. Constatăm că numărul total al capilor de familie din aceste localități a sporit de la 139 la 194, deci cu 39,6%, în condițiile în care numărul capilor de familie bărbați a crescut de la 107 la 174, cu 62,6%, iar cel văduvelor a scăzut de la 32 la 18, cu 43,8%.

Numărul capilor de familie aserviți de pe domeniul Almașu Mare la 1603 și la 1625									
Nr.	Așezarea	CAPI DE FAMILIE							
		1603				1625			
		bărbați	văduve	TOTAL	plecați	bărbați	văduve	TOTAL	plecați
		nr.	nr.	nr.	nr.	nr.	nr.	nr.	nr.
1	Almașu Mare (i)	30	22	52	5	30	13	43	
2	Nădașu Românesc (i)	13	3	16	21	35		35	5
3	Nireș	16		16	7	35		35	2
4	Bucium (i)	24	4	28	6	27	2	29	2
5	Petrindu Mare (p)	12		12	1	16	3	19	
6	Răstolț					15		15	2
7	Csod (p)	4	2	6	1	7	2	9	
8	Bogdana					4		4	1
9	Vălcău	7	1	8		3		3	
10	Băbiu (p)	1		1		2		2	
TOTAL		107	32	139	41	174	20	194	12

Tabelul 6

¹⁸ Arhivele de Stat ale Ungariei, P72 *Csáky család*, 57, fasc. 363.

Sate precum Bogdana, care fusese ars, și Răstolț, din care locuitorii fugiseră în anii de război, încep să se repopuleze.

În ceea ce privește numărul fugarilor din așezările cercetate se observă diminuarea lor de la 41 la 11.

Rănile unei istorii zbuciumate se mai văd în numărul caselor și locurilor pustii. Astfel au fost consemnate 57 de locuri și case pustii: Almașu Mare 5, Băbiu 9, Csod 3, Nireș 7, Bucium 17, Bogdana 1, Petrindu Mare 3 case și 12 locuri.

Printre capii de familie erau și celibatari: câte unul în Almașu Mare și în Nireș. Aceștia nu aveau nimic, după cum scrie în urbariu.

Au fost înregistrate doar cinci familii extinse în Nireș (2), Petrindu Mare (2), Bogdana (1), toate formate din tată și fiu căsătorit.

În 1625 au fost consemnați și fiii fiecărei familii. Datele din **Tabelul 7** arată ca în cele 194 de familii erau 199 de băieți, unei familii revenindu-i în medie 1,03 fii. În majoritatea localităților menționate numărul mediu de fii pe familie era 1 sau mai puțin de 1. Excepție au făcut familiile din Bucium (1,66 fii/familie) și Petrindu Mare (1,32 fii/familie). De asemenea în Bogdana și în Vălcău erau puține familii, dar cu mulți băieți.

Capii de familie aserviți și fiii lor la 1625								
Nr.	Așezarea	CAPII DE FAMILIE ȘI FII LOR						
		bărbați	fii	văduve	fii	TOTAL (nr)		
		nr.	nr.	nr.	nr.	capii de familie	fii	Fii/fam
1	Almașu Mare (i)	30	32	13	11	43	43	1
2	Nădașu Românesc (i)	35	30			35	30	0,86
3	Nireș	35	22			35	22	0,63
4	Bucium (i)	27	44	2	4	29	48	1,66
5	Petrindu Mare (p)	16	23	3	2	19	25	1,32
6	Răstolț	15	5			15	5	0,33
7	Csod	7	8	2		9	8	0,89
8	Bogdana	4	11			4	11	2,75
9	Vălcău	3	7			3	7	2,33
10	Băbiu	2				2		0,00
TOTAL		174	182	20	17	194	199	1,03

Tabelul 7

Din 1603 până în 1625 Transilvania a traversat numeroase crize politice, naturale și economice. Primele decenii ale secolului al XVII-lea au fost caracterizate de clujeanul Valentin Sighișoreanul (Bálint Segesvári) ca “vremuri cu sărăcie și nesiguranță”¹⁹. Cu toate acestea, oamenii făceau eforturi deosebite ca să își reconstruiască viața, gospodăriile. Datele din 1625 reflectă această tendință de a reveni la normalitate, deși nici deceniul al treilea nu a fost scutit de greutăți. Din 1622 s-au succedat calamități naturale, foamete, epidemie, mortalitate ridicată, creșterea prețurilor de pe urma măsurilor fiscale ale lui Gabriel Bethlen.

Cronicile și memoriile vorbesc de iarna grea și gerul năprasnic din ianuarie 1622, urmate de inundații și de izbucnirea ciumei în august același an²⁰. Georg Kraus, referindu-se la situația din principat, scria: “În acest an au fost mari viituri de ape în Polonia, Ungaria și Transilvania, pricinuind pagube mari. A urmat apoi o mare scumpete și o molimă de ciumă, mai ales în Ungaria și în Transilvania. Ciuma a bătuit cu cea mai mare tărie la Brașov și la Cluj.....”²¹ Valentin Sighișoreanul nota că, în august 1622, molima a apărut la Cluj pe neașteptate, “îngrozitor de repede”²².

Epidemia a continuat în anul următor. Francisc Nagy Szabó din Târgu Mureș își amintea că în 1623 “a fost ciumă mare”²³, izbucnită pe fondul calamităților din 1622. Totodată a început scumpetea, care s-a repetat în 1625.

În 1625 gerul a distrus viile²⁴. În același an, Gabriel Bethlen a aplicat reforma fiscală, La început noile monede au fost respinse și în țară a fost scumpete deși “erau cereale de tot felul și vite destule”²⁵. Kraus arăta că “totul era de două ori de trei ori mai scump”²⁶ în principat în anii respectivi. Aceste evenimente au marcat profund viața oamenilor, dar fără a putea opri procesul de refacere, consolidare și dezvoltare demo-economică.

La 1625 domeniul Almașu Mare era în stăpânirea vistierului Ștefan Csáky junior, care și-a stabilit reședința în castelul de aici²⁷. Mama sa, Ana Wesselényi

¹⁹ *Kolozsvári emlékirók 1603-1720* (ed. J. Bálint & J. Pataki), București 1990, p. 155; P. Cernovodeanu & P. Binder, *op. cit.*, p. 80.

²⁰ *Kolozsvári emlékirók cit.*, p. 153-154.

²¹ Georg Kraus, *Cronica Transilvaniei 1608-1665* (ed. G. Duzinchevici & E.Reus-Mîrza), București 1965, p. 56.

²² *Kolozsvári emlékirók cit.*, p. 154.

²³ *Memorialul lui Nagy Szabó Ferencz cit.*, p. 189.

²⁴ *Kolozsvári emlékirók cit.*, p. 156.

²⁵ *Ibidem.*

²⁶ G. Kraus, *op. cit.*, p. 59.

²⁷ Deák Farkas, *Wesselényi Anna özv. Csáky Istvánné (sz. 1684+1649) életrajza és levelezése*, Budapesta 1875, p. 23.

(1584-1649), mutată la Urmeniș, în zona Bistriței, în corespondența sa din februarie 1623 era foarte preocupată de situația de pe domeniul Almașu Mare. Pe 14 februarie 1623 scria de greutatea cu care se confruntau în Urmeniș și în împrejurimi. În primul rând sublinia că “aici [toți] se tem tare de ciură”. Apoi arăta dificultățile cu care țin porcinele, pentru că s-a făcut puțin jir și ghindă (*makk*) în pădurile din comitatele Cluj și Dăbâca, iar iarna era grea. Ana Wesselényi se temea că nu vor avea cu ce hrăni porcinele dacă iarna se prelungește. O altă problemă care o frământa era mortalitatea din rândul vitelor și propunea să fie cumpărate vitele celor morți de pe domeniul Gârbou, vecin cu domeniul Almașu Mare²⁸.

Preocupată de soarta vitelor, Ana Wesselényi se plângea în 3 ianuarie 1625 de faptul că “după Paște, de ani de zile, e perioada cea mai strâmtorată pentru toate vitele pentru că nu e nici fân, nici iarbă...”²⁹

Cu toate problemele cu care s-au confruntat transilvănenii la jumătatea deceniului trei pe domeniul Almașu Mare s-a înregistrat un spor atât în ceea ce privește populația, cât și potențialul economic al acesteia, reflectat de șeptelul deținut de fiecare familie. Se constată schimbări radicale față de 1603, probabil o normalizare.

În 1625, dintre cele 174 de familii conduse de bărbați, 171 (98,28%) aveau animale mari în gospodărie cu o medie de 2,43 boi și 2,71 vaci, de 3,09 porcine și 5,26 ovine. În aceste condiții, o familie avea în medie 14,6 animale (**Tabelul 8**). Locuitorii din unele așezări, ca de exemplu cei din Almașu Mare, erau crescători de porcine, iar alții, precum cei din Nădașu Românesc, Bucium, Petrindu Mare erau oieri. Aceștia în general aveau în fiecare familie 20-30 de oi, dar la Petrindu Mare *János Jári* avea 50 de oi, iar *István Magiári* 100 de oi. Aceste date arată că din punctul de vedere al șeptelului gospodăriile de pe domeniul Almașu Mare au ajuns la nivelul mediu al gospodăriilor din Transilvania³⁰.

²⁸ *Ibidem*, nr. V, p. 76-78.

²⁹ *Ibidem*, nr. VII, p. 81.

³⁰ Ș. Solcan, *op. cit.*, p.115-122.

Șeptelul gospodăriilor bărbaților aserviți la 1625												
Nr.	Așezarea	Capi de familie bărbați			Animalele din gospodărie							
		total	cu animale		nr.							
		nr.	nr	%	cai	boi	vaci	junci	porci	oi	capre	TOTAL
1	Almașu Mare (i)	30	29	96,67		68	50	26	103			247
2	Nădașu Românesc (i)	35	34	97,14	7	58	48	30	49	356		548
3	Nireș	35	34	97,14	7	73	75	36	90	91		372
4	Bucium (i)	27	27	100,00	4	37	86	26	80	208	32	441
5	Petrindu Mare (p)	16	16	100,00	4	112	112	24	83	190		525
6	Răstoț	15	15	100,00		21	52	18	46	40		177
7	Csod (p)	7	7	100,00	1	16	23	2	48	30		120
8	Bogdana	4	4	100,00		7	19	3	26			55
9	Vălcău	3	3	100,00		16						16
10	Băbiu (p)	2	2	100,00		14	6	6	13			39
TOTAL		174	171	98,28	23	422	471	171	538	915	32	2540
Animale / fam (total)					0,13	2,43	2,71	0,98	3,09	5,26	0,18	14,60
Animale / fam cu animale					0,13	2,47	2,75	1,00	3,15	5,35	0,19	14,85

Tabelul 8

În ceea ce privește văduvele, acestea aveau în general cel puțin câte o vacă, câte un porc. Puține erau cele care nu aveau niciun animal mare (4 în Almașu Mare, 1 în Bucium) (**Tabelul 9**).

În afară de creșterea bovinelor și porcinelor, locuitorii aserviți se ocupau și de apicultură. Au fost înregistrate familii cu stupi în Almașu Mare (10), Nădașu Românesc (4), Nireș (2), Petrindu Mare (4), Răstoț (2), Csod (3), Bogdana (3), Băbiu (3).

Șeptelul gospodăriilor văduvelor aservite la 1625												
Nr.	Așezarea	Capi de familie văduve			Animalele din gospodărie							
		total	cu animale		nr.							
		nr.	nr	%	cai	boi	vaci	junci	porci	oi	capre	TOTAL
1	Almașu Mare (i)	13	8	61,54		12	9	5	18			44
4	Bucium (i)	2	1	50,00						10		10
5	Petrindu Mare (p)	3	3	100,00			5	1	1			7
7	Csod (p)	2	2	100,00		5	5		3	25		38
TOTAL		20	14	70,00	0	17	19	6	22	35		99
Animale / fam (total)					0,00	0,85	0,95	0,30	1,10	1,75	0,00	4,95
Animale / fam cu animale					0,00	1,21	1,36	0,43	1,57	2,50	0,00	7,07

Tabelul 9

Despre dimensiunea familiei sunt informații doar pentru iobagi, pentru trei familii de drabanți și familiile de libertini și slugi (**Tabelul 10**). Comparând dimensiunea familiei celor trei categorii, din perspectiva numărului mediu de fii pe familie, constatăm că cele mai numeroase familii erau printre libertini și slugi, deci oameni liberi, în timp ce iobagii aveau în medie 1,65 fii pe familie³¹. Prin urmare, dimensiunea unei familii din Almașu Mare era în medie de 5,5 persoane, cu variații în funcție de statusul social între 5,3 și 5,9 persoane.

Situația demografică în târgul Almașu Mare la 1625							
Nr.	Categorii	Familii	Familii cu fii		Fii	Fii / familie	
		total	nr.	%	nr.	fam total	fam cu fii
1	Iobagi	43	26	60,47	43	1,00	1,65
2	Drabanți	3	3	100,00	5	1,67	1,67
2	Libertini și slugi	24	14	58,33	27	1,13	1,93
TOTAL		70	43	61,43	75	1,07	1,74

Tabelul 10

Următoarele date despre populația celor 10 așezări din domeniul Almașu Mare sunt din 1652. Atunci domeniul a fost împărțit între cei trei fii ai vistierului Ștefan Csáky: Francisc, Ștefan și Ladislau.

În acest document sunt numai liste cu iobagii care reveneau fiecăruia dintre frați. Fiecare localitate a fost împărțită, aproximativ egal, între ei.

Documentul reflectă situația demografică dintr-un alt moment dificil din istoria populației Transilvaniei. Deceniile patru și cinci fuseseră marcate de epidemii de ciumă, de epizootii, care s-au prelungit pe mai mulți ani. Ele veneau după epidemiile din anii 1633-1634 și 1638-1639 resimțite în zona Almașului Mare.

Familia Csáky urmărea cu teamă parcursul acestei molime, după cum rezultă și din corespondența Anei Wesselényi. La 9 noiembrie 1633 ea scria: “slava Domnului, ciuma puțin s-a oprit”³², dar pe 16 decembrie, când era la Almașu Mare, relata despre unii care au plecat de teama epidemiei³³. La începutul anului 1634,

³¹ Vladimir Trebici, *Mică enciclopedie de demografie*, București 1975, p. 127.

³² D. Farkas, *op. cit.*, nr. XXX, p. 114.

³³ *Ibidem*, nr. XXXI, p. 116.

ciuma mai bântuia în principat. Ana Wesselényi, aflată pe un domeniu din estul Ungariei, solicita informații despre evoluția epidemiei la Almașu Mare³⁴.

Anul 1638 aducea o nouă epidemie de ciumă în principat. Referindu-se la starea de spirit, la teama inspirată de această molimă, Ana Wesselényi, pe 1 martie 1638, scria cu îngrijorare către fiul ei Ștefan Csáky, care trebuia să reprezinte cauzele familiei în Dietă: “Dacă apare un zvon că e ciumă fug membrii Dietei”³⁵.

Deceniul al patrulea a trecut în mari emoții datorită celor două valuri importante de ciumă care au lovit țara în 1633-1634 și apoi în 1638-1639. În deceniul următor a continuat șirul calamităților naturale. Referitor la 1646, Francisc Nagy Szabo scria că “în toată țara a fost o foarte mare ciumă”³⁶.

Mortalitatea, cel puțin printre copii și adolescenți, trebuie să fi fost foarte ridicată, din moment ce Francisc Nagy Szabo nota că “în ciurma de atunci au murit toți nepoții mei”. Au fost numeroase decese și în anii următori³⁷. Victime erau și printre adulți, din rândul demnitarilor orașelor³⁸. Despre modul în care se manifesta boala, Georg Kraus scria: “Unii mureau în mers sau șezând. Ei aveau dureri de cap și pete de moarte, se împăcau îndată cu soarta, Își luau rămas bun de la cunoscuții lor și mureau cu trupurile sănătoase.”³⁹ Descrierea făcută de Kraus este confirmată de modul în care a murit, în 1646, soția lui Francisc Nagy Szabó: “*Die 27 sept.*, aflându-se la piață, la brutărie, să fi avut oare gâlciori altă vătămătură? - dar mi-au adus-o de acolo sprijinită de amândouă părțile; [...] și așa am adus-o înăuntru, în tindă, și s-a așezat acolo și închinându-se, l-a chemat pe Dumnezeu într-ajutor.... Și-am culcat-o în pat și pe dată i-a pierit graiul – nici ca a mai grăit. În astă joie, *die 28 sept.*”⁴⁰

Anul 1649, după spusele lui Kraus, a început cu o iarnă “foarte friguroasă și geroasă, astfel încât zăpada care căzuse în 6 decembrie anul trecut a rămas până în luna aprilie, adică 4 luni”, distrugând astfel “grâul nostru drag” și provocând o mare scumpete, ce a determinat importare de grâu din Țara Românească: “Dacă n-am fi fost hrăniți din Țara Românească, o căblă de grâu s-ar fi urcat la 10 florini.”⁴¹ Prețurile au continuat să fie ridicate și în 1651, după cum scria Francisc Nagy Szabó: “și în acest an a fost mare scumpete”⁴². În anul 1652 au continuat greutățile

³⁴ *Ibidem*, nr. XXXII, p. 118.

³⁵ *Ibidem*, nr. XLIX, p. 137.

³⁶ *Memorialul lui Nagy Szabó Ferencz cit.*, p. 202.

³⁷ *Ibidem*, p.203-205; P. Cernovodeanu & P. Binder, *op. cit.*, p. 84.

³⁸ G. Kraus, *op. cit.*, p. 129.

³⁹ *Ibidem*.

⁴⁰ *Memorialul lui Nagy Szabó Ferencz cit.*, p. 202.

⁴¹ G. Kraus, *op. cit.*, p. 136.

⁴² *Memorialul lui Nagy Szabó Ferencz cit.*, p. 205.

să se abată asupra principatului. La începutul anului a fost o epidemie de vărsat de vând, care a afectat și casa princiară. Primăvara iar a fost scumpete, “vitele s-au scumpit foarte mult în întreaga Transilvanie ...”⁴³

Pe fondul calamităților naturale au fost frecvente epizootii în principat în deceniul al cincilea, ceea ce i-a îngrijorat pe stăpânii domeniului. Pe 4 martie 1649 Ana Wesselényi scria cu bucurie că pe domeniul din Buza, la nord-est de Cluj, aflase că nu mor vitele⁴⁴.

În 1652 cei 3 fii ai lui Ștefan Csáky junior împărțeau moșiile. Pe baza documentului emis cu acest prilej, în 20 septembrie 1652, reconstituim numărul familiilor din satele cercetate. De asemenea, în **Tabelul 11**, urmărim evoluția numărului de familii din 1603 până în 1625 și apoi în 1652.

Evoluția numărului de familii aservite în satele domeniului Almașu Mare (1603-1652)										
Nr,	Așezarea	1603			1625			1652		
		Capi de familie			Capi de familie			Capi de familie		
		Bărbați	Văduve	TOTAL	Bărbați	Văduve	TOTAL	Bărbați	Văduve	TOTAL
1	Almașu Mare (i)	30	22	52	30	13	43	79	9	88
2	Băbiu	1		1	2		2	5		5
3	Bogdana*				4		4	10		10
4	Bucium (i)	24	4	28	27	2	29	30		30
5	Csod	4	2	6	7	2	9	4		4
6	Nădașu Românesc (i)	13	3	16	35		35	39	1	40
7	Nireș	16		16	35		35	25	2	27
8	Petrindu Mare (p)	12		12	16	3	19	17		17
9	Răstolț**				15		15	6		6
10	Vălcău	7	1	8	3		3	3		3
TOTAL (nr.)		107	32	139	174	20	194	218	12	230
%		76,98	23,02	100,00	89,69	10,31	100,00	90,46	4,98	95,44

* Bogdana era arsă în 1603

** Răstolț – iobagii erau plecați în 1603

Tabelul 11

Deși locuitorii Transilvaniei, implicit cei de pe domeniului Almașu Mare, au avut de suferit serioase pierderi umane de pe urma perioadelor de foamete și molimă din deceniile trei, patru și cinci, totuși evoluția demografică a avut un curs

⁴³ G. Kraus, *op. cit.*, p. 146.

⁴⁴ D. Farkas, *op. cit.*, nr. LXVIII, p. 167.

ascendent. Numărul familiilor a sporit de la 139 (1603) la 194 (1625) și apoi la 230 în 1652. Creșterea a fost cu 65,5% între 1603 și 1652. Ritmul de refacere de după criza complexă de la început a fost mai accelerat, astfel numărul familiilor aservite a sporit cu 39,6% până la 1625. Ulterior, sub impactul calamităților din deceniul patru, dar mai ales a foametei și ciumei din a doua jumătate a deceniului cinci, ritmul de dezvoltare a fost mai lent, de doar 18,6% între 1625 și 1652.

Datele urbaniului din 1603, în comparație cu cele din documentele din 1625 și 1652, arată efectele dezastruoase ale războiului asupra comunităților. Pierderi numeroase de vieți omenești au fost și de pe urma foametei și epidemiilor, dar când a intervenit războiul urmările au fost mult mai grave; astfel, pe lângă diminuarea numărului de locuitori avea loc și schimbarea profilului economic al comunităților. Gospodăriile locuitorilor de pe domeniul Almașu Mare la 1603 erau lipsite de cele mai importante animale necesare pentru desfășurarea activității lor și asigurării alimentației, de bovine și de porcine. Supraviețuirea se baza pe câteva oi și capre, o familie deținând în medie 3-6 animale.

Războiul a determinat distrugerea multor familii și implicit sporirea numărului de văduve. Odată cu trecerea anilor numărul acestora s-a redus, astfel dacă în așezările cercetate la 1603 au fost înregistrate 42 de văduve, la 1652 mai erau doar 9. De asemenea, numărul fugarilor s-a redus, iar localități care au fost depopulate la 1603 au început să fie iar locuite.

Dezvoltarea demografică se poate observa aproape în fiecare localitate, dar cea mai accentuată a fost în târgul Almașu Mare.

După cum arată cele trei documente, rănila cele mai grave au fost pricinuite de anii de războaie, agravate de calamități naturale, scumpețe, foamete, emigrări, mortalitate ridicată, căsătorii întârziate. Tendința era de refacere demoeconomică în pofida numeroaselor greutăți întâmpinate de-a lungul anilor așa cum demonstrează sursele istorice.

The Villages of Transylvania in the Context of the Complex Crisis at the Beginning of the 17th Century (Almașu Mare domain in 1603)

(abstract)

From the first years of the 17th century, the succession of the Knights of the Apocalypse was foretold on the territory of Transylvania. The impact of war, famine, epidemics and epizootics was devastating for the inhabitants. The population of the cities was decimated and even the inhabitants of the villages did not have a better fate, as can be seen from the data of the land records of the Almașu Mare noble domain from 1603.

The population dropped dramatically due to deaths, but also because many left due to war, famine and pestilence. Among the remaining inhabitants, the number of widows has

increased, coming to represent over 40% of heads of families (Almașu Mare). Poverty took over the villages. The profile of household livestock has changed, and cattle have almost disappeared.

This study traces the demo-economic recovery up to 1652. The data show the demo-economic progress until 1625, the restoration of some settlements and the economic development of households. Population growth received another blow in the second half of the fifth decade due to the wave of epidemics that swept over the principality, this fact being described by documents from 1652.

Historical sources from the years 1603-1652 capture the devastating impact of natural and political calamities on Transylvanian rural communities, as well as the people's effort for economic and demographic recovery. The worry and fear of war and plague is obvious in most of the texts that are preserved by nowadays.

Pentru “a-și căpăta pâinea din toate zilele”¹. Ucenici, calfe și slujnice în câmpul muncii din Țara Românească a primei jumătăți a secolului al XIX-lea

Marina Îngustu

Keywords: *Youth Labour; Apprenticeship; Guilds; Housemaids; Working Conditions; Traditional Labour Market*

Argument

Ritmul lumii din zorii modernității nu oferea niciunui membru al familiei răgazul de a nu fi angrenat în mecanismele economice de asigurare a subzistenței. Nici copiii și tinerii nu puteau rămâne actori pasivi economic, munca prestată de aceștia constituind o temă consacrată a istoriei copilăriei, pe care o regăsim drept un laitmotiv în special al istoriografiei occidentale dedicate realităților sociale ale Revoluției Industriale. Pe lângă surse primare precum legislație, arhive, contracte și catagrafii, spațiul occidental beneficia inclusiv de numeroase reprezentări culturale, o întreagă literatură victoriană portretizând copilul în diferite contexte lucrative. Această întreagă infrastructură instituțională și legislativă, precum și masivele ei expresii artistice dezvoltate în Occidentul epocii industriale² nu cunoșteau însă o amploare echivalentă în spațiul românesc, care, în secolele al XVIII-lea-al XIX-lea, încă se constituia ca o economie agrară. Odată ce căpăta o minimă autonomie, copilul era integrat cu predilecție în agricultura domestică ori ajungea să lucreze în atelierele vreunui meșteșugar sau, în cazul tinerelor, să slujească într-o familie. Majoritatea acestor contexte erau însă medii informale de muncă, greu de penetrat de vigilența autorităților – și, retroactiv, de privirea istorică –, însă integrate într-o serie de structuri economice tradiționale, definite de o solidaritate distinctă, de o manieră diferită de a-și gestiona conflictele, de a conceptualiza statutul copilului și viitorul lui în câmpul muncii. Analizând diferite surse editate, legislația epocii și câteva cazuri relevante consemnate în arhivele Divanului Judecătoresc, studiul de față își propune să reconstituie fragmente din

¹ Nicolae Iorga, *Contribuții la istoria învățământului în țară și în străinătate (1780-1830)*, 9 iunie 1906, “Analele Academiei Române. Memoriile Secției Literare” 24 (1906), p. 55.

² În Occident, chiar mai devreme de Revoluția Industrială apar legislații rudimentare dedicate muncii copiilor. Altădată supusă unui control local, în mediul urban britanic, începând din 1562, problema uceniciei – punctual, a numărului maxim de copii din cadrul unui atelier și a perioadei de lucru prestată în serviciul unui maestru – capătă baze contractuale și ajunge sub controlul statului, în urma adoptării *Statutului Artizanilor*. Cf. Laurence Brockliss, *Apprenticeship in Noordwest Europe 1300-1850*, in *Childhood and Violence in the Western Tradition* (ed. L. Brockliss & Heather Montgomery), I, Oxford 2010, p. 172.

activitatea celor mai tineri actori din peisajul economiei tradiționale – în special ucenici, calfe și “fete de casă” – din Țara Românească, din prima jumătate a secolului al XIX-lea.

I. În grija unui meșter ori în slujba boierului

Atât din punct de vedere legislativ, cât și organizatoric, scena lucrativă a primei jumătăți a secolului al XIX-lea a cunoscut o serie de realități prolife și efervescente, al căror dinamism începea să sporească vizibilitatea tinerilor prezenți în câmpul muncii. În Țara Românească, activitatea asociațiilor profesionale căpăta amploare, dominând scena economiei tradiționale³: doar în capitală, în preajma Revoluției lui Tudor Vladimirescu, existau aproape 60 de asociații meșteșugărești, denumite “bresle”, “isnafuri” sau “starostii”, reprezentate de băcani, lăutari, ișlicari, tâmplari, croitori, bərbieri, bragagii și nu numai⁴. Breslele erau organizații coalizate în jurul unei meserii, prezidate de un “staroste” (ori “bașă” sau “protomeșter”⁵) și câțiva epistați, care erau cu predilecție aleși de breslași și care trebuia să fie “meșteri mai buni, mai bătrâni și mai de ispravă”⁶. Această “lojă”⁷ sau “longea”⁸ trebuia să pledeze în fața domnitorului pentru satisfacerea nevoilor lucrătorilor (“rufetașilor”).⁹ În schimbul acestei reprezentări a intereselor tagmei, la rândul lor, breslele trebuia să plătească o taxă Curții domnești și să își realizeze atribuțiile de *beylic*, înțelese ca o prioritizare a comenzilor domnești¹⁰. La rândul lor, breslașilor li se asigura afirmarea preferențială sau uneori chiar exclusivă pe piețele locale – în detrimentul meșteșugarilor și comercianților străini¹¹ –, dreptul

³ De semnalat decalajul față de economia occidentală și mediteraneană, în cadrul căreia cea mai prolifică perioadă pentru bresle a fost reprezentată de secolele al XIII-lea-al XIV-lea: negustorii bogați ai mediului citadin erau cei care, la Florența, născuseră distincția socială dintre *popolo minuto* – adică poporul “mărunt” – și *popolo grasso*, comercianții regăsindu-se în rândul ultimei categorii, cea a persoanelor înstărite și influente [Aron J. Gurevici, *Negustorul*, în *Omul medieval* (coord. Jacques Le Goff; trad. Ingrid Ilinca & Dragoș Cojocaru), Iași 1999, p. 239], dar care, câteva decenii mai devreme, nu reușea să își facă locul în cadrul structurii tripartite *oratores, belatores, laboratores*, căutarea profitului contravenind dogmei bisericești (a se vedea *ibidem*, p. 225-228).

⁴ Tudor Dinu, *Bucureștiul fanariot, 2: Administrație, meșteșuguri, negoț*, București 2017, p. 257.

⁵ *Ibidem*, p. 258.

⁶ V. A. Urechia, *Istoria românilor. Curs făcut la Facultatea de Litere din București*, seria 1800-1830, X (partea A), București 1900, p. 219.

⁷ *Ibidem*.

⁸ Eugen Pavlescu, *Economia Breslelor în Moldova*, București 1939, p. 254.

⁹ Neagu Djuvara, *Între Orient și Occident. Țările române la începutul epocii moderne (1800-1848)* (ed. a II-a, trad. Maria Carpov), București 2002, p. 216.

¹⁰ *Ibidem*.

¹¹ Spre exemplu, în 1775, în *Cartea privilegiilor* dedicate breslei cizmarilor, Alexandru Ipsilanti hotărâ ca un comerciant străin “să nu fie volnic a vinde acest fel de marfă făcută de aicea” (V. A. Urechia, *op. cit.*, seria de volume pentru 1774-1786, II, București 1892,

de *protimisis* în procesul de procurare a materiei prime necesare și, în cazuri excepționale, eventuale scutiri de taxe¹².

În plan socio-cultural, totodată, apartenența la un “rufet” însemna o afirmare socială și economică care, uneori, dădea naștere unor noi premise de excluziune: nu toți meșteșugarii erau integrați într-o breaslă, la fel cum diferite abateri profesionale puteau duce la excluderea dintr-o “starostie” și la retragerea dreptului de a practica un meșteșug. Breslele rămăneau instituții feudale: erau patronate de un sfânt¹³, aveau registre (catastife) controlate de biserică și dispuneau de o cutie de milostenie, un fond destinat întrajutorării membrilor: jocării și ișlicării, de exemplu, erau obligați ca în fiecare sâmbătă să depună “30 de bani la suta de lei”¹⁴ din câștigul unui atelier.

În cadrul configurației ierarhice a breslelor, la bază îl găsim pe ucenic, băiat încredințat de părinți sau de epitrop unui meșter. De regulă, perioada uceniciei începea de la vârsta de aproximativ 9-10 ani și putea dura până la 7 ani¹⁵. În acest timp, cu precădere fiii meșteșugarilor sau ai negustorilor erau treptat introduși în arta comerțului și a administrării unei mici afaceri: începând cu sarcini mărunte – precum curățenia prăvăliei și inventarierea mărfurilor –, copiii ajungeau să cunoască operațiunile fiscale. Dacă, deocamdată, acest tip de formare se realiza în magazinele părințești sau ale unor negustori locali, începând cu mijlocul secolului al XIX-lea, părinții cu posibilități financiare își vor trimite fiii în Occident, la Berlin ori Viena, unde vor putea urma cursurile Școlii Comerciale¹⁶.

Dar acestea constituiau situații excepționale, masa copiilor rămânând deocamdată neinstruită și angrenată în munci fizice, desfășurate fie într-un mediu neorganizat (în spațiul domestic), fie în prăvălii ori ateliere. În ultimul caz, însă, munca prestată de ucenic în ateliere nu era propriu-zis remunerată, găzduirea, masa primită, introducerea în arta unui meșteșug și posibilitatea integrării într-o breaslă fiind singurele beneficii ale acestui tip tradițional de educație profesională. Iar, în general, ideea unui câștig personal gestionat de un copil sau de un tânăr contravenea oricum dinamicii socio-economice și familiale pe care legislația vremii o dicta: conform *Legiurii Caragea*, ucenicul și calfa erau “nevârstnici”¹⁷ (încadrare ce desemna persoanele care nu împliniseră 25 de ani¹⁸), iar

p. 178), oferind doar cizmarilor pământeni dreptul de a-și comercializa produsele pe piața din capitală.

¹² T. Dinu, *op. cit.*, p. 257.

¹³ E. Pavlescu, *op. cit.*, p. 397.

¹⁴ V. A. Urechia, *op. cit.*, II, p. 188.

¹⁵ Adrian Majuru, *Copilăria la români: schițe și tablouri cu prunci, școlari și adolescenți*, București 2006, p. 195.

¹⁶ *Ibidem*.

¹⁷ *Legiuirea Caragea* (după ediția de la 1818) [în continuare, *Legiuirea (1818)*], în Dem D. Stoenescu, *Vechile legiuri românești*, I, Craiova 1905, cap II (1-2), p. 30-31.

¹⁸ *Ibidem*.

“nevârstnicia”¹⁹, acest tip arhaic de minorat, nu îi permitea unui tânăr administrarea unei proprii averi, orice decizie a acestuia încă “atârând” de autoritatea paternă și maternă²⁰. Tot ca realități fiscale, conform *Regulamentelor Organice*, meseriașii organizați în bresle erau scutiți de capitația de 30 de lei²¹, însă obligați să plătească patenta anuală, cea mai mare fiind cea de 240 de lei²², în cazul comercianților care și exportau mărfuri. În mod justificabil, nebeneficiind de o remunerație propriu-zisă, ucenicii erau însă scutiți de patentă²³.

Munca era omniprezentă în viața copilului, fiind cel mai probabil o realitate cronofagă, dar esențială economiei domestice. Inclusiv într-un cadru organizat – precum în ateliere –, acordarea unor zile libere depindea de latitudinea meșterului și, cel mai probabil, astfel de ocazii erau considerabil reduse²⁴: abia în 1887 a fost înaintat *Proiectul legii pentru repausul public în zilele de duminică și sărbătoare*²⁵, ca urmare în special a fondării în București a unei Școli de ucenici, care făcea necesară prezența copiilor la cursurile desfășurate duminică²⁶. Se poate astfel intui că, la începutul secolului, situația era una nefavorabilă pentru ucenici, care dispuneau de un prea mic repaus de la ritmul activităților economice. Iar tinerii petreceau acest considerabil timp de muncă într-un mediu restrictiv, care nu putea fi schimbat cu ușurință, ucenicul neavând dreptul de a-și părăsi meșterul și neputând ieși din slujbă înainte de termenul tocmii²⁷. Preluarea unui ucenic care fusese desemnat altui meșter era, de asemenea, considerată înșelăciune, “smomire”, act care atrăgea pedeapsa inclusiv asupra copilului: Mitropolitul Veniamin al Moldovei, spre exemplu, consfințise în 1820 ca un ucenic care pleca la alt meșter să fie pedepsit cu “cincizeci toege”²⁸.

¹⁹ În Moldova, în schimb, conform *Codului Callimachi* (1817), “nevârstnicia” se încheia la 14 ani (în cazul băieților), ea fiind urmată de *sprevârstnicie*, etapă distinctă, ce se încheia la 25 de ani (*Codul Calimach*, – ediție critică, în *Adunarea izvoarelor vechiului drept românesc scris*, III, București 1958, Partea I, cap. I, gl. 33, p. 77.).

²⁰ *Legiuirea* (1818), cap. II (1-2), p. 30-31.

²¹ *Regulamentul Organic al Valahiei*, în *Regulamentele Organice ale Valahiei și Moldovei* (ed. Paul Negulescu & George Alexianu), I, București 1944, p. XLVIII.

²² *Ibidem*.

²³ *Ibidem*, art. 90.

²⁴ Inclusiv respectarea zilelor de sărbătoare fusese o temă problematică în istoria breslelor, în Moldova, în 1741, Constantin Mavrocordat interzicând târgurile desfășurate duminică, iar, în 1825, Mitropolitul Veniamin redactând o pastorală despre necesitatea respectării de către meșteșugari a repausului duminical, semn că practicarea repausului nu era tocmai generalizată. E. Pavlescu, *op. cit.*, p. 413.

²⁵ Nicolae S. Basilescu, *Repausul de duminică. Expunere de motive și proiect de lege prezentat Camerei de Comerț și Industrie*, București 1887, p. 31-34.

²⁶ *Ibidem*, p. 20.

²⁷ V. A. Urechia, *op. cit.*, II, p. 190.

²⁸ N. Iorga, *Breasla blănarilor din Botoșani. Catastihul și actele ei*, Academia Română, București 1911, p. 13.

Odată terminată perioada uceniciei, tânărul trebuia să mai rămână un an în serviciul meșterului, fiind, de această dată, plătit cu simbrie²⁹. Conform hrisoavelor, o calfă care voia să devină meșter și să își deschidă propriul atelier sau propria prăvălie era supusă unei evaluări a starostelui și a meșterilor din breaslă, care trebuiau să se asigure că tânărul “scie meșteșugul desăvârșit”³⁰. Ulterior, meșteșugarul novice trebuia să contribuie cu 10 taleri la cutia rufetului, pentru a-și câștiga dreptul de a deschide o prăvălie. Acesta era momentul în care tânărul începea să devină vizibil în documentele de epocă, întrucât catastifele nu menționau adesea suficiente date despre ucenicii dintr-o breaslă³¹, ucenici care oricum își desfășurau activitatea în virtutea unor tocmeli, iar nu a unor contracte scrise. În catastihul breslei blănarilor din Botoșani, spre exemplu, numiți sunt doar breslașii meșteri, starostele și epitropii – nu și ucenicii sau calfele –, iar, pe lângă numele ce indică descendența (precum Gheorghe *sin* popa Dumitru), date despre vârsta breslașilor nu sunt consemnate³². În același sens, în ianuarie 1780, într-un hrisov dedicat breslei lemnarilor și breslei zidarilor³³ erau menționate prescripții organizatorice doar pentru activitatea copiilor care își terminau ucenicia. Atunci, după ce asimilase deja tainele unui meșteșug, pentru a-și demonstra priceperea ucenicul era dus de meșter la “adunarea meimarbașii cu bătrânii brăsliei spre cercetare și, dă va fi ales și primit de meșter să să înștiințeze domnii mele ca să să așaze numele aceluia în catastihu breslii”³⁴.

“Speculative și firave”³⁵, așa definește cercetătoarea Jane Humphries studiile britanice dedicate muncii copilului în timpul Revoluției Industriale³⁶: ceea ce deja poate fi definită ca istoria economică a copilăriei³⁷ rămâne cu predilecție calitativă – abia statisticile și recensămintele de secol al XIX-lea făcând posibilă doar intuirea câtorva considerații numerice. Deși specializată pe analiza autobiografiilor de muncitori³⁸, Humphries amintește și alte tipuri de documente relevante acestei ramuri istoriografice, respectiv legislația dedicată săracilor și arhivele orfelinatelor³⁹, ucenicia sau munca în mici întreprinderi fiind desfășurată inclusiv de copiii proveniți din mediile defavorizate sau din mediul instituționalizat, un spațiu mult mai ușor de surprins din punct de vedere

²⁹ V. A. Urechia, *op. cit.*, II, p. 190.

³⁰ *Ibidem*, p. 189.

³¹ N. Iorga, *op. cit.*, p. 7-8.

³² *Ibidem*.

³³ *Acte judiciare din Țara Românească: 1775-1781* (ed. Gheorghe Cronț & Alexandru Constantinescu & Anicuța Popescu & Constantin Tegăneanu), București 1973, p. 823.

³⁴ *Ibidem*.

³⁵ Jane Humphries, *Childhood and Child Labour in the British industrial revolution*, “The Economic History Review” 66 (2013), 2, p. 5.

³⁶ *Ibidem*.

³⁷ *Ibidem*.

³⁸ *Ibidem*, p. 6.

³⁹ *Ibidem*.

documentar. Însă, deși excepționale, începând cu sfârșitul secolului al XVIII-lea inclusiv în spațiul românesc încep să apară cazuri de muncă în fabrică a copiilor, ca urmare a unor inițiative domnești de dezvoltare a meșteșugurilor autohtone. În Țara Românească, printr-un hrisov domnesc emis în 1793, Alexandru Moruzi a stabilit redeschiderea fabricii de postav de la Pociovași, în care urmau să lucreze 243 de postavari, supravegheați de șase vâtași și instruiți de 50 de meșteșugari special aduși din străinătate⁴⁰. Cu această ocazie, prin două ulterioare pitace domnești, pentru că “este de folos a se învăța din copiii pămînteni, fiind nu numai binele lor, ci și de podoba patriei”⁴¹, Moruzi ordonă *vel*-spătarului și agăi din București să identifice cât mai prompt 20 de tineri de 15-16 ani și zece copii de 12 ani, care să fie angajați în fabrică⁴². Ca urmare a predilecției economiei agrare, în zorii modernității românești sunt încă greu de identificat astfel de dialoguri instituționale care să releve posibila activitate a copiilor în rarele fabrici autohtone și condițiile desfășurării acesteia, inițiativa lui Moruzi – despre a cărei desfășurare și finalitate nu ne mai parvin multe informații – fiind una excepțională.

În lumea românească, așadar, ca evenimente care să îi aibă pe ucenici, calfe și fete de casă drept protagoniști, mai degrabă întâmplările excepționale din mediul ocupațional – furturi, abuzuri, accidente – erau cele care reușeau să ajungă în atenția publică și, astfel, să fie consemnate în documente, în acte judiciare și, începând cu a doua jumătate a secolului al XIX-lea, chiar în presă. Excluzând ilegalitățile grave – precum mituirea pentru obținerea patentelor sau cazurile de omucidere –, judecata diferitelor pricini petrecute în lumea breslelor se desfășura în primul rând în cadrul starostiei. În atelier sau prăvălie, ucenicul se afla “la mâna acelui stăpân”⁴³, într-un spațiu privat care, nesupus controlului parental, dar nici unei moderne reglementări a muncii, făcea copilul vulnerabil în fața situațiilor abuzive. Un astfel de caz a tulburat breasla zugravilor de portrete, în iunie 1779, când un adolescent de 14 ani, fiul zugravului Radu, în urma unor rele tratamente, părăsea înainte de termen atelierul meșterului Constantin, la care își desfășura ucenicia⁴⁴. Pentru conduita sa și pentru acuzațiile primite, meșterul agresiv nu a fost supus niciunei penalități din partea starostelui, ci chiar a fost despăgubit din cutia breslei cu 45 de taleri, fiind considerat o victimă a nerespectării inițialei tocmeli avute cu părinții⁴⁵. În schimb, domnitorul Alexandru Ipsilanti a decis ca tânărul să își practice liber ucenicia, în orice alt atelier⁴⁶.

⁴⁰ V. A. Urechia, *Istoria românilor. Curs făcut la Facultatea de Litere din București dupe documente inedite*, seria de volume pentru 1786-1800, III, București 1893, p. 294-295.

⁴¹ *Ibidem*, p. 297-298.

⁴² *Ibidem*.

⁴³ *Idem, op. cit.*, II, p. 194.

⁴⁴ *Idem, Istoria românilor. Curs făcut la Facultatea de Litere din București dupe documente inedite*, seria de volume pentru 1774-1786, I, București 1891, p. 94.

⁴⁵ *Ibidem*.

⁴⁶ *Ibidem*.

Un întreg cumul de situații de viață se desfășura dincolo de porțile atelierului, iar diferite figuri de meșteri se perindau pe scena meșteșugărească, scenă care totuși consemna și existența unor cazuri fericite de mentorat în muncă. După moartea lui Hagi Zaharia, comerciant cunoscut ca neavând moștenitori, starostele Ion, preotul mahalalei, doi negustori și câțiva locuitori au mers la prăvălia defunctului, pentru a-i inventaria bunurile⁴⁷. Acolo l-au descoperit pe Stoian, un tânăr de 20 de ani, rob cumpărat din Turcia, dar care fusese botezat, îngrijit și trimis de Hagi pentru a-și face ucenicia în cojocărie⁴⁸. Întrucât îl considera pe Hagi Zaharia nu un stăpân, ci un părinte “de suflet”, tânărul își ia angajamentul de a se ocupa de formalitățile religioase necesare, de viitoarele slujbe de pomenire, dar și de administrarea prăvăliei. Deși cazul lui Stoian reprezenta o adopție informală, domnitorul a stabilit ca afacerea să îi rămână acestuia⁴⁹. Sesizabil este și acest fel în care, într-un mediu economic tradițional, relația discipol-ucenic ajungea uneori să nu fie percepută ca o relație profesională, confundându-se chiar cu un raport de filiație.

II. Voluntarism sau aspirație a părinților? De la deziderate la realități ale mediului de lucru

În numeroase cazuri, alegerea unei meserii era o traiectorie stabilită de părinți, conformă rolurilor de gen, dar și idealurilor comunității tradiționale. În cazul elitelor, viitorul era predictibil, caracterizat de privilegii care se răsfrângeau asupra întregii familii: firească era preluarea dregătoriei tatălui, iar longevitatea transiterii dregătoriei era uneori remarcabilă, fapt ce atrăgea aprecierea domnitorilor. În timpul domniei sale în Țara Românească, Alexandru Moruzi, de exemplu, a oferit beneficii financiare văduvei lui *treti*⁵⁰ logofăt Nicolae, care, alături de copilul său, dar și de predecesori ajunseseră să servească o întreagă succesiune de domnitori: “au slujit Domnilor cu credință și cu dreptate, întâi la răposatul și bătrânul Domnul Constantin Basarab Brâncoveanu [...], după aceea răposatului Ștefan Vodă Cantacuzino, apoi la Ion Vodă Mavrocordat, și la Domnia sa Nicolae Alecsandru Vodă, și la Domnia sa Constantin Mavrocordat, și la Domnia sa Grigore Ghica Vodă”⁵¹, iar succesiunea domnitorilor continuă, însumând mult peste 100 de ani în slujba Divanului⁵².

Nu aceeași statornicie definea mereu familiile de țărani și meșteșugari, unde, deși moștenirea unei îndeletniciri rămânea o cutumă, existau numeroase cazuri în care, pentru fiii lor, părinții puteau aspira și la alte meserii, existând chiar

⁴⁷ Idem, *Istoria românilor. Curs făcut la Facultatea de Litere din București*, seria de volume pentru 1774-1800, V, București 1893, p. 198.

⁴⁸ *Ibidem*.

⁴⁹ *Ibidem*.

⁵⁰ Particulă ce indică rangul al treilea de boieri.

⁵¹ V. A. Urechia, *op. cit.*, V, p. 78-79.

⁵² *Ibidem*.

ocupații care, în epocă, beneficiau de portretizări idilice. Preoția rămâne principalul exemplu, clericii fiind o figură respectabilă, reprezentanți ai principalei instanțe morale a comunității, care se bucura de încrederea oamenilor. Pe lângă acest profil socio-cultural al activității ecleziastice, existau însă și rațiuni pecuniare, care justificau existența în satele românești a unui număr de preoți chiar mai mare decât cel al parohiilor: este vorba despre scutirea de taxe de care această categorie profesională adesea beneficia⁵³. Nu în ultimul rând, pentru corpul clerical ortodox nu exista condiția celibatului, astfel că, deși ajuns preot, un tânăr putea să își întemeieze o familie, neabătându-se de la cadrul normativ tradițional. Nefiind restricționată de apartenența la o anumită clasă, alegerea unei cariere ecleziastice însemna inclusiv o șansă – de altfel, rară în lumea premodernă – acordată țăranilor pentru a-și depăși statutul social⁵⁴.

Un consacrat exemplu de idealizare a profesiilor ecleziastice găsim în copilăria lui Ion Creangă, a cărui vocație de preot a fost “dictată” în special de aspirațiile mamei lui⁵⁵ și, drept urmare, abandonată de scriitor la maturitate. Această normă tradițională a destinului profesional exclusiv dirijat de părinți era însă deja contestată într-un cod modern de legi din spațiul moldovenesc al primei jumătăți a secolului al XIX-lea. Promulgat în iulie 1817 de domnitorul Scarlat Callimachi, un articol din *Codicele civil al Moldovei* sau *Codul Calimach* îi oferea pentru prima oară copilului mai mare de 14 ani dreptul de a depune plângere împotriva părinților, în cazul în care aceștia îi impuneau să îmbrățișeze o meserie care nu coincidea cu interesele sau vocația adolescentului⁵⁶: “ajungând însă fiul la sprevârstnicie, dacă el nu va fi mulțămît cu chipul acela și va descoperi tatălui său dorința ce are cătră vreun alt feliu dă chip spre petrecerea vieții sale, mai potrivită cu plecarea inimii și cu puterile lui, și nu va fi putând câștiga dorința sa de la părinți, este slobod să facă cererea sa la cuviincioasa judecătorie.”⁵⁷ Autoritățile urma să ancheteze situația economică a familiei, să interogheze rudele și cunoscuții și să stabilească dacă doleanțele tânărului sau deciziile parentale sunt cele care pot aduce cele mai multe beneficii familiei⁵⁸. Totul se desfășura însă “cu chipuri sfătuitoare”⁵⁹, iar nu sub imperiul unei decizii judecătorești, astfel că natura consultativă a unei astfel de anchete tot nu putea garanta eventuala respectare a aspirațiilor copilului. Totuși, simpla necesitate a adoptării unei astfel de reglementări putea trăda, pe de o parte, existența precedentă a unor situații abuzive, care sfidau vocația și doleanțele copiilor, și, pe de altă parte, ea se putea constitui

⁵³ Neagu Djuvara, *op. cit.*, p. 382 și Keith Hitchins, *Românii: 1774-1866* (ed. a III-a, trad. George G. Potra & Delia Răzdolescu), București 2019, p. 89.

⁵⁴ *Ibidem*, p. 91.

⁵⁵ Ion Creangă, *Amintiri din copilărie. Povești. Povestiri*, București 2014, p. 21-24.

⁵⁶ *Codul Calimach* cit., gl. 194-195, p. 127.

⁵⁷ *Ibidem*.

⁵⁸ *Ibidem*.

⁵⁹ *Ibidem*.

ca efect a unei noi dinamici moderne care se insinua pe piața muncii din Principatul Moldovei. Cert este că, raportându-ne la o masă populară lipsită de educație juridică și, cel mai probabil, neinformată de minimalele drepturi de care dispunea, măsura în care copiii de la începutul secolului al XIX-lea chiar ajungeau să demareze demersuri juridice împotriva propriilor părinți – de a căror îngrijire erau încă dependenți –, rămânea discutabilă.

Legiuirea Caragea (1818), codul de legi omolog din Țara Românească, nu doar că nu oferea un drept negativ similar copiilor (acela de a nu fi constrâns să urmezi o meserie specifică), ci nu atingea deloc condiția copilului aflat în câmpul muncii. Însă o libertate a vocației sau a propriei decizii putea rezulta din gradul de adaptabilitate la cerințele pieței și ale spațiului meșteșugăresc, adaptabilitate pe care membrii breslelor erau nevoiți să o demonstreze: părinții își puteau încuraja copiii să își înceapă ucenicia într-un meșteșug distinct de cel care fusese practicat în familie, dar carea avea potențialul de a duce venituri mai mari economiei domestice⁶⁰. Alteori, această nouă libertate a vocației, care începea să se impună în relațiile părinte-copil, devenea un subterfugiu pentru părinții care nu știau ce traseu profesional să proiecteze propriilor fii. În 1821, Hagi Stoianovici, părinte din Craiova, și-a trimis băiatul la Viena, ca ucenic al unui dascăl. Cel din urmă îl întreabă pe Hagi în ce meșteșug dorește să fie inițiat fiul lui, răspunsul tatălui fiind unul ezitant: “ca ce meșteșug voesc ca să învețe, îi scriu că zugrăfia, cu toate că eu nu știu de aici ce meșteșugu este mai bun ca să poată a-și căpăta pâinea din toate zilele. Rămâne la marea bunătate și evgheniia dumitali”⁶¹. Câteva luni mai târziu, copilul este readus în țară, ca urmare a inconsecvenței tatălui, dar și a deciziei sale de a nu mai finanța studiile costisitoare din Viena⁶². Deși corespondența părinte-dascăl era una sumară și invocarea unui meșteșug la care “îl trage inima”⁶³ pe cel mic era menită să îi pună în lumină receptivitatea ori chiar docilitatea, tatăl apare mai degrabă ca un necunoscător al realităților profesionale autohtone.

Munca minorilor – a “nevârstnicilor” – era o realitate pregnantă a societății românești, această preeminență ajungând în unele cazuri chiar să altereze raportul dintre constrângere și voluntarism. Afectat de condițiile precare de trai, dar și crescut într-o lume în care responsabilitățile economice făceau parte din firescul copilăriei, în unele cazuri, copilul ajungea deliberat să își sprijine financiar familia. Definită de o specifică scriitură plină de emfază, caracteristică Romantismului literar, biografia⁶⁴ pe care Alexandru Vlahuță i-a realizat-o lui Nicolae Grigorescu reconstituie scene relevante din timpul uceniciei în pictură. Născut în mai 1838, în satul Pitaru, și fiind orfan de tată, Grigorescu provenea dintr-o familie cu șase

⁶⁰ Marius Chelcu, *Aspecte din istoria breslelor ieșene: bărbierii și cioclii*, “Anuarul Institutului de Istorie «A. D. Xenopol»” 41 (2004), p. 136.

⁶¹ N. Iorga, *Contribuții la istoria învățământului* cit., p. 55.

⁶² *Ibidem*.

⁶³ *Ibidem*.

⁶⁴ Alexandru Vlahuță, *Pictorul N. I. Grigorescu*, București 1969.

copii, toți deprinși cu munca: surorile sale se îndeletniceau, asemenea mamei, cu croitoria, iar singurul frate lucra în slujba unui pictor de biserici⁶⁵. Și Grigorescu și-a început ucenicia de la 10 ani, în atelierul unui meșter iconar⁶⁶, o figură adesea autoritară și aflată mai degrabă în căutarea unui ajutor, iar nu a unui discipol: “«Dar era un om sucit, Dumnezeu să-l ierte, și rar auzeai o vorbă cumsecade din gura lui. Mă puneă să mătur, să-i legăn copilul, și, când voiam să mă uit și eu cum zugrăvește, mă lua la goană.»”⁶⁷ După doi ani de ucenicie și după ce s-a mutat alături de familie la București, Nicolae Grigorescu își vindea singur, în târg, propriile icoane, care, deși realizate deocamdată cu stângăcie, atrăgeau cumpărători tocmai pentru că erau considerate reprezentări ingenue și “cu noroc, de la copil nevinovat”⁶⁸ și tocmai pentru că încă prevala tradiționala exigență religioasă a artei sacre ca produs al unui artist inocent. Bani câștigați erau oferiți mamei, care inițial nu știuse de inițiativele negustorești ale fiului⁶⁹, iar Grigorescu își percepea înfimele reușite financiare ca pe semne ale maturizării: “«Eram mare – aduceam parale în casă... Cine mai era ca mine!»”⁷⁰

Angrenarea în diferite munci trebuia să familiarizeze prematur copilul cu ideea de responsabilitate. Impusă sau nu de anumite activități de muncă propriu-zisă, responsabilitatea deriva adesea și din simplul statut de frate mai mare, copiii numeroși ai familiei tradiționale crescându-se unul pe altul și nebeneficiind de constanta atenție a mamei, acaparată de sarcinile casnice și agricole: “când auzeam de legănat copilul, nu știu cum îmi venea; că tocmai pe mine căzuse păcatul să fiu mai mare între frați”⁷¹, deplângea Creangă cazurile în care devenea un substitut al părintelui. Iar, cel mai probabil, în acord cu rolurile de gen, această responsabilitate era mai puternic resimțită de fete, surori mai mari, pe care școlarizarea sau plecatul în ucenicie nu le puteau sustrage din mediul familial, excepție putând face doar cazurile tinerelor angajate ca slujnice în casele boierilor. Viitorul fetelor în câmpul muncii nici nu putea fi altul, în măsura în care *Legiuirea Caragea* stabilea ca femeile să nu poată ocupa nicio slujbă publică⁷².

Ipostaza feminină de slugă într-o familie nu era una confortabilă, fiind definită de numeroase incertitudini și potențiale abuzuri, urmări atât ale logicii

⁶⁵ ***, Grigorescu, “Luceafărul”, Sibiu 1911, p. 294.

⁶⁶ *Ibidem*.

⁶⁷ *Ibidem*.

⁶⁸ *Ibidem*.

⁶⁹ Al. Vlahuță, *op. cit.*, p. 11.

⁷⁰ *Ibidem*. Există și excepții de copii care au un viitor meșteșugăresc realmente prestabilit, copiii romei, de exemplu trebuind să desfășoare muncile impuse de stăpân. Nicoleta Roman, *Caught between Two Worlds: the Children from Gypsy and Romanian-Gypsy Families in Wallachia (1800-1860)*, “Romanian Journal of Population Studies” 8 (2014), 1, *passim*.

⁷¹ I. Creangă, *op. cit.*, p. 50.

⁷² *Legiuirea (1818)*, cap. I (3), p. 30.

“tocmelilor” informale practicate în epocă⁷³, cât și ale integrării premature într-un mediu lucrativ aparte: spațiul privat al unei familii, spațiu adesea tulburat de animozități și subiectivități care puteau perturba munca tinerelor. Ilegalitățile puteau fi comise de ambele părți, slujnicele cunoscând ungherele casei în care lucrează, iar acuzațiile de furt – întemeiate sau nu – ajungând des în atenția chiar a Divanului Judecătoresc al vremii, structură care constituia al doilea grad de jurisdicție. Acesta este și cazul Ilincăi, o orfană de 13 ani, fără alte rude sau epitrop, dar care locuia la măturarul Untea, un bărbat ce i-a găsit un loc de slujnică în familia Paraschivei din Mahalaua Olari⁷⁴. În 1839, după ce a stat cinci săptămâni în slujba Paraschivei, copila a fost acuzată de stăpână că a furat 42 de sfanții⁷⁵, o rubea și diferite articole de îmbrăcăminte, printre care și o cămașă pe care a fost vazută purtându-o. Cercetarea a presupus și interogarea minorei, care, în pledoaria pentru nevinovăția ei, a devoalat în schimb neregulile privind nerecunoașterea prin “tocmeală” și nerecompensarea activității ei:

“- Dacă ai șezut două luni cum de nu teai tocmi?”

- Nu m’am tocmi că nau vrut ea.

- Când ai eșit de la dânsa?

- Este oare o trei săptămâni de când am eșit.

- Pe ce vreme ai eșit?

- Așa pela prânz.

- Cu știrea ei ai eșit sau fără știre?

- Cu știrea dânsii.

- La fuga ta ce ai luat?

- N’am luat nimic, m’au văzut și fata din casă, vara dânsii anume Leanca, când am eșit că am fost numai precum mă vedeți.”⁷⁶

Paraschiva recunoștea că “cinci săptămâni au șezut și nu iam plătit nimic”⁷⁷, susținând în continuare că Ilinca a furat sfanții, o pereche de mănuși, două batiste, un șal și o cămașă⁷⁸. Suspiciunile o afectau doar pe Ilinca, deși în casă mai existau alte slugi – verișoara Nastasia cu fiica ei de 14 ani –, dar pe care legătura de rudenie cu stăpâna le priva de vreo acuzație. Presiunile interogatoriului au făcut-o pe Paraschiva să mărturisească faptul că ea însăși i-a oferit Ilincăi cămașa sa, copila neavând schimburi și fiind nevoită să împrumute bluza stăpânei

⁷³ Tocmelile de intrare în ucenicie sau în casa unui stăpân nu erau reglementate de *Legiuirea Caragea*, ci doar “tocmelile de slujbă” (de angajare a unui meșter pentru anumite lucrări), de clacă, arenda și vânzările. *Ibidem*, cap. I-VII, p. 49-78.

⁷⁴ Arhivele Naționale Istorice Centrale (ANIC), fd. *Divanul Judecătoresc. Secția Criminală (1831-1840)*, ds. 118/1839, f. 1-3.

⁷⁵ Monedă austriacă de argint.

⁷⁶ *Ibidem*, f. 4, p. 1.

⁷⁷ *Ibidem*, p. 2.

⁷⁸ *Ibidem*.

în zilele în care trebuia să își spele propriile haine⁷⁹. Judecătorii au decis, astfel, că slujnica Ilinca nu putea fi acuzată de furt. Dovezi în acest sens nu existau⁸⁰, fiind cel mai probabil ca Paraschiva, cu sau fără complotul celorlalte slugi din casă, să fi încercat doar obținerea unei despăgubiri din partea episcopului copilei.

Ilinca doar personifica destinul unor tinere care constituiau categoria unui personal distinct din cadrul spațiului privat. Un stăpân putea avea angajați ocupați cu întreținerea terenurilor, angajați care administrau gospodăria – grajduri, livezi și tot ce însemna proximitatea casei – și slugi care se ocupau de interiorul căminului și care, în logica rolurilor tradiționale de gen, erau reprezentate de femei: bucătărese, spălătorese, “fete în casă”.⁸¹ Dacă personalul domestic occidental cunoștea începuturile profesionalizării, avea cursuri elementare în domeniul serviciului prestat și nu se abătea de la un cod de conduită, în caz că nu aveau resursele pentru a apela la slujitori din Occident – guvernante, bucătari, doici etc. –, casele înstărite din Principate nu erau populate de acest tip de personal⁸². Slugile din peisajul românesc al începutului de secol al XIX-lea nu erau calificate, iar o anumită etichetă nu le caracteriza deocamdată comportamentul⁸³. Existau, evident, câțiva boieri, care aveau totuși viziuni moderne, aspirând la imaginea personalului domestic din Occident: în Iași, în casa bunicii lui Radu Rosetti, era vestită existența celor “dintâi slugi îmbracate europenește și servind cu mănuși albe, ca în Apus.”⁸⁴ Acestea erau însă cazuri excepționale, iar atitudinea modernă a boierului se putea limita doar la aceste realități superficiale, relația stăpânului cu sluga rămânând una tensionată, iar nu una definită – uneori din nici o parte – de autocontrol: la orice minoră abatere, fetele din casa bunicii lui Radu Rosetti trebuia să suporte “palmele, bătaile cu papucul și cuvintele usturătoare”⁸⁵. În afară de cunoașterea empirică, exista o lipsă de pregătire a slugilor, iar relația prea apropiată cu stăpânul, gradul mare de intimitate pe care îl presupunea activitatea personalului casnic⁸⁶ cultiva această predispoziție pentru abuzuri⁸⁷. Totodată, nici specializarea nu era caracteristica definitorie a slugilor feminine, care ajungeau să fie “fete bune la

⁷⁹ *Ibidem*.

⁸⁰ *Ibidem*, f. 5.

⁸¹ N. Roman, „Deznădăjduită muiere n-au fost ca mine”. Femei, onoare și păcat în Valahia secolului al XIX-lea, București 2016, p. 238-239.

⁸² *Ibidem*.

⁸³ *Ibidem*, p. 239-240.

⁸⁴ Radu Rosetti, *Ce am auzit de la alții. Din copilărie. Din prima tinerețe* (pref. Neagu Djuvara), București 2017, p. 56.

⁸⁵ *Ibidem*.

⁸⁶ N. Roman, *op. cit.*, p. 240.

⁸⁷ Nu poate fi omisă nici relația inegală de putere și riscul pe care îl presupunea interacțiunea cu stăpânul ei a unei tinere private de protecție, abuzurile sexuale ori apropierea consimțite conturând o altă conjunctură a muncii feminine. A se vedea *ibidem*, p. 248-252.

toate”⁸⁸, fapt care era însă favorabil din punct de vedere economic pentru stăpânii mai puțin înstăriți.

Încă neînsoțite de constrângerile pe care actele scrise le-ar fi presupus, plata ucenicilor și a calfelor rămânea uneori o obligație de care meșterii sau stăpânii nu se mai achitau. În 1838, tatăl unei calfe, Ioan, din Olt, satul Plopi, expunea autorităților promisiunile unei tocmeli pe care o realizase pentru fiul său, Marin. Tocmelile puteau conține durate specifice de muncă, iar cerințele părinților indicau adesea necesitatea asigurării unor nevoi esențiale pentru copii, de la vestimentație la hrană: “un fecior ce lam dat săi slujească în soroc de un an și pă an câte lei 100 și un [neinteligibil], o oaie cu miel, o căciulă și o pereche de iminei.”⁸⁹ Cazul ajunsese în fața Divanului Judecătoresc nu doar pentru că stăpânul calfei, Constantin Călugăru, din satul Bălțești, nu își onorase promisiunea remunerației, ci și pentru că purtarea sa violentă dusesse la decesul calfei⁹⁰. Tatăl mărturisea că nu a primit simbria stabilită prin tocmeală, iar fiul i-a fost adus acasă de doi bărbați, “în car cu lumânarea în mână, și fără limbă”⁹¹, dovadă că Marin suferise o agresiune fizică. Bărbații care l-au adus pe Marin acasă au susținut însă că starea tânărului se datorase unei nejustificate îmbolnăviri. Tatăl mărturisea însă într-o jalbă că furia călugărului a fost cel mai probabil datorată insistențelor sale de a-i reaminti simbria cuvenită – episod după care călugărul a fugit la periferia orașului, în casa unui preot. Iar un preot și un alt bărbat din mahala îi mărturisiseră tatălui că sesizaseră “semne de ciomag, încă de la umăr spre coaste”⁹² pe trupul lui Marin. Totodată, tatăl avea antecedente necunoscute de autorități: conform spuselor lui Ioan, sora lui Constantin Călugăru mărturisise că fratele ei își omorâse nevasta⁹³.

Într-o mărturie semnată de câțiva săteni, însă, băiatul Marin era menționat ca revenind în sat sănătos și fiind văzut la pescuit, alături de alți băieți⁹⁴, decesul lui fiind provocat – conform spuselor vecinilor – de o eventuală ulterioară îmbolnăvire. Aceleași motive erau speculate și de Constantin Călugăru, care menționase autorităților că era de acord să ofere simbrie⁹⁵ (decizie, într-adevăr, tergiversată), iar judecătorii au conchis prin a argumenta că nu sunt dovezi suficiente pentru a califica acest caz drept omucidere⁹⁶. Deși consemnat lacunar în arhivele Divanului Judecătoresc, ușor de surprins în economia acestor cazuri rămân variabilele pe care le constituie solidaritatea comunității, animozitățile din

⁸⁸ *Ibidem*, p. 243.

⁸⁹ ANIC, fd. *Divanul Judecătoresc. Secția Criminală (1831-1840)*, ds. 101/1836, f. 8.

⁹⁰ *Ibidem*, f. 2.

⁹¹ *Ibidem*, f. 9.

⁹² *Ibidem*.

⁹³ *Ibidem*.

⁹⁴ *Ibidem*, f. 11.

⁹⁵ *Ibidem*, f. 10.

⁹⁶ *Ibidem*, f. 15-16.

familie, rezerva autorităților sau, dimpotrivă, discursurile emfactice ale părinților păgubiți.

Prezența în mediul lucrativ a unor tineri – adică a unor persoane încă asociate cultural cu patosul, cu lipsa unei mari capacități de a-și cumpăni acțiunile, dar și aflate într-un defavorabil raport de forțe – însemna că orice suspiciune plană imediat asupra acestor ucenici, calfe și fete de casă. Cert este că nu toate acuzațiile erau nejustificate. Acesta ar fi cazul lui Ghiță, tânăr de 19 ani, de proveniență din Gorj, dar de 5-6 ani calfă în serviciul lui Soare Cojocarul, în București⁹⁷. În aprilie 1838, Ghiță a fost acuzat de furt de către meșterul lui cojocar, iar, conform procedurilor, a fost supus de autorități unei succesiuni de interogatorii:

- “ - Ce ai furat de la Soare Cojocarul?
- 22 de sfașțihi.
- Numai atât?
- Numai.
- Când iai furat?
- La trei în noapte vinerea în săptămâna Sfântului Gheorghe.
- [...]
- Cum ai intrat în prăvălie?
- Am intrat pă o ușă din dos.
- Ușa închisă era sau deschisă?
- Închisă.
- Cum ai deschiso?
- Am băgat mâna pă fereastră și am împins zăvoru.
- Cum ai băgat mâna pă fereastră?
- Am spart un geam.”⁹⁸

La interogatoriul realizat patru zile mai târziu, Ghiță recunoștea însă că sfaștîhii furați nu erau în număr de 22, ci 52⁹⁹. Iar, odată ce tânărul a fost dovedit ca “fur”, pedeapsa lui a constat în despăgubire, închisoare timp de un an și bătaie cu 30 de toiege¹⁰⁰. Același lucru era prevăzut și de *Legiuirea Caragea*, acolo unde se menționa că cine a furat trebuie “să se dea prin târg cu bătae, să plătească ce a furat, și să se închiză la pușcărie un an”¹⁰¹, în cazul în care, precum Ghiță, inculpatul se afla la prima abatere.

Cu aceste tipuri de întâmplări dominându-le lumea (furturi, abuzuri, divergențe, tocmeli încălcate și configurări inedite ale viitorului în muncă), copiii și tinerii își desfășurau activitatea, în prima jumătate a secolului al XIX-lea, în acest peisaj încă nedefinit de formalități scrise, de legislație care să le reglementeze munca, de industrializare și de o elaborată infrastructură de lucru. Organizarea

⁹⁷ *Ibidem*, ds. 112/1838, f. 4.

⁹⁸ *Ibidem*.

⁹⁹ *Ibidem*, f. 5.

¹⁰⁰ *Ibidem*, f. 28.

¹⁰¹ *Legiuirea (1818)*, cap. III (2), p. 178.

rigidă a peisajului economic în bresle – structuri care monopolizau procesele și resursele de producție –, nu doar cultiva un mediu incongruent cu cadrul necesar deprinderii unui meșteșug, ci chiar încetinea ritmul de dezvoltare urbană¹⁰². Evoluțiile celei de-a doua jumătăți a secolului al XIX-lea și, în mod specific, liberalismul economiei moderne vor genera declinul progresiv al breslelor, a căror alcătuire tradițională va fi subminată de o succesiune de inițiative și legi economice, precum înființarea camerelor de comerț (1864) sau *Legea patentelor*, care, adoptată în 1863, desființa autoritatea starostelui și reorganiza pe categorii moderne activitatea economică¹⁰³. Spre finalul secolului, odată cu adoptarea *Legilor sanitare* din 1874 și 1893, legi care reglementau și igiena industrială, începeau să fie stipulate și obligațiile meșteșugarilor și ale industriașilor care aveau copii în subordine¹⁰⁴. Acestea vor fi însă reperele unui nou mediu, în care copiii vor fi martori ai începuturilor industrializării, dar și ai unor noi traume ale modernizării.

Concluzii

Firească în peisajul economic al începutului de secol al XIX-lea, prezența și evoluția copiilor și a adolescenților era determinată de mecanismele structurilor tradiționale de muncă: în cadrul unei bresle, ucenicul și calfa erau dependenți de meșter și de judecata starostiei, erau vulnerabili în fața unor abuzuri, accidente ori ilegalități, realități nestipulate în contracte scrise și neprevăzute de o legislație modernă. Un mediu rigid, organizat ierarhic – și dominat, astfel, de inegalități de forțe și autoritate –, breasla era fondată pe principiul însușirii etapizate a cunoașterii unui meșteșug. Ea corespundea și unor aspirații tradiționale ale comunității, copilul trebuind să continue practicarea meșteșugului de familie, cu toate că nu erau excluse cazurile în care noi oportunități ocupaționale începeau să suscite interesul părinților, în aceeași măsură în care și doleanțele copiilor deveneau o variabilă care nu mai era neglijabilă în eforturile de proiectare a viitorului.

Pentru fetele provenite din majoritatea pauperă a populației, activitățile casnice, în propria gospodărie, ori în slujba unui boier, constituiau principalele alternative de muncă. În ultimul caz, lipsa disocierii moderne între limitele spațiului privat și limitele muncii întreprinse ori între relația familială și cea profesională erau realitățile care dădeau naștere unui context dominat de abuzuri, atitudini preferențiale, competitivitate sau preconcepții care transformau tinerii în principalele victime ale suspiciunilor. Deși, în general, autorii diferitelor ilegalități puteau fi atât copiii, cât și adulții. Iar principala dificultate a proceselor de judecată era reprezentată de natura “tocmelilor” – care, nescrise, nu responsabilizau legal

¹⁰² K. Hitchins, *op. cit.*, p. 118.

¹⁰³ E. Pavlescu, *op. cit.*, p. 450-451.

¹⁰⁴ Iacob Felix, *Istoria igienei în România în secolul al XIX-lea și starea ei la începutul secolului al XX-lea*, partea a II-a, București 1902, p. 201-202.

meșterii și stăpânii – și de lipsa dovezilor, semne ale unui mediu de lucru încă rămas în penumbra mecanismelor tradiționale de câștigare a existenței.

“To Gain his Daily Bread”. Apprentices, Journeymen and Housemaids on the Wallachian Labour Market of the First Half of the 19th Century
(abstract)

At the beginning of the 19th century, the Romanian space had not yet benefited from an industrialisation and modernisation aimed at integrating young people into a formal work environment, protected by state control. If the logic of the traditional world forced children to participate in the mechanisms of earning a living, once they gained a minimum of autonomy, children from Wallachia rather performed an informal work – in workshops, in the households or in a boyar’s service. These work environments were still under the auspices of strict traditional structures (such as guilds) and archaic views on youth labour. The lack of the modern perspective specific to the professionalisation of society turned children and teens into the most vulnerable actors of the work scene: working by virtue of unwritten bargains (*tocmeli*), their evaluation and reward was subject to arbitrariness, and illegalities and abuses could prevail in their activity. The purpose of this study is to understand the reasons for these undesirable cases by reconstructing the coordinates of childhood and youth spent in the Wallachian work environment of the first half of the 19th century. The activity of apprentices, journeymen and housemaids is analysed, drawing on different primary sources, the legislation of the era and some relevant cases recorded in the judicial archives.

O victimă băcăuană a reeducării comuniste: Corneliu Niță. O reevaluare

Mircea Stănescu

Keywords: *Political Unmasking; Political Re-education; Political Prisoners; the Memory from the Communist Period*

1. La Pitești

Istoria care urmează se petrece la închisoarea Pitești, unde, începând din noiembrie 1949 și până la sfârșitul lunii august 1951, s-a desfășurat o acțiune de demascare și reeducare prin tortură cunoscută în istoriografie drept “reeducarea de tip Pitești”. Acțiune a regimului comunist din România acelor ani, ea avea două etape: în prima, de tip anchetă de Securitate, dar desfășurată de colegi de detenție selectați în prealabil, dintre care cel mai proeminent a fost Eugen Țurcanu, demascații trebuia să spună tot ceea ce ascuseseră la cercetări și să denunțe ce știau despre alți dușmani (reali sau presupuși) ai regimului; în cea de-a doua, de tip reconstrucție ideologică, se căuta o spălare a creierului prin prisma ideologiei curente, marxism-leninismul stalinist.

Corneliu Niță a făcut parte dintr-un grup – cel de-al treilea de la debut – transferat pe 19 ianuarie 1950 la camera 4 Spital, locul de desfășurare a demascărilor, compus din 40-50 de deținuți ce fuseseră încarcerați până atunci în camera de carantină de la subsol (35 dintre ei) și la camerele 2 și 3 Spital (circa 15). Printre aceștia erau: Gheorghe Șerban, Chirică Balanișcu și Gheorghe Vătășoiu, care aveau să moară și ei în demascări¹.

În timpul nopții de 26 februarie, în jurul orei 1.00, Niță a murit în urma bătăilor și torturilor. Conform surselor, foști colegi de detenție, el a fost bătut “cel mai mult și mai groaznic din toată camera”, “din ordinul D-lui Marina Ioan”. Toți deținuții din grupul lui Țurcanu l-au bătut “în manej”, apoi Țurcanu, Coriolan Gherman și Victor Predescu l-au torturat metodic. Ținut suspendat, la orizontală, dezbrăcat, a fost lovit cu bătele peste tot corpul. Țurcanu aflase de la alți deținuți trecuți prin demascare că deținutul ascundea informații importante.

Iată istoria obținerii informației care stă la originea morții sale. La jumătatea lunii februarie 1950, Gioga Parizianu – un deținut denunțat de Adrian Prisăcaru, șeful comitetului de demascare din camera 3 “Biserică”, de pe secția “lagăr”, că a împușcat la Bacău un ostaș sovietic – a fost transferat acolo. Demascatorii trebuia să îl facă să spună cum s-a petrecut episodul. După ce a fost bătut “bine de tot”, Parizianu a recunoscut că Dumitru Climescu, un deținut

¹ Pentru relatarea ce urmează, a se vedea Mircea Stănescu, *Reeducarea în România comunistă (1945-1952)*. Aiud, Suceava, Pitești, Brașov, Iași 2010, p. 172, 177-183. Ortografia aparține documentelor citate.

încarcerat la secția “muncă silnică”, a fost cel care, în fapt, l-a împușcat pe sovietic. Prisăcaru l-a condus pe deținut să își scrie “demascarea” și l-a supervizat, iar după câteva zile Climescu, Ieronim Comșa, Constantin Oprișan, Dumitru Bordeianu, Mihai Iosub și Ioan Muntean – deținuți închiși până în acel moment pe secția “muncă silnică”, au fost mutați la rândul lor la camera 3 “Biserică”. Ceilalți deținuți, care nu fuseseră implicați în eveniment și care erau acuzați că duc activitate legionară în camera lor de detenție, au fost transferați în urma informațiilor furnizate de Ion Lunguleac, un deținut trecut deja prin demascare. În urma torturilor teribile, Climescu a recunoscut că, într-adevăr, el l-a împușcat pe ostașul sovietic și că a făcut-o la sugestia fostului său șef, Corneliu Niță. Cu privire la veracitatea informației, în actualul stadiu al cercetării nu ne putem pronunța. Cert este că Dumitru Climescu, condamnat în 1949 de Tribunalul Militar Iași la zece ani muncă silnică, deținut la închisorile Pitești, Gherla, în lagărul de la Peninsula (Valea Neagră) de la Canalul Dunăre-Marea Neagră, din nou la Gherla, Tecuci și iarăși la Gherla, în decembrie 1957 a fost eliberat pentru a fi trimis în “domiciliu obligatoriu” în “satele noi” din Bărăgan și nu a fost judecat pentru această acuză².

Revenind, Țurcanu l-a lovit pe Niță în abdomen, întrebându-l ce anume refuză să declare. În cele din urmă, torturatul a spus în fața camerei de detenție că în toamna anului 1944 a participat la împușcarea unui ostaș sovietic la Bacău, că în 1945-1946 avea intenția să atenteze la viața prim-secretarului Partidului Comunist Român, Gheorghe Gheorghiu-Dej și că în aceeași perioadă a ascuns, împreună cu alții, o cantitate de muniție a Mișcării Legionare. Apoi a intrat în comă și a început să delireze. Îngrijorat, Țurcanu a cerut opinia foștilor studenți la Medicină dacă torturatul mai putea fi salvat, însă acesta începuse deja să elimine sânge pe gură, semn că avea hemoragie internă și ruptură de ficat. Niță a murit într-adevăr, corpul său fiind plin de plăgi deschise și de sufuziuni sanguine. Trupul neînsuflețit a fost ridicat din celulă de sanitarul închisorii, Ion Cioltar, împreună cu alți doi sau trei gardieni.

În tot acel timp, referentul politic (ofițerul) Ioan Marina privea pe vizetă și, conform declarației directorului închisorii, Alexandru Dumitrescu, el a dat ordinul ca deținutul să fie scos din camera de detenție. Apoi, Marina a trimis după medicul închisorii, însă era prea târziu. La ordinul politicului, directorul, care locuia la circa 100 de metri de închisoare, a fost anunțat de moarte abia a doua zi prin prim-gardianul Gheorghe Mândruță. Directorul a mers la camera 1 Infirmerie, unde se afla cadavrul și unde sanitarul Cioltar i-a confirmat cele deja relatate. A mers apoi în biroul său, de unde i-a telefonat lui Iosif Nemeș, șeful Serviciului Operativ/SO (Securitatea închisorilor și lagărelor), care i-a promis că va veni la închisoare.

² A se vedea fișele matricole penale ale lui Dumitru Climescu de pe site-ul IICCMER (consultate pe 26 iunie 2021).

Pe la ora 9.00, medicul a mers la infirmerie, unde se afla cadavrul deținutului, prilej cu care i-a confirmat directorului că acesta “fusesse lovit în coastă, care[,] rupându-se[,] i-a perforat ficatul[,] și astfel a murit. Mi[-]a spus[,] deasemenea[,] cum a fost chemat de Marina noaptea, cum i-a făcut intervenție deținutului[,] care totuși a murit[,] și a încheiat spunându-mi – că chiar dacă îl împușcă el nu semnează actele de înmormântare al[e] acestui deținut, deoarece dacă la ceilalți doi deținuți care s’au sinucis³, nefiind bătuți, a găsit motivări, la acesta nu poate semna, decât numai dacă spune adevărata cauză a morții[i]. Față de toate cele spuse de Dr. Ionescu M. Ion[,] eu i-am răspuns că el să nu facă decât ceea ce este legal, pentru că nimeni nu-l poate forța să facă altfel[,] și dacă cineva insistă să facă un lucru nelegal[,] atunci să-i de-a în scris”. Mergând spre biroul său, directorul l-a întâlnit pe Marina, pe care l-a întrebat ce s-a întâmplat cu deținutul și de ce nu l-a chemat în noaptea în care a murit. “Marina mi-a răspuns oarecum ironic, că ce a făcut a făcut și că răspunde“. Apoi politicianul i-a întors spatele și a plecat la infirmerie, unde a ordonat ca trupul deținutului să fie dus în baia închisorii de la subsol.

Sanitarul Ion Cioltar relatează episodul de o manieră mult mai credibilă decât cea a directorului. El face însă o confuzie între Marina, ofițerul politic al închisorii din timpul lui Iosif Nemeș, și ofițerii politici din perioada în care la conducerea Securității închisorilor s-a aflat Tudor Sepeanu, ulterioră: “Știu că la cazul de deces al deținutului [pe] care eu l-am scos noaptea din celulă, dr. IONESCU ION a raportat directorului DUMITRESCU ALEXANDRU[,] de față fiind lt. MIRCEA M[,] de la biroul inspecției, lt. TOMA [Mircea] MIHAI[,] locțiitor politic și slt. JUGĂRU [IAGĂRU] MARIN[,] cum că el nu poate să treacă un diagnostic[,] întrucât murise din bătaie. / Directorul penitenciarului[,] DUMITRESCU ALEXANDRU[,] i-a răspuns[:] «dacă ți s’a urât cu binele, nu-i face bilet de înmormântare»[,] și mai apoi i-a spus: «fă ce știi». În urma acestei discuții[,] dr. IONESCU ION i-a pus un diagnostic fals”. Diagnosticul era “în legătură cu ficatul”.

În jurul orei 11.00, fără nicio legătură cu uciderea lui Niță, la închisoare au sosit col. Ioan Baci, șeful Direcției Generale a Penitenciarelor (DGP), și lt.-col. Marin Constantinescu, șeful Direcției Administrative din aceeași instituție, care au început să inspecteze închisoarea. Anunțat, directorul, care în acel timp se afla la atelierul de fierărie din spatele închisorii, i-a găsit pe oficiali la camera de detenție 2 parter, unde discutau cu deținuții. Iată relatarea sa: “– Dl. Baci întreabă pe deținutul Moroianu: – «Cine te-a lovit la față»? (la parter celular[,] în acel timp erau băgați deținuți care trecuseră prin așa zisa acțiune de demascare[,] și datorită faptului că fuseseră bătuți aveau semne pe față – deci camerele pe care le inspecta Dl. Col. Baci și Dl. Lt.Col. Constantinescu erau ocupate de astfel de deținuți) –

³ Este vorba despre Gheorghe Șerban, mort pe 10 februarie 1950, și Gheorghe Vătășoiu, mort pe 18 februarie același an. Ei și-au luat viața aruncându-se prin golul casei scârilor în timp ce erau conduși la baie.

Deținutul Moroianu: – «D-le colonel[,] am alunecat pe ciment[,] și căzând m'am lovit de pat»–. – Datorită faptului că în acea cameră (No. 2) erau mai mulți deținuți loviți, cu semne pe față, Dl. Colonel Baciuc[,] în mod ironic, a început să-i întrebe pe fiecare în parte (pe cei cu semne pe față)[,] fără ca să le dea timp să răspundă, dacă și ei au alunecat pe ciment și s'au lovit de pat[,] și apoi[,] tot ironic[,] se întoarse spre Dl. Lt.Col. Constantinescu spunând: – «Nu mai frecați și voi atâta cimentul ăsta[,] că o să cădeți și o să vă rupeți gâtul»–. După felul ironic cum a întrebat cele de mai sus pe deținuți[,] și după felul și mai ironic cum le-a făcut recomandarea deținuților în legătură cu frecarea cimentului, cuvinte cu care ș[i]'a încetat discuția râzând, mi-am dat seama că Dl. Colonel Baciuc Ion și Dl. Lt.col. Constantinescu, știu de ce erau loviți deținuții”.

În acel moment, Baciuc a dat cu ochii de director, pe care l-a luat deoparte: “Dl. Col. Baciuc: «Mă[,] ce se întâmplă aci»? – Eu: – «Cum[,] nu știți[?]!» – Dl. Col. Baciuc: «Nu știu nimic»– Eu: – «Cum nu știți nimic, că Dl. inspector general Nemeș Iosif mi-a spus să nu vă raporteze eu, că să nu cadă raportul în mâna altcuiva[,] și că vă raportează dânsul tot ce se petrece aci»– Dl. Col. Baciuc: – «Nu mi-a raportat nimic!»– Eu: – «Aici se petrec lucruri mari[,] Dl. Colonel, a fost și Dl inspector general Antipa Gh., nici dânsul nu v'a raportat»?– Dl. Col. Baciuc: – «Nu»– Eu: – «Atunci permiteți-mi să vă raporteze eu»– Dl. Col. Baciuc: – «Lasă[,] că-mi raportezi când mergem în biroul tău»– [...] Ajunși în biroul meu, între mine[,] Dl. Col. Baciuc Ion și Dl. Lt.Col. Constantinescu Marin a avut loc următoarea discuție: Dl. Col. Baciuc: – «Ce se întâmplă aici[,] mă»?– Eu: – «Dl. director general[,] aci se întâmplă lucruri mari, aci mor deținuții, am în penitenciar unul mort de azinoapte, vă rog să merge-ți să-l vede-ți»– Dl. Col. Baciuc: – «Lasă. Da dece mor»?– Eu: – «Din bătaie»– Dl. Col. Baciuc: – «Da cine îi bate»?– Eu: – «Se bat între ei»– și în continuare i-am povestit acțiunea de așa zisă demascare, care se efectua în penitenciarul Pitești din ordinul Dl. inspector general Nemeș Iosif. / La o altă întrebare a Dl. Col. Baciuc[,] care se referea la ce fel de demascări se fac în penitenciar, eu i-am răspuns următoarele: – «[D-le colonel[,] nu știu ce fel de demascări se fac, însă știu că se scriu mii de coli de hârtie în urma bătăilor ce se petrec acolo»–. Dl. Colonel Baciuc mă întreabă: – «Și ce se scrie»?–. Eu: – «Dl. director general[,] eu nu știu ce se scrie, însă știu că tot acest material, se duce de către Marina Io[a]n la București D-lui inspector general Nemeș Iosif.» –”

Baciuc ar fi schimbat apoi discuția, întrebându-l pe director ce deținuți au murit. După ce i-a spus, Dumitrescu l-a întrebat, la rândul său, dacă inspectorul Gheorge Antipa nu i-a raportat. „– Dl. Col. Baciuc: – «Nu»– Eu: – «Cum se poate să nu vă raporteze[?]». Dealtfel[,] așa cum v'am mai spus, unul este mort în penitenciar, astă noapte [...] Vă rog să merge-ți să-l vedeți. Eu nu știu ce să mai fac în atare situație»–. Dl. Col. Baciuc: – «Lasă[,] că lucrurile le lămurim noi la București»– Și cu aceasta s-a încheiat în mod brusc discuția cu mine”, fără ca cei doi “să-mi mai spună ceva sau să-mi dea vreun ordin”.

În tot acel timp, Lt.-col. Marin Constantinescu nu a scos niciun cuvânt. Directorul era îngrijorat nu doar pentru că nu primise vreun ordin de la superiorii

săi direcți pe linia Penitenciarelor, ci și pentru că nu știa ce să facă cu mortul. Lui Mihai Mircea, viitorul înlocuitor al lui Marina, directorul i-a relatat altfel episodul inspecției inopinate a lui Baciuc: “Mi-a spus de un caz[:] cînd un deținut era mort în urma bătăilor[,] s-a nimerit să vină în control fostul director al penitenciarelor[,] BACIU ION[,] care însă nu a văzut deținutul mort deoarece l-au ascuns în baia penitenciarului”. Informația este convergentă cu relatarea lui Baciuc, care afirmă că directorul nu i-a arătat niciun mort. Baciuc, care am văzut că nu era deloc inocent în materie de demascări, a întâlnit și deținuți care fuseseră maltratați la camera 4 Spital, însă a refuzat să inspecteze camera centrală a demascărilor. Cu același prilej, conform relatării șefului DGP, directorul i-a spus că “este recrutat de bir[oul]. de inspecții [Securitatea închisoriei, n. n.] ca agent [și] că împreună cu cei dela bir[oul] de inspecții au organizat acțiunea de demascare”.

După circa două ore, a sosit Nemeș, care înainte de toate a stat de vorbă cu referentul politic circa un sfert de oră. Când a ieșit de la Marina, pe hol, inspectorul l-a întrebat pe director ce s-a întâmplat, “la care eu i-am răspuns, că lucrurile sunt extraordinar de grave, primind răspuns dela Dl. Nemeș că într’adevăr lucrurile au mers prea departe”. Apoi discuția a continuat în biroul directorului: “– *Dl. Nemeș*: «A fost Baciuc pe aci?» – *Eu*: – «Da. A fost.»– *Dl. Nemeș*: «Și ce a făcut?»– *Eu*: – «[A] fost în penitenciar[,] la parter[,] în aripa celular[,] la camera 2».— *Dl. Nemeș*: «Știu. Mi-a spus Marina că a făcut spirite cu deținuți[i]. Nu-i nimic[,] merg eu la București și îi arăt eu să se mai amestece în probleme ce nu-l privesc. Tu i-ai raportat ceva (se referea la demascări)?»– *Eu*: – «D-le inspector general, nu i-am raportat».— *Dl. Nemeș*: «Sigur?»– *Eu*: – «Da. Sigur.»— *Dl. Nemeș*: «Bine ai făcut!».... și apoi[,] referindu-se la mort (Oroveanu) [Corneliu Niță] *Dl. Nemeș* mă întreabă: – «Doctorul ce zice[?]»– *Eu*: – «Nu știu. Nici n’am vorbit cu el»– *Dl. Nemeș*: «El (doctorul) este aci?»– *Eu*: – «Da. Este.»– *Dl. Nemeș*: «Ia chiamă-l încoace»—”.

Directorul l-a chemat pe medic, pe care l-a introdus în biroul în care se afla șeful SO. După circa 10 minute, când a ieșit, Dumitrescu l-a întrebat ce decizie a luat. Ionescu i-a răspuns că: “ce să facă, trebuie să-l înmormânteze” pe deținut. Directorul a intrat apoi din nou în birou: “Aici l-am găsit pe Dl. Nemeș Iosif manifestând o stare de nervozitate. Cu toate acestea[,] m’am adresat din nou cu rugămintea la Dl. Nemeș să dea ordin să se încetez[e] cu bătaia, la care Dl. Nemeș mi-a dat ordin să-l chem pe Marina Io[a]n și pe deținutul legionar Țurcanu Eugen[,] ceeace eu am și făcut. [...] s’a început următoarea discuție: – «*Dl. Nemeș*: – «Uite mă[,] Țurcanule, trebuie oprită neapărat bătaia, pentru că lucrurile au mers prea departe, voi nu a-ți fost destul de vigilenți și bandiți[i] și[-]au făcut de cap[,] și acum o să schimbăm metoda [...]. [...] o să le dați cărți să citească la cei care și-au făcut demascarea, iar la ceilalți nu, ca să se deosebească regimul».... și apoi adresându-se mie – «D-le director[,] vei pune biblioteca la dispoziția lui Marina să aleagă cărțile».... și apoi către Marina – «Să ai grije ca broșurile ce le alegi să aibă un caracter educativ[,] adică; din experiența U.R.S.S., din lupta clasei muncitoare din țara noastră etc.», apoi iarăși către Țurcanu – «Și dacă pe ici[,]

pe colo mai este nevoie să se dea câte o palmă, asta însă cu mare grijă, dar asta nu însemnează că munca trebuie să sisteze (se referea la acțiunea de așa zisă demascare)[.] voi vă continuați mai departe acțiunea, însă nu mai folosiți metoda bătăi[i] în masă»-.” Apoi Nemeș, Marina și Țurcanu au continuat discuția în biroul politicului preț de alt sfert de oră.

În urma ordinului lui Nemeș, medicul i-a făcut deținutului formele de înmormântare, trecând la diagnostic: “mort de moarte naturală[.] suferind de Hepatită”. Directorul afirmă că nu s-a făcut niciun proces-verbal de deces, iar el nu a semnat nimic, de formalitățile înmormântării ocupându-se medicul. Faptul nu este însă credibil, întrucât pentru înmormântare era necesară semnătura sa. Conform procedurii legale, la moartea unui deținut trebuiau anunțate Procuratura și Medicina Legală, pentru anchetă. Odată cu moartea primului deținut, Gheorghe Șerban, a fost însă pus la punct sistemul prin care morțile erau acoperite prin diagnostice false, cazurile de ucidere fiind doar anunțate la DGP pentru evidență, iar familiilor le era ascunsă orice informație. Morții erau înmormântați într-un colț al cimitirului din apropiere, fără nume, pentru a nu putea fi identificați.

La rândul său, Nemeș a informat pe cale ierarhică: “Imediat am raportat și acest caz la M.A.I., adică lui Birtaş⁴, care mi-a spus că asemenea cazuri s-au mai întâmplat și o să se mai întâmple. Dealtfel[.] această chestiune o cunoștea M.A.I., atît tov. Pintilie⁵, cît și Nicolschi⁶ [.] și sunt sigur că și Teohari Georgescu⁷. Cred deasemeni – sunt sigur chiar, că și pe linia ministerului se aflase înainte chiar ca eu să raportez. Deduc acest lucru deoarece cînd am venit și am raportat lui Birtaş, acesta cunoștea. [...] Nu am primit nici un fel de instrucțiune cum să duc munca pe viitor[.] și nici nu mi-a reproșat cineva de felul cum am muncit. Din contră[.] am observat o mulțumire, că vin materiale bogate și bune”.

Pentru a “justifica” crima, în aceeași zi Țurcanu le-a cerut deținuților care făceau parte din comitetul de demascare – Gheorghe Roșca, Vasile Pușcașu, Iosif Staer și Ion Petrica (cel din urmă fiind cooptat recent) – să dea declarații scrise asupra informațiilor pe care Niță le ascundea.

2. Înainte de arestare

Cine a fost Corneliu Niță? Conform documentelor de arhivă și mărunților cunoscuților, s-a născut pe 31 mai 1927 în Bacău, fiind fiul lui Sâmbrian (alte documente îl indică greșit ca Simbian) și al Sabinei, de naționalitate și cetățenie române, de religie ortodoxă, necăsătorit. În 1948 era student la Iași, la Politehnică,

⁴ Gavril Birtaş a fost, în perioada 1949-1952, șeful Direcției a III-a a Securității (Contrainformații Penitenciare și Miliție), structura care coordona Securitatea închisorilor și lagărelor.

⁵ Gheorghe Pintilie a fost, în aceeași perioadă, șeful Securității.

⁶ Alexandru Nicolschi a fost, în perioada corespondentă, adjunctul șefului Securității, responsabil cu chestiunile legate de deținuții politici.

⁷ Teohari Georgescu a fost, în perioada 1945-1952, ministru de Interne.

ultimul domiciliu fiind cel al părinților, în orașul natal, pe strada Martir Horia nr. 11 (după alte documente nr. 4, în realitate fiind vorba de nr. 13), într-un imobil care azi nu mai există, zona fiind demolată în anii 1980, pe acel loc fiind construite blocuri de locuințe. Membru al Frăților de Cruce, organizația legionară de tineret, în perioada 1945-1948 a activat în grupul de rezistență de la Uturea-Solonț din zona Bacăului, când a transportat armament într-unul din cele două depozite de acolo⁸.

În mai 1948, când au început arestările în masă ale legionarilor, Niță a dispărut, ascunzându-se⁹. A fost inclus într-un grup de 40 de persoane și judecat în lipsă de Tribunalul Militar Iași pentru “delictul de uneltire contra ordinii sociale”, pe baza legislației lui Carol II, conform art. 209 Cod penal, partea a II-a, literele a), b) și f), combinat cu Decretul lege nr. 856/1938 (privind instaurarea stării de asediu) și pentru “delictul de răspândire de publicațiuni interzise”, conform art. 325, lit. c) Cod penal, combinat cu același Decret-lege nr. 856/1938, fiind condamnat pe 29 martie 1949, prin sentința nr. 269, la șapte ani închisoare corecțională. Judecata a avut loc în închisoarea Suceava, unde au fost concentrați toți arestații din Regionala Moldova Nord. La recurs, pedeapsa a fost menținută prin sentința nr. 388/1949 a aceluiași tribunal.

Completul de judecată a fost compus din: colonelul Constantin Gheorghe (președinte), maiorul Vasile Mihai, maiorul Petre Anastasiu, căpitanul Alexandru Catighera și căpitanul Teodor Bucșă (membri).

Din grup au făcut parte condamnați care, de asemenea, vor fi implicați în demascări la închisorile Pitești și Gherla, precum Eugen Berza, Neculai Popa, Iuliu Bârgu, Mircea Bibire, Mircea Doroftei, Constantin Maței, Pascale Eftimiu, Ștefan Florea, Vasile Luca și Vasile Baci, precum și Marin Țucă, un fost ofițer condamnat la 12 ani în lipsă, arestat ulterior, re judecat și condamnat la 15 ani muncă silnică, autor în iunie 1953 al unei evadări spectaculoase din lagărul de la Valea Nistrului, motiv pentru care a fost executat în mai anul următor¹⁰. Pedepsele au fost între 20 de ani muncă silnică, pentru Eugen Berza, șeful de “lot” (procesele comuniste aveau întotdeauna un șef de grup, pentru a arăta caracterul organizat al activității subversive), și un an de închisoare corecțională, pentru cei cu activitate mai redusă.

⁸ Consiliul Național de Studiere a Arhivelor Securității [în continuare, CNSAS], *Fond Informativ*, ds. 126004; Petru C. Baci, *Răstigniri ascunse. Mărturii*, București, I, 2004, p. 94-95, 131.

⁹ Pentru această parte, a se vedea CNSAS, *Fond Penal*, ds. 15581, care privește organizația de mături și de elevi luați în pregătire pentru încadrarea în Grupul 47 al Frăților de Cruce Bacău.

¹⁰ Pentru demascările de la Gherla, a se vedea M. Stănescu, *Reeducarea în România comunistă (1948-1955). Târgșor, Gherla*, Iași 2010, p. 53-279. Pentru evadarea lui Țucă, a se vedea Marius Uglea, *Coloniile de muncă de la exploatarea miniere Baia Sprie, Căvnic, Nistru (1950-1955)*, Baia Mare 2016, p. 195-198; de asemenea, fișele sale matricole penale de pe site-ul IICMER (consultate pe 4 iulie 2021).

Niță a fost arestat în toamna anului 1949 de Securitatea Bacău, când în anchetă i-a fost spart un timpan. Apoi a fost transferat la închisoarea Suceava, unde o perioadă a dormit în același pat cu Petre Baciuc. De acolo, în noiembrie a fost expedit la Pitești, *via* Jilava, pentru a fi trecut prin demascări¹¹.

În dosarul penal al grupului, din care am citat, Niță nu are arhivat un dosar de penitenciar, după cum se proceda în mod uzual, dosar care conținea informații cu privire la traseul său carceral, și nici nu deține vreo fișă matricolă penală. Este semnul că intenția organelor represive a fost să îi ascundă moartea.

3. Posteritatea

Pe 18 noiembrie 1959, o “sursă” a Securității centrale cu nume de cod “Titus Ion”, aflată în legătura căpitanului Mihai Bănuleasa de la Direcția a IV-a (Contrasabotaj), dă o notă informativă care îl privește direct pe Cornel Niță. Se deduce că informatorul fusese recent eliberat din închisoare și imediat recrutat, de vreme ce a dat nota “în vederea complectării listei cu legături și cunoscuți”, o procedură standard pentru începuturile activității de agent¹². O copie a notei a fost trimisă pentru “exploatare” Regionalei de Securitate Bacău. În conținut, informatorul relatează că fusese coleg cu Niță la Liceul “Ferdinand I” din Bacău (azi colegiul cu același nume), cu care în vara anului 1946 participase la o ședință legionară într-o pădure din apropierea orașului. În Bacău, Niță locuia la părinții săi, pe Str. Martirul Horia, care îl și întrețineau. Informatorul mai știa că era student la Iași, dar nu precizează la ce facultate, și că fusese arestat în 1948, iar ulterior nu îl mai întâlnește.

La Regionala de Securitate Bacău, lui Niță i se deschide un dosar de identificare și stabilire a domiciliului. Este verificat în evidențe, la Interne și/sau Securitate, iar dosarului i se adaugă alte documente pe care le rezumăm în continuare.

Mai întâi, este vorba despre fișa sa de cazier de la Biroul de cazier și identificare al Parchetului Tribunalului Bacău, din 1949, în original. Pedepsa sa începea pe 25 septembrie 1949 și expira pe 22 septembrie 1956.

Urmează interogatoriul lui Dan Staicu, deținut la închisoarea Aiud, datat 15 ianuarie 1960, obținut în urma verificării lui Niță la “condica elementelor dușmane”. Anchetat de locotenentul major M. Platon la Securitatea Aiud, deținutul era născut pe 13 iunie 1929 în Focșani, fiind fiul lui Constantin și al Elenei. De naționalitate și cetățenie române, avea ca studii șapte clase de liceu, necăsătorit,

¹¹ P. C. Baciuc, *op. cit.*, I, p. 131, 140-141, 210; II, 2009, p. 217. Din motive de cronologie, Baciuc se înșală când afirmă că Niță ar fi fost arestat cu un an mai devreme, caz în care ar fi fost prezent la propriul proces, judecat în martie 1949. Pentru data transferului la Pitești, a se vedea Gheorghe Boldur-Lătescu, *Cornel Niță – Un erou necunoscut al rezistenței*, în *Analele Sighet 2: Instaurarea comunismului – între rezistență și represiune*. Comunicări prezentate la Simpozionul de la Sighetu Marmației (9-11 iunie 1995), București 1995, p. 343-346.

¹² Pentru relatarea ce urmează, a se vedea CNSAS, *Fond Informativ*, ds. 126004, deja citat.

era de origine burgheză, legionar din 1946, cu activitate până în anul următor în Grupul 47 FDC Bacău, fiind judecat și condamnat în 1949 pentru “crimă de uneltire contra ordinii sociale” într-un alt grup decât cel al lui Niță. A fost încadrat în Mișcarea Legionară în martie 1946, pe când era elev în clasa a VI-a la Liceul “Regele Ferdinand I”, de Gioga Parizianu, șeful Unității “A”¹³, în care a activat împreună cu Parizianu, Dumitru Climescu, Corneliu Niță, Cedric Măgirescu, Mircea Răileanu și Victor Lichi. Activitatea lor consta în participarea la ședințe legionare, plata cotizației și lectura literaturii doctrinare.

În continuare, este vorba despre nota informativă a sursei “Bistrița”, datată 22 decembrie 1958, obținută de asemenea în urma verificării la “condica elementelor dușmane”, document folosit de Securitate ca material documentar. Dată lucrătorului operativ Liviu Șerban, aceasta conține o listă cu 17 deținuți politici din Regiunea Bacău, în care la poziția 17 figurează și Cornel Niță, “fost student la Iași, a absolvit lic[eul]. teoretic¹⁴ din Bacău, fiind coleg cu BACIU AUREL. În închisori se spune c-ar fi murit. A fost bibliotecarul grupului FDC legionar din Bacău”.

Informatorul, absolvent în 1947 al Liceului Comercial Bacău, deținut politic legionar trecut prin demascări la închisoarea Pitești și în lagărele de la Canalul Dunăre-Marea Neagră, livrează informații și despre alți deținuți implicați în demascări, precum: Petre Baci, fost șef al cuibului “Cernavodă” din Grupul legionar Bacău (1946-1948), condamnat la trei ani închisoare corecțională, care “în 1952 ca deținut a fost demascat în U. M. «Peninsula» din com. Valea Neagră reg[iunea]. Constanța. La începutul anului 1953 a fost pus în libertate de o U[nitate]. de muncă MAI și rearestat[,] fiind din nou demascat [de] către organele securității de stat, în mod direct”¹⁵; Aurel Baci, legionar, membru al echipei de informații (spionaj) de la Facultatea de Științe din București, condamnat la șase ani temniță grea, “a fost demascat în penitenciarele Pitești și Tîrgușor [Târgșor,] iar în U[nitatea]. de M[uncă]. Cernavodă și apoi la U. M. Peninsula, a fost

¹³ Unitățile, codificate alfabetic după ordinea în care au fost constituite, reprezentau liceele din Bacău, toate fiind reunite în Grupul FDC “Ștefan cel Mare”, codificat 47. Pentru organizarea legionară din localitate, a se vedea P. C. Baci, *op. cit.*, I, p. 26-27.

¹⁴ Denumirea liceului de la data redactării documentului.

¹⁵ Condamnat de mai multe ori, ultima dată în 1975 la cinci ani închisoare pentru “propagandă împotriva orânduirii socialiste”, Baci a avut o conduită demnă în detenție, după cum sugerează și informatorul. A fost și martor în procesul celui de-al doilea grup al reeducării (Valeriu Negulescu) din anii 1956-1957, o operațiune a regimului de ștergere a urmelor, în care nu a acreditat acuzațiile aduse inculpaților. Pentru fișele sale matricole penale, a se vedea site-ul IICCMER (consultate pe 3 iulie 2021). Pentru proces, a se vedea mărturiile sale în P. C. Baci, *op. cit.*, I, p. 303, 358-365 și M. Stănescu, *Procesele reeducării (1952-1960)*, lucrare publicată în același volum cu cea a lui Titică Predescu, *Statul și dreptul, instrumente de represiune ale dictaturii comuniste*, Pitești 2008, p. 217, 222-223.

demascat și trecut în «brigăzile de pedepsiți»¹⁶; Dumitru Climescu, condamnat la 12 ani de detenție, “ultima dată a fost întâlnit [de informator, n. n.] la penit[enciarul]. principal Pitești”; Constantin Craiu, fost student la Facultatea de Medicină din București, condamnat la doi ani de închisoare corecțională pentru activitate legionară, “a fost întâlnit [de informator, n. n.] ultima dată în 1949-1950 la penitenciarul principal din Pitești, unde a făcut parte din «comitetul de demascare» dar a fost el însuși demascat[,] ascunzându-și activitatea subversivă ce a avut-o în jud. Bacău”; Constantin Bucur, condamnat în perioada guvernării Ion Antonescu la 20-25 de ani muncă silnică pentru activitate legionară¹⁷, deținut în continuare de autoritățile comuniste: “în 1950 BUCUR CONSTANTIN făcea parte din secția M[uncă]. S[ilnică]. ca deținut în penitenciarul Pitești”; Toma Simionovici și Aurel Lichi, “ambii au participat la acțiunile pentru demascarea activității legionarilor din închisori[,] din U[nițățile]. de M[uncă]. M.A.I. SIMIONOVICI[,] eliberat de U.M. prin P[oarta]. Albă, înainte de a fi eliberat era un pesimist și nu inspira încredere în demascații [de acolo]¹⁸. LICI AUREL[,] fost cîțva timp la «Peninsula», [era] un gălăgios căruia nu-i prea plăcea munca”; și, în fine, Petre Velescu, “a fost văzut [de informator, n. n.] în 1959 [1949, n. n.] în penitenciarul principal din Pitești. Linia legionară [Nutti] PĂTRĂȘCANU, recte grupul [Ion] BULIMAN-[Eugen] BERZA-[Petre] BACIU-VASILE STAIU[,] considera pe foștii legionari [precum] VELESCU trădători și agenți ai siguranței”.

În plus, este vorba despre o notă internă în care se spune că, pe 16 mai 1962, un ofițer de la Securitatea Bacău, Serviciul III (Informații Interne), al cărui nume este indescifrabil, “a stabilit că cel în cauză a decedat în detenție, dar nu pe firul oficial, știe acest lucru de la părinții celui în cauză”. Ceea ce înseamnă că acesta a stat de vorbă cu părinții lui Corneliu Niță.

În fine, este vorba despre adresa Direcției Generale a Penitenciarelor și Coloniilor de Muncă-Serviciul Evidență, din 23 mai 1962, în care se comunică faptul că “numitul NIȚĂ CORNELIU, a decedat în ziua de 01.03.1950 la penit[enciarul]. Pitești [subliniat de mână în text]. / Din evidența noastră nu rezultă dacă a fost declarat și înregistrat decesul”. Data este eronată, căci, după cum am văzut, Niță a fost ucis pe 26 februarie, decesul fiind înregistrat două zile mai târziu la Sfatul Popular al orașului Pitești într-un registru separat, ținut secret, fapt probat în timpul procesului grupului Țurcanu, din 1954, în cursul căruia au

¹⁶ Aurel a fost fratele lui Petre Baci.

¹⁷ Constantin Bucur a fost condamnat în 1942 de Curtea Marțială Galați la 25 de ani muncă silnică. Cf. fișa sa matricolă penală de pe site-ul IICCMER (consultată pe 27 iunie 2021).

¹⁸ Toma Simionovici, fost student, condamnat în 1949 de Tribunalul Militar Iași la trei ani închisoare corecțională, făcea parte din grupul deținuților reeducați și trebuia să se elibereze la termen în 1951, însă în august același an a primit încă 24 de luni de detenție administrativă (prin decizie a MAI), adevăratul motiv al pesimismului remarcat de informator. Cf. fișele sale matricole penale de pe site-ul IICCMER (consultate pe 27 iunie 2021).

fost eliberate extrase de pe acest document, în care informațiile cu privire la morții de la închisoarea Pitești au fost înregistrate cu acuratețe¹⁹. Documentul este semnat de șeful serviciului, locotenent-colonel Pavel Spirescu, și de locțiitorul directorului general al închisorilor și lagărelor, colonelul Marin Constantinescu. După cum am văzut, ultimul, care în 1950 era responsabil cu transferul deținuților către unitățile de muncă forțată, motiv pentru care era poreclit de încarcerati “Dubă”, de la duba penitenciară, și era perfect la curent cu “demascările”, a fost în inspecție la închisoarea Pitești împreună cu fostul său șef, colonelul Ioan Baciuc, chiar în ziua morții lui Niță, și probabil că dacă ar fi făcut un efort de memorie, și-ar fi adus aminte de el.

Situația fiind lămurită, Securitatea nemaiaivând pe cine să urmărească, pe 2 iunie 1962 dosarul a fost clasat la Secția “C” a Securității Bacău (Evidența Operativă).

4. Familia

Pentru completarea acestui tablou sumar am căutat membrii familiei și am reușit să discut cu dl. Ștefan Tabarcea, în vârstă de 83 ani, fiul Ortansei Niță (fostă Tabarcea), sora lui Sâmbrian Niță, tatăl lui Corneliu; deci cei doi, martorul și victima, sunt veri primari²⁰. Ștefan a mai avut o soră pe nume Jana, cu șase ani mai mare, care la momentul discuției era decedată. Copil la data evenimentelor, este singurul din familie care le mai păstrează memoria directă.

Corneliu “avea o minte strălucită” și era foarte talentat: fără studii de specialitate, cânta la mandolină și picta foarte frumos, după cum indică singura lucrare rămasă după el. Era foarte atașat de mama lui Ștefan, Ortansa, care la rândul-i “îl iubea foarte mult”. Motivul era legat de faptul că tatăl se despărțise de mama sa, apoi mai avusese o căsătorie, pentru a se însoți în cele din urmă cu o doamnă pe nume Virginia, “o fire rece”, “distantă”, în locuința căreia s-au și mutat. Era o casă tip vagon, care ulterior a găzduit un cuplu de chiriași (colocitari) pe nume Săndulescu, care informau Securitatea. Și relația lui Corneliu cu tatăl său era mai degrabă rece. Copilul va fi resimțit din plin toate aceste schimbări, care îl vor fi împins poate către Mișcarea Legionară, mișcare radicală, de protest generațional; de asemenea, relațiile cu tatăl și cu mama adoptivă l-au făcut să locuiască, în perioadele în care venea de la facultate, mai mult în casa mătușii sale, pe Strada Precista nr. 3 (azi 9 Mai nr. 5), într-o zonă care în anii 1980 a fost demolată.

¹⁹ Pentru cazul lui Niță, a se vedea CNSAS, *Fond Penal, Extras de deces pe anul 1950, Șfatului Popular al Orașului Pitești, starea civilă*, 26/07/1954, ds. 1114, vol. 10, f. 54.

²⁰ Pentru această parte, a se vedea *Interviu cu Ștefan Tabarcea*, Bacău, 27 august 2021, căruia îi mulțumesc pentru disponibilitatea, răbdarea și încrederea de a-mi fi împărtășit istoriile de familie; totodată, mulțumesc doamnei Lili Popa pentru contact. A se vedea și P. C. Baciuc, *op. cit.*, II, 218, 277.

“Cum a fost arestat Corneliu? Corneliu stătea la noi, în perioada când era urmărit, era fugar. Nici vecinii nu știa că el stătea-n casă, la veceu să ducea seara, cum era. La noi stătea, în casă, ascuns. Făcea gimnastică, mi-aduc aminte, că nefăcând mișcări... Cu toate că era slăbuț, mic.

Era vreme de toamnă, toamnă către iarnă. M-a luat mama și pe mine să mergem la gară, să-l ducem pe Corneliu la gară. Pe-ntuneric. Și l-am dus la gară, pe-nserat, să nu vadă, așa, totu’ pe furiș. El era-mbrăcat c-o manta neagră, pe cap nu mai știu exact, da’ sigur avea un palton negru, închis la culoare. Și ne-am dus la gară, am trecut prin parc, prin Parcu’ Canticov s-ajunge la gară. Și ne-am dus prin spate, s-o interesat mama la niște ceferiști de-un tren care merge către Mărășești și i-o arătat un mărfar: «Uite, ăla pleacă peste nu știu câte minute». Și ca să nu stăm pe peron, ne-am dus în spate undeva. Și asta e ultima mea imagine cu Corneliu. Ne-am luat rămas bun – era un copil, un copil! Și trenu pornise, și el o fugit pe lângă el, o sărit, s-o urcat pe scară și o plecat. A fost ultima dată când l-am văzut eu. Mama mă lua pe mine – nu ca un fel de paravan, da’ așa ca să mai fie ceva, un copil.

Și de la Mărășești l-o prins. Acolo l-o arestat, când o ajuns la mama lui naturală. Și dup-aia nu s-o mai știut absolut nimic de el.”

În ancheta care a urmat, în detenție și în demascările în care a fost ucis, Corneliu nu a suflat o vorbă despre partea de familie care îl găzduise cât timp fusese fugar:

“Ș.T.: Printre alte suplicii care-o suferit el, te-ntreba: «Unde-ai stat?» N-a vrut să spună, și-o dat viața pentru mine, pentru mama, pentru tatăl lui. O preferat să moară. Că dacă spunea «Păi am stat la mătușa mea»...

M.S.: V-aresta pă toți...

Ș.T.: Absolut!

M.S.: Vă deportau, cine știe unde vă trimiteau.

Ș.T.: Cine știe? Oricum, nu mai stăteați de vorbă cu mine.

M.S.: Probabil da.”

Fiind mic pe atunci, Ștefan nu știe detaliile aflării și transportării osemintelor lui Corneliu de la Pitești la mormântul familial. În tot cazul, faptul s-a petrecut în 1953-1955, perioada de destindere. Pe atunci, sora sa Jana era căsătorită la Bacău cu un ofițer de armată pe nume Petrică Ostapovici. Fire “răzbătătoare”, ea a reușit în demersurile sale, verosimil, folosindu-se de autoritatea hainei militare a soțului, care a și însoțit-o la Pitești.

“I-o adus oasele. Mi-aduc aminte că nenea Sâmbrian și cu mama, pe-un pat, unde dormeam eu, o pus un cearșaf alb și l-o compus sau recompus. De ce s-o știut că-i el? În primul rând, la Pitești unde-o fost îngropat, întâmplarea face că era numele și locu’ exact; și după-mbrăcăminte: tatăl lui știa cum era îmbrăcat și mai erau fragmente dintr-o – acuma să cheamă geacă. L-o compus acolo și i-o făcut sicriu. Un sicriu mic, pus acolo – n-avea dinți în gură, deci tot supliciu’, tortură. Și l-o-ngropat creștinește cu popă aici, unde ați văzut mormântu’.

Ce țin minte: că de-acasă, de la noi, am mers pe jos pân' la cimitir, nenea Sâmbrian, tatăl lui, ducea sicriu-n brațe și în biserică o avut o ieșire care mă emoționează ș-acuma. L-o luat în brațe, sicriu', și o strigat: «Copilu' meu!» A fost foarte, foarte impresionant! Singuru' copil, n-o știut de el niciodată; nu comunicau organele, Securitatea, tribunalele – că tribunalu' de la Iași probabil l-o condamnat. / A fost o-nțâmplare fericită, că poți să fii fericit să-ți afli mortu' unde e.”

Cu prilejul reînhumării, sentimentele paterne au răbufnit:

“Ș-acuma discutăm, că și io sunt bătrân. Băiatu' meu, dacă i s-ar întâmpla ceva rău, io nu l-aș părăsi. Indiferent ce-ar face! Zic așa, o crimă – [prin] absurd! Își face pedeapsa, plătește pentru asta. Tatăl lui n-a fost așa. De-aia o avut, cum v-am spus cu sicriu', l-o luat în brațe ș-o strigat în biserică: «Copilu' meu!»”

După acest episod, Petrică Ostapovici, soțul Janei, care era locotenent-major la o unitate de tancuri, a fost concediat din armată. Singura concesie făcută a fost posibilitatea de a-și alege localitatea în care să se stabilească. A optat pentru București, dar căsătoria, zguduită de episodul recuperării osemintelor lui Corneliu, nu a rezistat, soții despărțindu-se. Împreună au avut o fiică, rămasă în grija mamei.

La un moment dat, după 1990, Petre Baciuc a venit la Ștefan Tabarcea împreună cu doi călugări de la Mănăstirea Petru Vodă, care i-au spus că doresc să mute osemintele lui Corneliu acolo pentru a se îngriji de ele. Nu a fost de acord “să-l facă mucenic”, căci simțea că astfel “rupea ceva din mine”.

În memoria vărului decedat în condiții atroce, Ștefan și-a botezat fiul Corneliu.

Familia a mai fost lovită direct de represiunea regimului. În 1959, tatăl lui Ștefan, Ion (Jenică) Tabarcea, care lucra la Secția Financiară Bacău ca agent fiscal și își desfășura activitatea la Răcăciuni, a fost arestat pentru “discuții dușmănoase”. A primit 25 de ani pentru “crima de uneltire contra ordinii sociale”²¹ în timpul valului de arestări cu rol profilactic ce au urmat Revoluției maghiare din 1956. În 1954 el mai fusese închis pentru că avusese un pistol, în urma cărui fapt a fost deținut nouă luni la închisoarea Bacău. Atunci a încercat să se justifice prin faptul că fiul său l-a găsit în parc și l-a adus acasă, fapt neadevărat. Micul Ștefan a fost și el chemat la miliție, unde vajnicii anchetatori populari au vrut să îi zdrobească degetele în cantul ușii. Episodul i-a șubrezit căsătoria lui Ion, căci soția sa Ortansa a divorțat. În ciuda a ceea ce se scrie în documentele de anchetă ale Securității, nu a fost legionar. La a doua arestare, familia nu a știut nimic de el până în 1964, când a fost eliberat de la Aiud. După arestare, împreună cu sora sa Jana, care era plină de asemenea inițiative, Ștefan a fost la Văcărești să îl caute, urmând probabil sfatul altor familii aflate în aceeași situație. Au făcut un pachet și, sub acest motiv, au

²¹ *Sentința nr. 386/1959 a Tribunalului Militar Iași (extras)*. La al doilea recurs, judecat în 1963 de Tribunalul Suprem-Colegiul Militar, încadrarea i-a fost schimbată în “delict de uneltire”, iar pedeapsa a fost redusă la șase ani.

mers la închisoare, dar li s-a spus că nu se afla în acel loc. Au mers apoi la închisoarea Jilava, dar acolo au fost sfătuiți să își vadă de treabă și să nu îl mai caute, ci să meargă acasă, căci dacă va fi cazul, vor primi de la el o carte poștală. După ce a fost eliberat, Ștefan i-a găsit tatălui său un loc unde să stea, l-a îmbrăcat și l-a ajutat cu bani și mâncare. Totodată, îi redacta cererile adresate Securității în care solicita o locuință, pe care le încheia spunând că, în caz contrar, pot să îl ducă înapoi la închisoare.

În perioada 1959-1962, Ștefan a urmat o școală tehnică de telecomunicații la București. Era în perioada în care tatăl său era arestat. Pentru a se descurca cumva, fiica Janei a fost preluată de Ortansa, bunica ei, pentru a urma liceul la Bacău, iar Ștefan a locuit în casa sorei sale de la București; “un schimb de domiciliu, așa”. Mama sa îi trimitea niște bani, cât și când putea, dar “am făcut trei ani [de] foame”. De la secretariatul școlii i se cerea să completeze o fișă, în care să spună numele tatălui și al mamei, starea socială și ce politică fac, căci conform criteriilor epocii copiilor foștilor burghezi, moșieri, deținuți politici și altor “elemente străine” le era interzis dreptul la educație, singurul mod permis de a-și câștiga existența fiind munca cea mai de jos. Timp de trei ani, Ștefan a declarat că tatăl său era decedat și, din fericire, nimeni nu a verificat, căci altfel ar fi fost exmatriculat. La București, “organele” i-ar fi pierdut urma, însă după absolvire a făcut greșeala să se întoarcă la Bacău, unde era cunoscut, motiv pentru care a fost angajat într-un post subcalificat. Ulterior, la intervenția unuia dintre foștii săi profesori, a fost trecut pe un post mai bun, dar a simțit în permanență “o frână” în activitatea sa. Apoi a devenit membru de partid printr-o conjunctură. Șeful său, Ira Ștrul, de origine evreiască, care îi știa istoria personală, i-a observat potențialul. L-a chemat într-o zi în biroul său și i-a cerut să facă o cerere de înscriere în partid, a cărei aprobare depindea tot de el. Carnetul roșu de partid l-a apărut pe Ștefan. A fost contactat de Securitate pentru a da informații, dar a evitat un răspuns direct, spunând că se mai gândește. Din momentul în care a fost primit în partid, presiunile au încetat, căci securiștii aveau nevoie de avize superioare. La ședințele de organizație nu a luat cuvântul niciodată, iar la manifestații, când i se dădea un steag sau o pancartă să le poarte, o făcea, dar atâta tot. Astfel “am putut să mănânc o bucățică de pâine” și să își crească fiul. A avut o viață marcată de evenimente tragice, privațiuni și o căsătorie “nefericită”. Locuiește într-un bloc civilizat de lângă Parcul Cancicov, însă comparativ cu casa în care s-a născut și a copilărit îl consideră “o mizerie”.

5. Epilog

Corneliu Niță își doarme somnul de veci în Cimitirul Central din Bacău. Acolo, familia avea două locuri: unul, unde odihnesc Ortansa, Sâmbrian și Corneliu, care era pe numele Janăi Tabarcea, și un altul, unde odihnește tatăl lui Ștefan, pe numele celui din urmă, aflat în spatele bisericii. Într-o zi de după 1990, Ștefan a primit vizita intempestivă a sorei sale, care l-a informat că își va vinde locul de veci, cel în care se află și Corneliu, motivând că are nevoie urgentă de

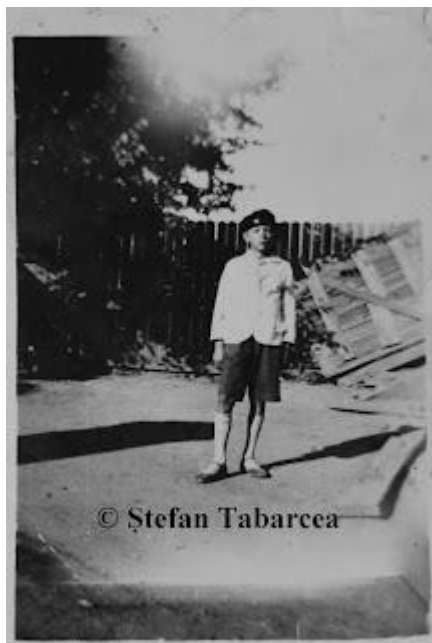
bani și, în acest sens, vorbise deja cu Petre Baci pentru a face tranzacția. Ștefan, care se îngrijea de ambele morminte, nu a înțeles gestul sorei sale, dar s-a supus în alt fel: i-a cedat locul său și l-a preluat pe cel care adăpostește osemintele lui Corneliu. Totul s-a petrecut în grabă și, în această mișcare, Ștefan a pierdut actele de loc de veci, care s-a transformat în concesiune. “După asta sora mea s-a îmbolnăvit de cancer. Cel de Sus!... Așa, o suferit, mi-o părut rău, și-acuma-m’ pare rău, o iubesc ș-acuma“. Din derularea evenimentelor, faptele par să se fi petrecut însă invers: îmbolnăvirea Janei, mai întâi, și nevoia de bani pentru tratament, apoi, căci este cu totul improbabil ca cineva care se zbatuse atâta pentru aducerea acasă a osemintelor lui Corneliu să ia o asemenea decizie fără un motiv serios.

În același cimitir, doar la câteva cruci distanță, se află și mormântul lui Ion Cîrnu, ofițer de Securitate la Regionala Pitești implicat în represiunea partizanilor anticomuniști din Munții Făgărașului, și în special în maltratarea eroinei Elisabeta Rizea²². Dincolo de semnificația teologică, imaginea celor două morminte, al victimei și al torționarului, este sugestivă pentru confuzia valorilor din România postcomunistă și dificultatea de a gestiona acest trecut care trece, dar mai degrabă în uitare decât în memorie.

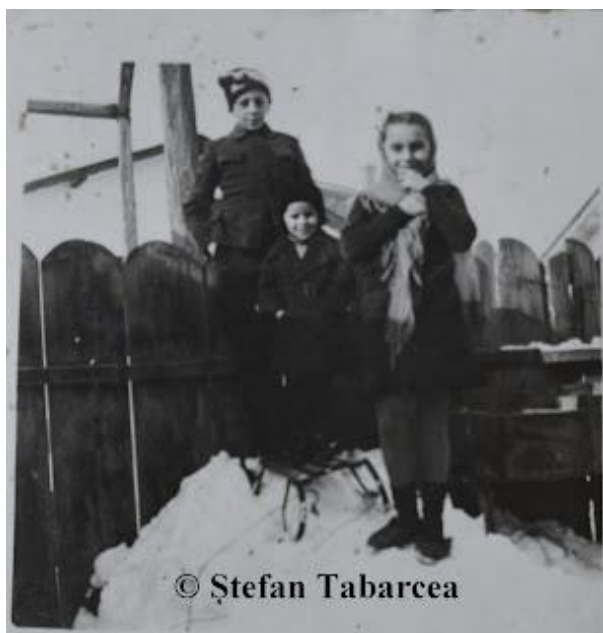

Corneliu Niță student, sfârșitul anilor 1940

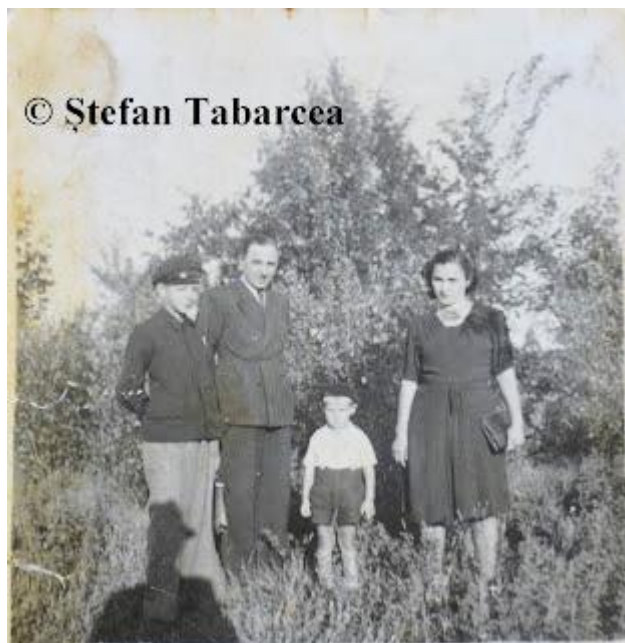
²² Povestea Elisabetei Rizea din Nucșoara urmată de mărturia lui Cornel Drăgoi (relatări culese și editate de Irina Nicolau & Theodor Nițu), București 1993, p. 53-54.

Elev la Liceul “Ferdinand I” (Satchiez, Timiș-Torontal)

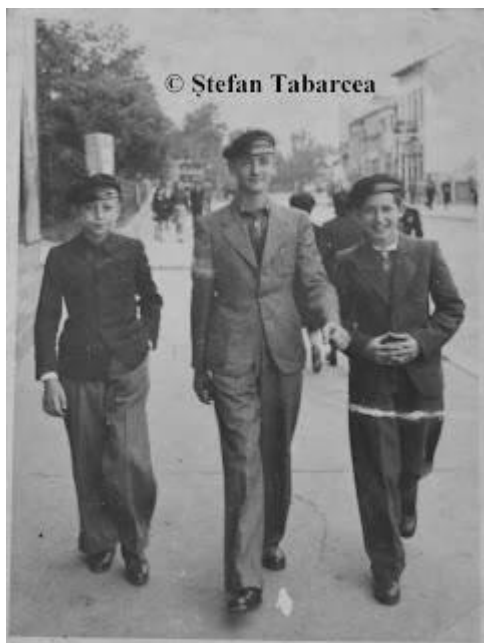
Cu verii Jana și Ștefan Tabarcea în curtea casei din Strada Precista nr. 3

Cu tatăl Sâmbrian, vărul Ștefan Tabarcea și mătușa Ortansa Niță

Cu mătușa Ortansa Niță, vărul Ștefan Tabarcea și tatăl Sâmbrian

Elev la Liceul "Ferdinand I", Bacău

În fața casei din Strada Precista nr. 3

Sâmbrian Niță, Bacău, 1934

Ioan Tabarcea la ieșirea din închisoare, 1964

M. Stănescu, *O victimă băcăuană a reeducării comuniste: Corneliu Niță*

Pictura lui Corneliu (nedatată)

Colțul memoriei, casa Ștefan Tabarcea, 2021

Fotografia de pe cruce

Crucea din Cimitirul Central din Bacău

Mormântul lui Corneliu Niță (1) și cel al lui Ion Cîrnu (2)

**A Victim of the Communist ‘Re-education’ originated in Bacău:
Corneliu Niță. A Reassessment**
(abstract)

The present study has in intention to investigate the circumstances in which Corneliu Niță from the city of Bacău was murdered. He was a young political prisoner that was passed through all the political ‘unmasking’ at the prison of Pitești at the beginning of year 1950. It also makes an attempt to reconstitute the victim’s biography, having the files of *Securitate* and the testimonies of those that came into contact with him as starting points. It finally settles this case in the context of Communist history and memory after 1989.

A Description of the Christian and Muslim Terrestrial Military Forces at the Beginning of the 15th Century, According to Manuscript It. VII, 2052 [= 8981] at Biblioteca Nazionale Marciana

Șerban V. Marin

Keywords: *Venetian Chronicles; European Military Forces in the 15th Century; Muslim Military Forces in the 15th Century*

The following text represents a fragment from a manuscript that I dealt with a time ago, when referring to the chronicle ascribed to Camillo Abbiosi of Ravenna¹. I reiterate here the description of this codex preserved at Biblioteca Nazionale Marciana.

Dated in the 16th century, the manuscript inventoried as It. VII, 2052 (8981) was acquired by Marciana in 1889. It is bound in parchment and counts 149 leaves. In Carlo Campana's catalogue of the library, it is regarded as "*Camillo Abbiosi, Cronaca di Venezia sino all'anno 1443*."² The only modern scholar that has dealt with it by now, Freddy Thiriet, regarded the writing as being clear and belonging to one and the same handwriting³. The chronicle included in this manuscript has the following incipit: "*Qua comenza la cronicha de tutta la prouintia de Veniesia [...]*"⁴ and continues with presenting the legend of Attila the Hun. The chronicle in this codex ends with the explicit: "[...] *di 50⁵ danari della qual cosa la Signoria è compiasette come al domandava*"⁶ (p. 149b), referring to a request of assistance from the Marquis of Ferrara (Ercole) in 1443, during the dogeship of Francesco Foscari (1423-1457).

When dealing with the dogeship of Tommaso Mocenico (1413-1423), the chronicle ascribed to Camillo Abbiosi inserts forcibly an anonymous fragment entitled *Desegno della possanza de Principi*, between pages 99a and 101b. It

¹ See Șerban V. Marin, *Byzantium and the Muslims prior to 1345 Seen from Venice, According to the Chronicle Ascribed to Camillo Abbiosi of Ravenna*, "Revista istorică" 27 (2016), 1-2, p. 167-179.

² Carlo Campana, *Cronache di Venezia in volgare della Biblioteca Nazionale Marciana. Catalogo*, Venice 2011, p. 140.

³ Freddy Thiriet, *Les chroniques vénitiennes de la Marcienne et leur importance pour l'histoire de la Romanie gréco-vénitienne*, "Mélanges d'archéologie et d'histoire, publiés par l'École Française de Rome", 1954, p. 241-292 (251).

⁴ See also C. Campana, *op. cit.*, p. 140.

⁵ Contrary to Thiriet, I consider that here there should be a "*so*" instead of "*50*".

⁶ F. Thiriet, *op. cit.*, p. 251. My version is a little changed: "*di so danari, della qual cosa la Signoria i compiasette come el domandaua*." See also C. Campana, p. 140.

includes references to the capability of the states to mobilize troops, but also to their financial power, in order to establish the proportion between the Christian and the Muslim states. When dealing with the military forces, it makes a brief reference also to the Wallachians, being not clear if it includes Moldavia or not.

Although in the end it insists upon the financial presentation of the Venetian dominions in *terra ferma*, so that it results that it was written in the Venetian milieu, it could be regarded as a fresco of the situation in the entire Europe.

Although the codex was written in the 16th century, the fragment that I bring now in the attention seems to rely upon an independent source that belongs to the 15th. I come to this conclusion when noting that it is forcibly inserted in the narration of the chronicle.

After this fragment, the text returns to the description of the dogeship of T. Mocenico, more precisely to his death in 1423.

* * *

There are many errors in the text, not only in grammar or punctuation (especially the use of commas, but not only), but also of text construction that from time to time makes it difficult for understanding. There are also some common nouns that are written with capital letters and, although rarely, viceversa: the proper nouns written with lowercase letters. I tried to correct them, and I did the same when being confronted with the not so few abbreviations in the manuscript.

Text

p. 99a

[on the margin: Desegno della possanza de Principi] Desegno de tutte le potentie Christiane e de tutte le Infedele approbate ordinatamente, et prima

El Re de Franza con tutto el so forze delle so intrade e con le angarie, duchi, marchesi, baroni e cauallieri[,] vescho[ui], abbati, canonici, preti, cittadini; in casa sua de homeni periti nelle arme paga di ogni mese in tutto fa caualli 30^m, uogliandoli mandar fuori de casa per esser le spese dopie el ditto stado non puol far piu de caualli 15^m; auanti la guerra pagaua caualli C^m[.] la qual guerra ha destrutto giesie e l'intrade[,] caualli 15^m.

[on the margin: Re d'Inghilterra] El Re de Inghilterra con tutto el so forze delle so intrade e con le angarie de principi e duchi, marchesi e baroni, cauallieri, veschoui, abbati, canonici, preti, laici, in casa sua de homeni periti nelle arme pagati ogni mese caualli 30^m à far la proua uora, che queste due potentie sono pare sempre et hanno tenuto forte all'imprese: se una delle forze fosse stata mazore dell'altra, una saria stata spontata, li Inglesi sono spontati dapuò che cazzò la dui sei^ [sic!]. In Inghilterra non potero far diuision la qual forza fu auanti el 14[00] [sic!], grande de

caualli 100^m. Le guerre hanno indebilitado li paesi, li homeni, e le cittade, per muodo la ditta forza uogiandola mandar fuora di casa comcio[^] [sic!] hauer l'amità caualli, che son 15^m.

[on the margin: Re de Scotia] El Re de Scotia e Signor de gran paese e populi de gran pouertade [e] non poria tenir con le so intrade, e con angarie de laici e chierici caualli 10^m in casa sua, fuora di casa caualli 5^m.

[on the margin: Re de Noruegia] El Re de Nouergia e Signor de gran paese e populi con gran pouertade [e] non poria tenir con le so intrade angarie de chierici e laici caualli 10^m in casa sua [e] fuora de casa caualli 5^m.

[on the margin: Re di Spagna] El Re di Spagna con tutte so intrade, angarie de chierici e laici con tutto so sforzo de homeni periti in le arme pagandoli ogni mese caualli 30^m nel 14[00] [sic!] haueria pagà 100^m, uogliandoli tenir fuora de casa per esser le spese dopie caualli 15^m.

[on the margin: Re de Porto Gallo] El Re de Porto Gallo con tutte so intrade, e angarie de chierici [e] laici con tutto el so forzo pagandoli ogni mese homeni periti nelle arme in casa sua faria caualli 6^m [e] fuora de casa caualli 3^m.

[on the margin: Re de Bertagna] El Re de Bertagna con tutte so intrade e angarie de chierici e laici de homeni periti nelle arme pagadi ogni mese caualli 8^m [e] fuora di casa caualli 4^m de i qual se applica la X^{ma} allo Re de Franza.

[on the margin: Maestro de San Giacomo] El Maestro de Santo Giacomo con tutte so intrade pagandoli ogni mese in casa sua caualli 4^m [e] fuora di casa caualli 2^m.

[on the margin: Duca di Borgogna] El Duca de Borgogna con tutte so intrade pagandoli ogni mese in casa sua caualli 30^m [e] fuora di casa caualli 35^m [sic!]⁷.

[on the margin: Re Rainier] El Re Rainier con tutte le so intrade in casa sua caualli 6^m [e] fuora di casa caualli 3^m.

[on the margin: Duca de Sauoia] El Duca de Sauoia con tutte so intrade caualli 8^m in casa sua, fuora de casa caualli 4^m.

[on the margin: Duca de Monferà] El Duca de Monferà con tutte so intrade in casa sua caualli 2^m, fuora de casa caualli 1000.

[on the margin: Duca de Milan] El Duca de Milan con tutte so intrade con fatica in casa sua caualli 10^m [e] fuora de casa caualli 5^m.

[on the margin: Signoria de Venetia] La Signoria de Venetia con tutte so intrade in casa sua caualli 12[^m] [sic!], fuora di casa caualli 6^m.

p. 99b

[on the margin: Marchese de Mantoa] El Marchese de Mantoa con tutte so intrade in casa sua caualli 2^m [e] fuora di casa caualli 1000.

[on the margin: Bologna] La Communità de Bologna con so intrade in casa caualli 2^m [e] fuora de casa caualli 1000.

[on the margin: Marchese de Ferrara] El Marchese da Ferrara fanno in casa caualli 2^m [e] fuora de casa caualli 1000.

⁷ The number of knights outside is bigger than the one inside. It should have been 15^m.

[on the margin: Senesi] Senesi fanno in casa caualli 2^m [e] fuora de casa caualli 1000.

[on the margin: Lucha] Lucha fanno in casa caualli 2^m, fuora de casa caualli 1000.

[on the margin: Fiorentini] Fiorentini fanno in casa caualli 4^m [e] fuora de casa metti caualli 2^m.

[on the margin: Papa] El Papa con tutte so intrade de beneficij e terre cha cauano con le angarie delli chierici e delli populi so ha meso caualli 6^m[.] nel 14[00] [sic!] ne podeua far 10^m ma per la guerre resta in caualli fuora de casa 3^m.

[on the margin: Zenoesi] Li Zenoesi con tutte so intrade caualli 2^m nel 14[00] [sic!] podeua far caualli 10^m ma per le guerre ut supr^a caualli 1000.

[on the margin: Barcelloinesi] Barcelloinesi con tutte le so intrade e communitade computando i signori de Cattelogna con li homeni e caualli in tutto con i cauallieri caualli 12^m pagadi ogni mese, fuora di casa caualli 6^m.

[on the margin: Principi de Reame] Tutti li principi de Reame che sono potenti con tutte le so intrade in casa sua caualli 6^m [e] fuora de casa caualli 3^m.

[on the margin: Della Romagna] Tutti li signori della Marcha Romagna patrimonio e ducato con tutte so intrade caualli 4^m [e] fuora de casa caualli 2^m.

[on the margin: Alemagna] Tutta la Allemagna con li signori spirituali e temporali 7 commune zoe cittade franche e non franche d['] Alemagna bassa et alta con lo Imperador con tutte le so forze e intrade caualli 12^m in casa [e] fuora de casa caualli 6^m.

[on the margin: Re d'Ongaria] El Re de Ongaria con tutti li duchi[.] signori e principi, chierici e laici commune con tutte so forze intrade in casa sua caualli 80^m [e] fuora di casa caualli 40^m.

[on the margin: Maestro de Pursia] El grando M[a]estro [sic!] de Pursia [sic!] con tutte so intrade in casa caualli 20^m, nel 14[00] [sic!] tenia caualli 50^m [ma] la guerra la desfatto [e] fuora de casa caualli 10^m.

[on the margin: Re de Polonia] El Re de Polonia con el Duchà con tutte so intrade con duchi, marchesi, baroni, cittadini, communitade in casa caualli 20^m [e] fuora de casa caualli 10^m.

[on the margin: Valachi] Valachi con tutte so intrade [e] angarie soleua far caualli 20^m et per esser desfatti da Turchi, e sottomessi al so dominio poleno [sic!] far caualli 10^m in casa, fuora di casa caualli 5^m.

[on the margin: Morea] La Morea con tutte so intrade caualli 15^m, soleua metter nel 14[00] [sic!] caualli 50^m [ma] le guerre e diuisione i hanno desfatti, fuor di casa caualli 7^m.

[on the margin: Albania] Tutta l'Albania, Coruatia, Schiauonia, Rusia, Bossina con tutte so intrade, della qual el Turcho ne [sic!] Signore in casa sua fanno caualli 30^m [e] fuor di casa 15^m.

[on the margin: Re de Cipro] El Re de Cipro con tutte le so intrade in casa sua caualli 2^m [e] fuora di casa caualli 1000.

[on the margin: Duca de Arcipielago] El Duca de Arcipielago con tutte so intrade in casa caualli 2^m [e] fuora di casa caualli 1000.

p. 100a

[on the margin: Maistro de Rodi] El gran Maistro de Rodi con tutte so intrade e angarie de loro, cauallieri, chierici, laici in casa caualli 4^m [e] fuora de casa caualli 2^m.

[on the margin: Signor de Metelin] El Signor de Metelin con tutte so intrade in casa caualli 2^m [e] fuora de casa caualli 1000.

[on the margin: Imperator di Trabisonda] Lo Imperador de Trabisonda con tutte le so intrade in casa sua caualli 30^m [e] fuora de casa caualli 15^m de ilche el Turcho si e Signore del ditto Imperio, e de tutto el Mar Mazor.

[on the margin: Re di Gorgana] El Re de Gorgana⁸ con tutte sue forze in casa caualli 10^m del [1]40[0] [sic!] metteua caualli 30^m [e] fuora de casa caualli 5^m. [on the margin: Summa] Summa tutti questi soprascritti caualli 186^m et esser partiti à questo muodo. Prima ⁹ homeni d'arme periti caualli 100 uestidi periti con arcieri e schiopetti 10^m baluchi[,] stabachine [e] caualli 100^m, che summa lanze 100^m e non se puo dar manco de ducati 20 per lanza, che son in summa all'anno ducati 20 milliona de ordenario, de strasordenario, come el consueto che se l'amità tra monition de frezze et poluere [e] bombarde et altre monition ducati 10 milliona, che son in summa ducati 30 milliona.

[on the margin: Potentia del Turcho] El Turcho in casa ha al al [sic!]¹⁰ so Dominio puol far caualli 400^m de ualenti homeni a far defesa, li Christiani despensadi in questo modo caualli 200^m, staranno sopra el Dannubio dalla banda dellà Grecia li sarebbono rotti nel passar perche li smonteranno à uno à uno desordonati, li Turchi seriano sopra delle riue à far defesa sariano ordenati e prenderiano li disordinati tutto & del fiume esser palada. Per el simile se li Turchi passasseno el Danubio per esser doue sono li Christiani sariano rotti, li passariano ad uno ad uno disordinati, et li Christiani chi stariano ordinati alle deffese suso le riue pigliariano li disordinati caualli 100^m de Turchi serebbono messi alla deffesa in quello de Schiauonich per esser dui monti li quali diuideno la Grecia con l'Albania, e fanno una ualle de mia 18 larga, li qual Turchi farebbeno una fossa che chi passasse sariano rotti, e saette, bombarde, schiopetti, bastie assai et questi guarderiano quest'alora ~~Riu~~¹¹ via. El monte no[n] bisogna esser deffeso, però che non se puol offender. El Paludo deffende tutto el resto della Grecia per miglia cinque largo, et miglia 10 longo de palude. Da mar con 50^m caualli che stiano soura la marina in algun luogo doue se possi desmontar, li Christiani no poriano tuor aqua, e questa esperientia e sta prouata. Dalla banda della Turchia in nalchun luogo se puol desmontar 50^m caualli staria e no lasseria descender homo in terra, et si no[n] deffendesse saria preso e morto, e con questo muodo ha deffeso el stado suo lui solo contra el poder de

⁸ It should be about the Kingdom of Georgia.

⁹ Lacuna in the text.

¹⁰ Repetition in the text.

¹¹ Then erased in the text.

Christiani tutti el Turcho solo basta à deffendersi. Fagando Christiani piu d'uno campo, el Turcho meteria li so 400^m caualli contra quel solo campo à reparar, li Christiani non possono. Se li Christiani facessero armada per mar, che conueriano indebelir el campo da terra: e à tanto numero quanto che intrasse nell'armada d'amar, el Turcho prouederia per el ditto sopra ditto muodo de sopra. Li contrarij de Christiani, prima non cognosso che capitano sauesse gouernar lanze 100^m che se uno grande contrario; sel se facesse piu d'uno gouernador li sariano in diuisione, che sono uno grande contrario. Se le solo uno gouernador conuiene che sia

p. 100b

d'una nation e non piu, sel sarà Ongaro li Francesi, Inglesi, Spagnardi, Borgogni, Todeschi, e Italiani, diriano esser piu degni di quel capitano ergo male. Per lo simile sel fusse Franzoso, ouer Inglese, ouer Spagnardo, o Borgognese li altri dissano al muodo ditto di sopra. Se li Christiani fusseno uniti nel gouerno in uno etiam tutti quelli contrarij in prima; li uoleno uiuer delicatamente, e hauer de boni anni; come li mancano de queste cose, se amalerebbono, e morirebbono: et de presente nasse discordia, ze destrutto el campo. Per el simile lo non dormir al couerto, aliter¹² se infermeriano; li caualli sono morbedi conuiene farli dormir al couerto, hauer di darli biauua come li patiscano un senestro se infermano e moreno. Se tutte queste cose sourascritte fussero in fauor de Christiani, li Christiani possono tenir la ditta impresa anni tre e la rason, tutto l'oro de Christiani, e arzento e in Franza, & altro i fesse i andariano in Ongaria per pagar le so zente. El simele de Inglesi con tutto el resto de Christiani infina anni tre non li pareria ni oro ni arzento, pero che li uscirian di questi luoghi, e intreriano nelle man de Ongari per pan e per carne e per uin & altre cose, per muodo che passato li tre anni Christiani per ditti non haueriano piu campo, e non porria piu deffendersi; pero bisogna chè Dio dia la sapientia et potentia alli Xpistiani. La figura chi s'aricorda l'ultima guerra de Lombardia in questa terra, Treviso, Padoua[,] Vicentia non pareuano dinari; chi s'aricorda del Concilio de Basilea, quanto li rimaseno à Basilea, et alli altri luoghi cioe altri paesi ne haue tanto meno. Li segondi delli Turchi, el Turcho solo gouerna caualli 400^m però chi li e dato assai fatto con esercito par che tutta questa sua stirpe li habbia per natura questo missier de età de anni 16, et hanno exercitado per fina al presente che hanno anni 26. Che non se puol esser alcuna diuisione nel so campo, perche l'è lui solo signor, e non ha alguno sopra de lui, e tutti sono so uassali, liqual stanno à ubidientia. La so zente non uiue con tante delicatezze, e norbei [sic!]: l'aqua si è el so uin, loro dormeno soura la nieue, non si amalano, soffrono de grandi soli e caldure, e non moreno, ne temeno; metteno li loro caualli dormeno sopra le nieue, e non si amalano; no[n] temeno el caldo, no[n] se puol desertar el so oro nel so arzento; però chè el mena i so medemi, e riman nel so paese, e togliono pan e biauue e carne, & altre cose, per muodo possono durare. Il meglio che fusse à Christiani

¹² Although, the abbreviation "*alr*" in the text could also be regarded as "*altremente*" or "*altrimenti*".

saria romagnir d'accordo che siano triegua per edesso: però che se dariano à dilette de cibi, et à riposo della mente, et del corpo; et metterasse à lusuriar e beuer; cusi fariano tutti li suo, e deuenteria tiopedo [sic!], temeriano la fatica, per senestri s'inuulinano, e fariano con tempo, e rihauer el perduto.

Proponiamo che Christiani rompessero el Turcho, quello seguiteria mali infiniti delli Christiani.

[on the margin: Soldan] El Soldan qual ha de intrada ordinaria 4 milliona all'anno, la so forza e in casa soa caualli 100^m con le angarie de i so laici e chierici manderia in fauor del Turcho la medietà, per le spese grandò [sic!] occorreno alli campi fuora de casa caualli 50^m. [on the margin: Caraman] El Caraman con tutte sue intrade in casa sua metteria caualli 60^m mandaria in fauor de Machometo per esser fuora de casa l'amittà de i ditti caualli 30^m.

p. 101a

El Caraman con tutto so intrade in casa soa caualli 20^m, in seruitio de Machometto [e] fuora de casa caualli 10^m. [on the margin: Caraisan] El Caraisan con tutte so forze in casa caualli 20^m [e] fuora de casa caualli 10^m. [on the margin: Vasan] Vasan con tutte so forze in casa soa caualli 200^m in seruizio di Machometto [e] per esser fuora de casa caualli 100^m.

[on the margin: Tamberlan] El Tamberlan con tutte so forze in casa caualli un million [e] fuora de casa caualli 500^m. [on the margin: Re de Tunesi] El Re de Tunisi, Granata et altri luoghi de Barbaria con tutte so forze fariano e fusti assai à danno de Christiani, periti Christiani starebbero mal; et à grande pericolo le forze de questi in casa soa sono caualli 100^m in seruizio de Machometto [e] per la parte de fuora l'amittade caualli 50^m. Summa questi signori Machometani caualli 750^m summa solo quelli del Turcho caualli 400^m. Summa summario in tutto el poder de Infideli si e caualli un million & 150^m. Il qual scandolo occorse alli Christiani, che tutti li Infideli feseno so forzo, hor occupano l'Ongaria[,] sottomettesse li Greci, sariano uenuti à Roma, se Iddio non hauesse prouedesto, li Christiani erano tutti persi. Del 1400, se li Christiani hauessero rotto el Turcho se haueria accordà con el Taberlan per muodo che li Christiani sarebbono stati destrutti; la rotta che hebbero Christiani superbi, fu etiam diuision tra el Turcho e il Tamberlan, per muodo che i Christiani stettero ben.

[on the margin: Intrada de alcuni signori Christiani] Le intrade de alcuni principi Christiani. [on the margin: Re de Franza] El Re de Franza del 1414 haue de intrada ordinaria ducati 2 milliona, per le continue guerre de anni [1]40[0] [sic!], e reduto in ordinario ducati un milion & 500^m. [on the margin: Re d'Inghiltera] El Re de Inghilterra del 1414, haue d'intrada ordinario ducati 2 milioni, le continue guerre hanno destrutto quella Isola, hanno redduto ordinaria ducati un milion. [on the margin: Re di Spagna] El Re de Spagna [del] 1410 hauea de intrada ordinaria tre miliona, per le longhe guerre e redduto in un million. [on the margin: Re de P. G.] El Re de Porto Gallo del 1410, hauea de intrada ordinaria ducati 200^m[,] per le guerre e redduto in ducati 140^m. El Duca de Borgogna del 1400 hauea de intrada

ducati tre milliona[,] per le continue guerre e reddutto in ducati 900^m. El Re de Berttagna del 1414 hauea de intrada ducati 200^m, per le continue guerre e reddutto in ducati 140^m. El Duca de Sauoia per esser paesi Franchi, ha de ordinario ducati 150^m. El Marchese da Monferà per el simele per esser paesi franchi ha de ordinario ducati 100^m. El Conte Felippo Maria Duca de Milan nel 1420 hauea de intrada ducati un milion et 500^m, per le continue guerre e redduto in ducati 600^m [sic!]¹³. La Signoria de Venetia nel 1420 hauea de intrada ordinaria come se uedeua ducati un milion et 100^m[,] per le guerre e redduto in ducati 800^m. El Marchese da Mantoa nel 1420 hauea de intrada ducati 150^m e per la guerra e redduto in ducati 60^m. El Marchese da Ferrara nel 1420 hauea de intrada ducati 70^m suo star in pase stando i altri in guerra, e redduto in ducati 150^m [sic!]¹⁴. Bolognesi nel 1420 hauea de ordinario ducati 150^m[,] per le continue guerre e trauagi sono redduti in ducati 50^m. Luchesi nel 1420 hauea de ordinario ducati 200^m. sono redduti per le guerre in ducati 60^m. Fiorentini nel 1420 hauea de ordinario ducati 400^m[,] per le guerre sono redduti in ducati 150^m. El Papa ha de ordinario

p. 101b

benche auanti assai piu scodesse, ma la sua intrada si e ducati 400^m. Zenoesi per le guerre e diuision sono redduti in ducati 180^m. El Re de Aragona con tutto el Reame per quello che tocca à lui con la Cecilia ha de intrada ordinaria ducati 500^m. Summa tutti i soprascritti Christiani senza diminutione diminuita scodeno de ordinario ducati 6 miliona & 800^m. Entrada del Turcho ordinaria nella Grecia hanno fuogi uno milion et 500^m i qual pagano all'anno per angaria ducati 3 fina à 10 per fuogo; se uno fuogo de Christiani fusse pouero el no[n] pagheria niente, ma el ricco suplisce per lo pouero, summa ducati 2 miliona et 400^m. Fuogi de Turchi 800^m li qual pagano ogni anno ducati ½ per fuogo, che sono ducati 400^m. La 10^a de tutte le biauie, cere, mieli, anemali grossi e menudi, e formazi ducati un milion. Intrade de tutte le merchadantie che entrano, e che esceno paga una per 100 summa ducati 100^m. El sal che lui spazza per la Grecia ogni anno ducati 250^m¹⁵. El passo de Garipoli per le teste [sic!] uien prese de Christiani ogni anno, se affitta de quelli uien presi summa ducati 150^m. Lume de reccha all'anno per ducati 30^m. Li trabuti del Caramano, Sinopoli, Simiso con altri signori che se della Turchia ducati 100 che se in tutto summa summario ducati 10 miliona & 750^m. Intrade delle potentie infrascritte, prima Re Ferrando ha de intrada ducati 456^m. Duca de Milan ducati 340^m. Comunita de Fiorentia ducati 260^m. Comunita de Zenoa ducati 120^m. Bologna ducati 60^m. Lucha ducati 25^m. Marchese di Salluzzo ducati 17^m. Marchese de Mantoa ducati 60^m. Duca de Sauoia ducati 77^m. Marchese de Monfera ducati 35^m¹⁶. Duca de Modena ducati 120^m. Signor de Faenza ducati 10^m.

¹³ The second amount of ducats is bigger than previously, which is undoubtedly an error.

¹⁴ The second amount of ducats is bigger than previously.

¹⁵ Initially, it was written "100^m", then erased and replaced.

¹⁶ Initially, it was written "37^m", then erased and replaced.

Signor de Furli ducati 10^m. Signor de Imola ducati 6000. Signor de Rimano ducati 8000. Signor de Cesena ducati 7000. Summa in tutto ducati un milion et 601^m. Le intrade della Signoria di Venetia de terra ferma, in prima la Patria del Friul rende all'anno ducati 7550, hanno de spesa ducati 6330. Treviso, el Triuisan rende de intrada ducati 47700, hanno de spesa ducati 11300. Padoa el Padoan rende de intrada ducati 65600, hanno de spesa ducati 14600. Vicenza el Visentin rende de intrada [sic!] ducati 34600, hanno de spesa ducati 7124. Bressa el Bressan rende de intrada ducati 85350[,] hanno de spesa ducati 29400. Bergamo el Bergamascho rende de intrada ducati 29500[,] hanno de spesa ducati 11200. Crema el Cremascho rende de intrada ducati 9600[,] hanno de spesa ducati 3400. Rauenna rende de intrada ducati 8808, hanno de spesa ducati 7000. Verona el Veronese rende de intrada ducati 56500, hanno de spesa ducati 28500. Offitij 4 in Venetia che hanno de rendeda, prima gouernadori dell'intrade, schuodeno all'anno ducati 150^m. Offitio dal Sal scuode ogni anno ducati 115^m. Otto offitij scuodeno all'anno ducati 233500. Offitij che rispondeno ogni anno à salarij 250, ducati 73280. Summa queste intrade in tutto ducati 916988. Signoria la spesa in tutto ducati 118830[.] Resta neto ducati 798168.

Desegno de tutti le potestà Christiane a de tutti le infedele approbate ordinamento, et prima
 Donno, della pace
 25 de. Marso
 El Re de Francia co tutto el re forte delle rovinade, e co le aganze, Ducho, Marchesi, Baro-
 ni e Cavalieri, Vescovi, Abbati, Capitani, Priori, e tutti i nobili, e tutti i buoni homini, nella arma paga
 di ogni mese in casa sua cavalli 30^m, e pagandoli mandati fuori da casa per esser la spesa, dopo
 el detto mese no paghi più de cavalli 15^m, e tutti la guerra pagava cavalli 5^m la qual guerra
 ha destina giora a l'ordine cavalli 15^m.

Re di Jugheria
 El Re di Jugheria co tutto el re forte delle rovinade e co le aganze de principi, e Ducho,
 Marchesi, e Baroni, Cavalieri, Vescovi, Abbati, Capitani, Priori, e tutti i nobili, e tutti i buoni homini, nella arma paga
 di ogni mese in casa sua cavalli 30^m e far la prova uora, che questa due potestà, sono pure semp-
 re hanno tenuto forte all'impresa: se una delle forze fosse, o sia minor dell'altra, una sarà stata
 sporiata, l'Yghen sono sporiati dopo che carcio la duina, in Jugheria se pareo far duina la q-
 fuerza fu avanti al 10^m grado de cavalli 100^m. Le guerre hanno indebolito li paesi, li homini, e la
 fuerza, per munda la detta forza aggrandela mandati fuori di casa senza havere l'armata cavalli, che so 15^m.

Re de Scoria
 El Re de Scoria e Signor de grā paese e popoli de grā provante se porta tenir co le rovinade, e
 co aganze de l'armi e chierici cavalli 12^m in casa sua, fuori di casa cavalli 5^m.

Re de Navarra
 El Re de Navarra e Signor de grā paese e popoli de grā provante se porta tenir co le rovinade agan-
 zie de chierici e l'armi cavalli 10^m in casa sua, fuori di casa cavalli 5^m.

Re di Spagna
 El Re di Spagna co tutto se rovinade, aganze de chierici e l'armi co tutto se forte de homini, e tutti in
 la arma pagandoli ogni mese cavalli 30^m nel 10^m luana pagà 100^m e pagandoli tenir fuori de casa p' esser
 le spese, dopo cavalli 15^m.

Re de Lombardia
 El Re de Lombardia co tutto se rovinade, e aganze de chierici e l'armi co tutto el re forte pagandoli
 ogni mese l'armi, e tutti in casa sua fuori cavalli 6^m fuori de casa cavalli 3^m.

Re de Borgogna
 El Re de Borgogna co tutto se rovinade, e aganze de chierici e l'armi de homini, e tutti nella arma pagati
 ogni mese cavalli 5^m fuori di casa cavalli 4^m de i quali se applica la x^{ma} allo Re de Francia.

M^{te} de S. Giacomo
 El M^{te} de S. Giacomo co tutto se rovinade pagandoli ogni mese in casa sua cavalli 4^m fuori di casa
 cavalli 2^m.

Duca di Borgogna
 El Duca de Borgogna co tutto se rovinade pagandoli ogni mese in casa sua cavalli 30^m fuori di casa cavalli 30^m.

Re di Navarra
 El Re de Navarra co tutto se rovinade in casa sua cavalli 6^m fuori di casa cavalli 3^m.

Duca de Savoia
 El Duca de Savoia co tutto se rovinade cavalli 8^m in casa sua, fuori de casa cavalli 4^m.

Duca de Montferrat
 El Duca de Montferrat co tutto se rovinade in casa sua cavalli 2^m fuori de casa cavalli 1000.

Duca de Milano
 El Duca de Milano co tutto se rovinade co fatica in casa sua cavalli 10^m fuori de casa cavalli 5^m.

Signor de V.
 La Signor de V. co tutto se rovinade in casa sua cavalli 10^m fuori de casa cavalli 6^m.

Aufbruch des Prinzen Karl von Hohenzollern nach Rumänien und Ankunft in Bukarest im Mai 1866 anhand des Briefwechsels mit seinem Vater Fürst Karl Anton von Hohenzollern-Sigmaringen aus dem Rumänischen Nationalarchiv in Bukarest

Silvia Irina Zimmermann

Keywords: *Private Correspondence, King Charles I of Romania, Queen Elisabeth of Romania, Prince Karl Anton von Hohenzollern-Sigmaringen*

Die im Rumänischen Nationalarchiv in Bukarest aufbewahrte Korrespondenz des ersten rumänischen Königs Carol I. von Rumänien mit seinem Vater Fürst Karl Anton von Hohenzollern-Sigmaringen ist ein privater Briefwechsel von historisch-politischer Bedeutung. Fürst Karl Anton von Hohenzollern-Sigmaringen war für den regierenden Fürsten Carol von Rumänien ein wichtiger Berater und Vertrauter in allen politischen, militärischen, wirtschaftlichen und gesellschaftlichen sowie kulturellen Themen war. Wiederholt setzte er sich auch persönlich für das Gelingen des rumänischen Thronprojekts seines Sohnes am Königs- und Kaiserhof in Deutschland und Frankreich ein. Zugleich war der Vater für den erwachsenen Sohn in den Jahren von 1866 bis 1885 ein Freund und Gesprächspartner auf Augenhöhe in familiären Dingen wie auch in persönlichen, emotionalen Situationen. Im Folgenden werden die ersten Seiten des brieflichen Dialogs zwischen Vater und Sohn über den Aufbruch des Prinzen Karl von Hohenzollern nach Rumänien und seine Ankunft in Bukarest im Mai 1866 aus der veröffentlichten Edition, die das Archivmaterial der Jahre von 1866 bis 1885 aus dem Rumänischen Nationalarchiv erstmals vollständig und nach wissenschaftlichen Kriterien ediert und kommentiert enthält¹, wiedergegeben.

* * *

¹ "Geliebter Vater und treuster Freund". *Der Briefwechsel des Königspaares Carol I. und Elisabeth von Rumänien mit Fürst Karl Anton von Hohenzollern-Sigmaringen aus dem Rumänischen Nationalarchiv in Bukarest (1866-1885). Historisch-kritische Ausgabe* (Hg. Silvia Irina Zimmermann), 2 Bände, Stuttgart 2022.

1. Carol: Berlin, 10. April 1866

[Briefpapier, Seitenformat ca. 13,6 cm x 20,6 cm, schwarze Tinte, 7 Seiten; ANR, *Carol I*, VD-1747]

Berlin, d. 10ten April 1866. <pr² Düsseld. 11 April 66>

Mein theuerster lieber Papa! Gestern, nach einer Verspätung von einer Stunde, die durch Beschädigung des Eisenbahn-Wagens, in dem ich fuhr, hervorgerufen war (ich mußte in Magdeburg umsteigen) kam ich wohlbehalten hier an. Der gestrige Vormittag verging mit zahllosen Meldungen. Prinz Friedrich Carl³ empfing mich u. fing merkwürdiger Weise sofort an eingehend über die R... <umenische⁴> Frage zu sprechen, er schien ganz *au fait* der Angelegenheit zu sein (es ist nur möglich durch Bismark⁵ u. Rauch⁶) u. meinte ich wäre zu etwas Besserem da, als tributären Fürstenthümern vorzustehen, er rathe mir die Sache abzulehnen; ich stellte mich ganz unbefangen u. sagte ihm, die Sache wäre [2] noch so wenig reif, daß vorläufig von Annehmen od. Ablehnen nicht die Rede sein könne, außerdem stünde der Krieg vor der Thüre, wodurch die Frage in den Hintergrund gedrängt würde.

Heute um 11 Uhr meldete ich mich mit einer ganzen Anzahl von Officieren beim Könige⁷, er war wie gewöhnlich sehr gnädig, gab mir die Hand u. frug ob Du in Düsseldorf wärest, ich sagte ihm, daß Du vorläufig gar nicht die Absicht hättest von da wegzugehen, über meine militärische Stellung sagte er kein Wort, dagegen hatte ich gestern eine lange Unterredung darüber mit Oberst Radnen⁸, der mir erklärte, er sehe nicht ab, wann ich im Regimente eine Escadron übernehmen

² Abkürzung „pr.“ („*praesentatum*“) für das Ankunftsdatum bzw. den Empfangsvermerk auf dem Originalbrief.

³ Prinz Friedrich Carl von Preußen (1828-1885), Sohn von Prinz Carl von Preußen (1801-1883), des jüngeren Bruders des Königs Wilhelm von Preußen (ab 1871 erster deutscher Kaiser Wilhelm I.). Eine Annahme des rumänischen Throns war für Prinz Karl von Hohenzollern-Sigmaringen nach Familiengesetz von der Einwilligung des Königs als Oberhaupt des Hauses Hohenzollern und von der Zustimmung des Ministerpräsidenten Otto von Bismarck als höchsten politischen Entscheidungsträger abhängig. Während der König in dieser Angelegenheit zögerte, befürwortete Bismarck sehr früh die Thronkandidatur des Prinzen Karl von Hohenzollern-Sigmaringen in Rumänien, allerdings nicht offiziell, sondern vielmehr als eine Privatangelegenheit des Prinzen.

⁴ Handschriftliche Ergänzung im Original vermutlich von fremder Hand.

⁵ Graf Otto von Bismarck, ab 1871 Fürst (1815-1898), deutscher Politiker, ab 1862 Ministerpräsident Preußens, Reichskanzler von 1871 bis 1890.

⁶ Friedrich Wilhelm von Rauch (1827-1907) war seit 1860 Oberst im 2. Brandenburgischen Ulanen-Regiment (Nr. 11). Im April 1866, bei der Mobilmachung für den preußisch-österreichischen Krieg, wurde er Adjutant der preußischen Kavallerie in der 1. Armee unter dem General Prinz Friedrich Karl von Preußen.

⁷ Wilhelm I. (1797-1888) König von Preußen, von 1871 bis zu seinem Tod 1888 erster deutscher Kaiser.

⁸ Sic! Hermann Adolf von Rhaden (1835-?), Oberst der preußischen Kavallerie.

könnte, vorläufig müßte ich mir gefallen lassen nur dem Zuge zu reiten, ich sagte ihm, daß mir dieses äußerst peinlich wäre.⁹

[3] Nach der Meldung beim Könige fuhr ich zum Kronprinzen¹⁰, der mich ungemein liebenswürdig und verwandtschaftlich empfing.— Zuerst sprach er über mein Avancement, wobei er genau dieselben Ansichten entwickelte, wie die, die ich Dir darüber in Düsseldorf mittheilte, sagte aber ich sollte mir keinen Kummer darüber machen, es trete in diesen Momenten eine viel wichtigere Frage wie diese an mich heran.— Er sprach nun sehr eingehend über bewußte Angelegenheit, welcher er keineswegs abgeneigt schien, nur eines war ihm störend, daß die Sache von Frankreich aus angeregt u. angetragen war, denn wie er sagte, würde Frankreich seiner Zeit für diesen Dienst, den es dem preuß. Hofe geleistet, irgend eine Entschädigung an Land verlangen. Ich erwiederte, daß der Kaiser¹¹ niemals an eine derartige Compensation denken würde u. der Antrag mehr [4] von verwandtschaftlichen als irgend eigennützigen Rücksichten gleitet wäre.— Sehr ehrenvoll u. schmeichelhaft findet der Kronprinz, daß man einem Mitglied des Hauses Hohenzollern eine solche Aufgabe stellt. Dein Memoir hat er mit großem Interesse gelesen.— Morgen bin ich zum Frühstücke eingeladen, um über die Sache eingehender zu sprechen.— Ich sagte dem Kronprinzen daß Friedrich Carl¹² in der Sache auch orientirt wäre, was ihn sehr wunderte, ich meinte, daß die Parthei, die gegen uns, über die ganze Angelegenheit im Ungewissen gehalten werden müsse, sonst es arbeitet sie <da>gegen uns etc. Der Kronprinz pflichtete demselben ganz bei. Du wirst sagen, lieber Papa, mit der Parthei wäre es nicht weit her u. dgl.en. Ich will Dir dagegen ein Factum anführen, ich weiß nicht, ob ich es Dir [5] erzählen soll; der Kronprinz hat es mir in Folge meiner Aeüßerung über Partheien erzählt.— Vor einigen Tagen war ein großes Diner beim Minister Eulenburg¹³, es wurde über Politik etc. Ausgleichung des Preuß. Oestr. Streites etc gesprochen. Der Ober-

⁹ Prinz Karl von Hohenzollern-Sigmaringen war am 4. April 1866 zum Rittmeister *à la suite* beim 2. Gardedragonier-Regiment in Berlin ernannt worden, ohne aber ein eigenes Regiment zu bekommen.

¹⁰ Kronprinz Friedrich von Preußen (1831-1888), Sohn des Königs Wilhelm I. von Preußen und ab 1871 ersten deutschen Kaisers. Im Jahr 1888, bereits sterbenskrank, war er für 99 Tage lang zweiter deutscher Kaiser, Friedrich III.

¹¹ Charles Napoléon Bonaparte (1808-1873) war von 1852 bis 1871 als Napoleon III. Kaiser der Franzosen. Da Frankreich zunächst die einzige Großmacht war, die Rumäniens Vereinigung der Fürstentümer Moldau und Walachei unterstützte (die 1858/59 in Personalunion durch die Wahl von Fürst Alexandru Ioan Cuza erreicht wurde, langfristig aber durch die Thronbesetzung mit einem fremden Prinzen beabsichtigt war), hing die weitere Vereinigung der Fürstentümer und die Kandidatur des Prinzen Karl von Hohenzollern-Sigmaringen als Fürsten von Rumänien wesentlich von der Zustimmung Kaisers Napoleon III. ab.

¹² Prinz Friedrich Carl von Preußen (1828-1885).

¹³ Graf Friedrich von Eulenburg (1815-1881), preußischer Staatsmann.

Präsident S... v. P... (Pommern)¹⁴ äußerte, man könnte ja die Hohenzoll'rischen Fürstenthümer an Oesterreich abtreten, dann wäre da der Fürst gleichzeitig für seine liberalen Gesinnungen bestraft.– Ich kenne diesen dummen Kerl nicht, aber ich finde dieses eine solche Frechheit, daß ich um Deine Genehmigung bitte, nachdem ich auch vorher mit dem Kronprinzen Rücksprache genommen, dem S... v. P... auf die Bude zu rücken u. ihn entweder aufzufordern diese Äußerung in Gegenwart der Gäste vom Minister E...¹⁵ zurückzunehmen, widrigen Falls ihn zu fordern.

[6] Ueber die politische Situation kann ich Dir gar nichts mittheilen, der Kronprinz meint es sähe sehr krieglerisch aus, ehe es aber dazu käme, würden noch einige Male Noten gewechselt werden. Der preuß. Antrag vom Bunde kann von großer Tragweite sein. Den Ernst der Situation hat man hier gar nicht erfaßt, man lebt weiter in Saus u. Braus, es sollen noch Bälle sein, unter andern bei Bismark. Neben den Kriegs-Rüstungen werden die Manöver-Rüstungen betrieben. Es werden nämlich bereits schon die Anordnungen u. Bestimmungen zum Kriegsmanöver (I u. II Korps) getroffen, die von großem Umfange sein sollen.– Es ist hier unausstehlich die Leute über Politik sprechen zu hören, die meisten verstehen gar nicht worum es sich handelt.– Die Erbitterung auf Oesterreich ist groß.–

[7] Mayenfisch¹⁶ schreibt mir heute einen Brief ohne alle Details mit viel Klagen, der arme Mann muß viel Hauskreuz haben. Das Wetter ist wundervoll, sehr warm, aber leider schon viel Staub.– Die Vegetation ist gegen den Rhein sehr weit zurück.– Graf Münster¹⁷ ist noch hier u. muß nicht viel zu thun haben, denn ich habe ihn gestern u. heute nochmals in verschiedenen Straßen bummeln sehen. Rauch habe ich nicht begegnet.– Sonst Alles beim Alten, und mir scheint es als ob ich gar nicht weg gewesen.– Ich hätte zu gerne noch acht Tage mit Dir, theurer Papa, zugebracht, momentan muß es Dir doch still im Jägerhofe vorkommen.– Indem ich Dir, theuerster Papa, respektvoll die Hände küsse u. Fritz¹⁸ umarme, bittet bald um einige Zeilen Dein ganz gehorsamer Sohn Carl.

2. Karl Anton: Düsseldorf, 11. April 1866

[Briefpapier, Seitenformat ca. 13,6 cm x 20,6 cm, schwarze Tinte, 2 Seiten; ANR, *Carol I*, VD-1455]

<pr. Berlin, 12t April 1866.>

Lieber Carl! Also bist Du wieder im gewöhnlichen Geleise und unser kurzes Beisammenseyn ist wie ein Traum schon weit hinter uns. Ich begreife vollkommen

¹⁴ Ernst Senfft von Pilsach (1795-1882), Oberpräsident der preußischen Provinz Pommern von 1852 bis 1866.

¹⁵ Eulenburg.

¹⁶ Freiherr Karl von Mayenfisch (1803-1877), Kammerherr des Fürsten Karl Anton von Hohenzollern-Sigmaringen.

¹⁷ Graf Hugo von Münster-Meinövel (1812-1880), preußischer General.

¹⁸ Friedrich von Hohenzollern-Sigmaringen (1843-1904), der jüngere Bruder Carols.

die herrschende Stimmung in Berlin, denn für den Ernst der Betrachtung fehlt es an Zeit u. letztere hat man im Ueberfluß für Aeüßerlichkeiten u. nichtssagend[es] Amusement.

Es hat mich die Auffassung des Kronprinzen für das Donaufürstenthümer Projekt interessirt; wenn diser hohe Herr nur endlich einmal sein stereotypes Mistrauen¹⁹ gegen Frankreich aufgeben wollte, welches in diser Frage so unfundamentirt, als möglich, ist! [2] Großes Mißtrauensvotum gegen Preußen in Scene gesetzt werden wird, u. nichts Anders. Deutschland wird sich für ein Freiheits-Geschenk aus der Hand Bismarks deutlichst bedanken.–

Hier prachtvolles Wetter, Alles grünt u. bricht hervor. Aus Beurivage²⁰ gute Nachricht. Heute Abend gehe ich in Soiré[e] zum Oberbürgermeist[er] Hammers²¹. Gestern spielte Döring²² vortrefflich als Falstaff in Heinrich dem 4t[en].– Nun lebe wohl, schreibe bald wieder stets Dein treuer Vater Ca[rl] Anton]

D. 11 April 66.

[auf Seite 2 am linken Seitenrand ergänzt:]

Ich bin allerdings schon vereinsamt hier!

3. Carol: Berlin, 12. April 1866

[Briefpapier, Seitenformat ca. 13,6 cm x 20,6 cm, schwarze Tinte, 4 Seiten; ANR, *Carol I*, VD-1748]

Berlin, d. 12ten April 1866. <p Düssdf. 13 Ap.>

Mein theuerster Papa! Soeben vom Excercieren zurückgekehrt, wo ich vor demselben Zuge ritt, wie vor 4 Jahren als ich beim Regimente eintrat, finde ich Deinen lieben Brief, für den ich herzlichst danke.– Gestern war ich zum Dejeuner bei den koenigl. Herrschaften, die heute nach Potsdam übergesiedelt sind. Das Haupt-Thema der Convensation war natürlich die Politik und ich fand beim Kronprinzen eine sarkastische Erbitterung gegen die hier herrschenden Principien, empört ist er, daß all' diese Verhältnisse auf die Lebensweise, Amucements²³ etc. von gewissen Personen gar keinen Einfluß haben; man lebt hier mit der größten Unbefangenheit wie im Carnaval; dieses bestätigten mir auch Gräfin Hacke²⁴, bei der [2] ich gestern längere Zeit war, sie sagte mir, die Königin²⁵ brannte danach von hier abzureisen, sie wagte es aber nicht, obwohl ihre Stellung hier unerträglich u. sie nicht den geringsten Einfluß mehr habe.– Die Stimmung gegen Bismark ist doch hier in gewissen Kreisen größer, wie ich glaubte, so z. B. war ich gestern mit

¹⁹ Sic!

²⁰ Hotel Beau-Rivage in Genf, 1865 gegründet.

²¹ August Hammers, Oberbürgermeister von Düsseldorf von 1849 bis 1876.

²² Theodor Döring (1803-1878), deutscher Schauspieler.

²³ Sic! Vermutlich ist "Amusements" gemeint.

²⁴ Gräfin Adelaide von Hacke (1812-1892), Hofdame der Königin Augusta von Preußen.

²⁵ Königin Augusta von Preußen (1811-1890), ab 1871 deutsche Kaiserin.

Ratibor²⁶ u. Konst Hohelohe²⁷ zusammen, die sich entschieden gegen B.. aussprachen[,] den Krieg gerne vermieden sehen u. den Antrag an dem Bunde geradezu lächerlich fanden. Hohenlohe traue ich nicht, frug aber nachher Ratibor über die Stimmung hier in den gesellschaftl. Kreisen u. er bestätigte mir obiges, für seine Person ist er aber empört über unsern Staatslenker.–

[3] In der Angelegenheit S. v. P.²⁸ muß entschieden etwas geschehen; soll ich mit dem Kronprinzen darüber sprechen od. vielleicht ist es besser, daß Du ihm schreibst, denn jetzt ist er in Potsdam.– Es ist mir sehr leid daß Du nicht wünschst, daß ich etwas thue, der Scandal würde höchstens sehr nachtheilig für ihn sein. Rauch habe ich heute auf dem Exercier-Platze gesehen, aber nicht gesprochen. Ich glaube wenn der König nicht daran erinnert wird (vielleicht durch Schleinitz²⁹) so kann er noch Wochen hier bleiben.–

Der Dienst ist für mich furchtbar deprimirend u. hat meine gute Stimmung u. Militair-Passion wieder ganz parallisirt. Wenn man mir keine Escadron zur Führung geben will, so möchte ich um Enthebung [4] des Dienstes bitten u. abwarten, welcher Ansicht auch der Kronprinz ist, mit dem ich gestern lange darüber sprach u. ganz in der Weise wie mit Dir in Düsseldorf, er war etwas erstaunt darüber.– Vielleicht kannst Du, lieber Papa, die Sache vermitteln, der Kronprinz möchte es ganz gerne thun, er sagte mir aber er hätte schon zwei Mal wegen mir einen Korb bekommen.–

Indem ich Dir, theuerster Papa, respectsvoll die Hände küsse, bin ich stets Dein ganz gehorsamer Sohn Carl.

4. Karl Anton: Düsseldorf, 13. April 1866

[Briefpapier, Seitenformat ca. 13,6 cm x 20,6 cm, schwarze Tinte, 3 Seiten; ANR, *Carol I*, VD-1456]

< pr. Berlin, 14t April 1866.>

Lieber Carl! Heute nur zwei Worte in Erwiderung Deines gestrigen Briefes, der mich bezüglich der Stimmungsschilderung sehr interessirt hat.

Was Deine dienstliche Stellung als “Zugsvorreiter” betrifft, so ist für den Moment nichts zu ändern. Gelangt man bald zum Frieden, so kannst Du ja einen längeren Urlaub nehmen, was geistig und körperlich stets wohlthätig wirkt. Jetzt aber wäre

²⁶ Herzog Viktor von Ratibor (1818-1893), bis 1840 Erbprinz zu Hohenlohe-Schillingsfürst. Als liberal-konservativer Politiker war Viktor von Ratibor von 1867 bis 1870 Mitglied des Norddeutschen Reichstages und von 1872 bis 1890 des Deutschen Reichstages.

²⁷ Prinz Konstantin zu Hohenlohe-Schillingsfürst (1828-1896), ein Bruder von Viktor von Ratibor, war seit 1848 im österreichischen Hofdienst. Im preußisch-österreichischen Krieg von 1866 wurde er zum Obersthofmeister der Kavallerie in Österreich-Ungarn ernannt.

²⁸ Ernst Senfft von Pilsach.

²⁹ Graf Alexander von Schleinitz (1807-1885), königlich preußischer Hausminister.

es nicht correct, zu demonstrieren, [2] sondern für jeden Militair ist die Parole “Abwarten”.

Wegen S. v. P. bin ich noch immer noch nicht der Ansicht, daß Du diese Sache in die Hand zu nehmen hast. Wie der Kronprinz mich autorisirt von seiner Mittheilung Gebrauch zu machen, so schreibe ich selber einen Brief an S.P., weil es mir Vergnügen macht, diesen alten Esel ins Bokshorn zu jagen! [4] Aber so liegt die Mittheilung in der Luft u. wenn sie nicht positiv vertreten werden kan, so ermangelt man jeden Fundaments zur Einschreitung. Die Entbindung³⁰ muß entsetzlich überraschend gekommen seyn. Wahrscheinlich haben sie bei den ersten Wehen sich auf die Eisenbahn gesetzt, was doch ein bischen gefährlich war.

Aus Ouchy gute Nachrichten. Stets Dein treuer Vater Ca[rl Anton].

Düsseldorf, 13 April 1866.

5. Carol: Berlin, 15. April 1866

[Briefpapier, Seitenformat ca. 13,6 cm x 20,6 cm, schwarze Tinte, 4 Seiten; ANR, *Carol I*, VD-1749]

Berlin, d. 15ten April 1866. <p. Düsseldorf. 16 April 66.>

Mein theuerster Papa! Gestern schriebst Du mir noch, Du hättest seither nichts mehr von der R.³¹ Angelegenheit gehört, heute wissen wir und die ganze Welt mehr noch wie zu viel darüber.– Ich war nichts weniger wie angenehm überrascht als ich gestern in allen Zeitungen die bekannte Depesche las, durch welche, wie mir scheint, die Frage für uns ihre Erledigung gefunden hat. Ich sehe wenigstens die Sache durch diese Uebereilung leider als ganz verpfuscht an, denn man hätte diese Proposition nicht als ersten sondern letzten Triumph ausspielen müssen; wie ich eben noch vor Kurzem in den Zeitungen las, daß in den politischen Verwirrungen und Parthei-Intriguen in den Donau-Fürstenthümern Bra- [2] tiano³² so in den Vordergrund trat und ihn eine Parthei sogar als Hospodar aufstellen wollte, so ahnte ich einen solchen *coup* seiner Seits, glaubte denselben aber nicht so nahe bevorstehend.– In meiner Unterredung mit ihm sagte er mir auch, er könnte in die Nothwendigkeit versetzt werden mich zu proclamiren, worauf ich ihm erwiderte, “*c’est impossible sans le consentement du Roi*”, er antwortete “*Vous l’aurez*”.

³⁰ Kronprinzessin Victoria von Preußen brachte am 12. April 1866 ihr fünftes Kind zur Welt, Prinzessin Viktoria von Preußen (1866-1929).

³¹ Rumänischen.

³² Ion C. Brătianu (1821-1891), rumänischer liberaler Politiker, mehrmals Minister, von 1876 bis 1888 Ministerpräsident (außer 1881 April-Juni). Am 31. März 1866 bot er Prinz Karl von Hohenzollern-Sigmaringen den Fürstenthron Rumäniens an. Brătianu war der Verhandlungsführer für die Kandidatur Karls von Hohenzollern als Fürst von Rumänien bei den Gesprächen in Düsseldorf mit der Familie Hohenzollern-Sigmaringen und vorher in Paris mit Kaiser Napoleon III. sowie dem deutschen Botschafter Robert von der Goltz, von dem er bereits vor dem Gespräch mit dem Prinzen erfahren hatte, dass Bismarck die Thronkandidatur befürwortete.

Dieses waren die letzten Worte die wir wechselten.– Ich suchte gestern sofort Rauch auf, der bereits Instructionen vom Könige hatte.– Rauch war die Ueberraschung auch unangenehm u. er meinte ich sollte auf Urlaub gehen, bis die Sache sich geklärt, eine Idee, die mir bei dieser Nachricht gleich kam u. ich bitte Dich, theurer Papa, inständigst diesen meinem u. gewiß auch Deinen Wunsch dem Könige in Deinem Schreiben kund zu [3] geben.– Der event. Krieg ist ja durch ~~den~~ den Antrag an den Bund wieder sehr in die Ferne geschoben u. bin ich ja beim Eintreten desselben sofort wieder an Ort u. Stelle. Es wäre mir ungeheuer erwünscht jetzt von hier wegzukönnen, erstens wegen dieser Angelegenheit, welcher ich nicht mit voller Unbefangenheit entgegentreten könnte, zweitens wegen meiner unerträglichen militärischen Stellung, der ich nur mit dem größten Widerwillen Folge leisten kann u. die mich furchtbar verstimmt. Es ist auch mein größter Wunsch, während der Abwicklung dieser Angelegenheit in Deiner Nähe zu sein, was der König gewiß ganz natürlich finden wird.– Wie die Sache von der uns feindseligen Parthei angesehen wird, bewies mir die Äußerung³³ vom Prinzen Carl, der keine Ahnung von der ganzen Frage hat, indem er mich [4] als Türken begrüßte.– Die Depesche macht hier großes Aufsehen.– Ich fürchte, daß die Antwort des Königs, die er so lange wie möglich hinausgeschoben, ungünstig lauten wird u. Deine Erwiderung darauf sehr schwieriger sein.– Ich bin zu Allem bereit u. schwanke nicht zurück, wenn es sein muß so trete ich morgen auf den Kampfplatz.– Es ist aber entschieden nicht die Ambition nach Rang u. Ehren die mich dazu treibt, sondern zu versuchen eine mir gestellte, freilich sehr schwere Aufgabe zu lösen u. unserm Namen Ehre zu machen. Nicht, daß ich mir einbilde einer solchen Aufgabe gewachsen zu sein, aber mit Gottes Hilfe u. gut berathen hoffe ich doch zu einem glücklichen Ziele zu kommen.– Ich begreife wohl den ganzen Umfang von Verantwortung, die ich auf mich nehme, dagegen besitze ich aber auch meine volle jugendliche Kraft.–

[5] Sollte nun der König und Du, theurer Papa, wünschen, daß ich mich entscheide, so ist meine Antwort “Ja” vorausgesetzt, daß man die politische Securität der Mächte besitzt.– Dasselbe antwortete ich Bratiano mit dem Zusatz: “*si le Roi et mon père donnent leur consentement*”. Nach einer neuen Depesche findet die Abstimmung im ganze Lande Statt³⁴, und nach deren Resultate wird eine neue Deputation, an deren Spitze ein Sturdza³⁵ steht, hierher kommen, vorausgesetzt, daß man hier nicht dagegenwirkt.

³³ Sic! Vermutlich ist “Äußerung” gemeint.

³⁴ Am 11. April 1866 wurde in Bukarest eine Proklamation an das rumänische Volk erlassen, in der Prinz Karl von Hohenzollern-Sigmaringen als Carol I. von Rumänien ausgerufen wurde. Die Volksabstimmung fand vom 14. bis 20. April 1866 statt und die Mehrheit stimmte für den neuen Fürsten.

³⁵ Dimitrie A. Sturdza (1833-1914), rumänischer Jurist, Diplomat und viermal Premierminister unter König Carol I. von Rumänien. Sturdza war 1866 einer der eifrigsten Förderer der Wahl von Prinz Karl von Hohenzollern zum Fürsten von Rumänien.

Ich bin sehr gespannt auf die nächsten Tage, auf die Entscheidung des Königs und auf Deine Erwiderung, jeden Falls hoffe ich Dienstag von hier abreisen zu können u. meinen Geburtstag in Düsseldorf zu verbringen.– Hoffentlich wird mit diesem Briefwechsel nicht das letzte Wort in dieser Sache gesprochen.– Rauch wird wohl [6] Dienstag früh wieder hier eintreffen. Einen event. Brief für mich hast Du wohl die Gnade durch die Post befördern zu lassen, da ich so früher erhalte wie durch Rauch.– Heute muß kein Familien-Diner sein, wenigstens bin ich nicht dazu eingeladen, was mir ganz lieb ist.– Bevor ich keine Gewißheit besitze, lasse ich mich auch nirgends sehen, obwohl ich gestern ganz unbefangen war u. Alles als Scherz aufnahm.– Vielseitig sagte man mir ein solches Anerbieten dürfte ich nicht zurückweisen.–

Ueber die politische Stimmung hier wird Dir Rauch mündlich berichten, durch das Unwohlsein von Bismark scheint auch ein kleiner Stillstand eingetreten zu sein. Man glaubt, daß sich Bismark durch den Reform-Antrag am Bunde selber eine Schlinge gelegt, ohne zu wollen wird er sich dadurch an die Spitze der Liberalen in Deutschland [7] gestellt haben.– Die Kreuzritter u. Krautjunker sind unglücklich darüber.–

Morgen fahre ich vielleicht nach Potsdam zum Kronprinzen, dem ich zu seiner Vaterschaft nur schriftl. gratuliert hatte.–

Nun lebe wohl, theurer inniggeliebter Papa, indem ich Dir respectsvoll die Hände küsse, verbleibe ich hoffentlich auf ein recht baldiges Wiedersehen Dein ganz gehorsamer Sohn Carl.

6. Carol: Berlin, 16. April 1866

[Briefpapier, Seitenformat ca. 15 cm x 22 cm, schwarze Tinte, 3 Seiten; ANR, *Carol I*, VD-1750]

<p Düsseld., 17 April 66.>

Theuerster Papa! Das Studium der belgischen Entwicklungs-Geschichte brachte mich heute auf einen Gedanken, dessen Ausführung vielleicht keineswegs zu verwegen ist u. ich muß ihn Dir daher unterbreiten, da er Dir gewiß nicht mißfallen wird.– Die Idee ist groß u. vielleicht gewagt, wer aber nicht wagt gewinnt nichts.– Ein junges Volk ruft mich[,] fünf Millionen haben mich einstimmig zu ihrem Fürsten erwählt, diesem Rufe muß ich folgen u. sobald wie möglich, ich muß mich an ~~seine~~ die Spitze <dieses Volkes> stellen u. seine gerechte Sache nach Außen hier vertreten.– Der Moment ist entschieden nicht der ungünstigste. Wenn Du mich hören willst, lieber [2] Papa u. mich nicht als Schwärmer ansehen, so entwickle ich Dir meine Idee.–

Ich reise ganz *incognito* nach Paris, begeben mich *incognito* zum Kaiser³⁶, bitte denselben um seine Protection u. begeben mich mit der ausgestattet nach Bukarest,

³⁶ Charles-Louis-Napoléon Bonaparte, von 1852 bis 1870 Kaiser Napoleon III. von Frankreich.

wo ich nach den letzten Nachrichten mit großem Enthusiasmus empfangen werde. Es wird dort einen großen Eindruck machen, daß ich dem Rufe gleich gefolgt u. mich dann zum Fürsten proklamiren lasse.– Gleichzeitig müßte um die Hand der Prinzessin v. Leuchtenberg³⁷ angehalten werden, wodurch Rußland für die Sache genommen würde. Oesterreich ist momentan nicht zu fürchten. Der Pforte müßte der Tribut gezahlt u. eher verdoppelt wie zurückgezogen werden. [3] Es ist ein großer *coup*, gelingt er, so habe ich Alles für mich.– Ich möchte gerne noch die Idee weiter ausspinnen, dieses ließe sich aber besser mündlich machen. Anders wird es sein, wenn die Angelegenheit durch Unterhandlungen bereinigt werden soll.– Die ziehen sich erstens so in die Länge, daß die entusiastische Wahl in den Fürstenthümern sehr abgeschwächt wird od. die ganze Frage auf eine andere Weise gelöst wird.–

Der König verlangt, daß man passiv bleibt, weil er Alles gern auf die lange Bank schiebt.– Die Sache ist so ernst, daß man nicht über die günstigste Lösung nachdenken kann.– Wäre ich nur bei Dir, lieber Papa, ich hätte Dir so viel zu sagen, möchte mich so gerne mit Dir aussprechen. Glaube ja nicht, daß mir die Sache in [4] Kopf gestiegen ist, ich habe meine vollständige Ruhe behalten, denke nun schon viel über diese Angelegenheit nach u. suche mir aus der Geschichte ein Urtheil zu bilden.–

Ich muß schließen, denn es ist 10 Uhr u. ich möchte den Brief heute noch befördern. Indem ich Dir, theuerster Papa, respectsvoll die Hände küsse, bin ich stets Dein ganz gehorsamer Sohn Carl.

Berlin, d. 16t April 1866.

7. Carol: Berlin, 18. April 1866

[Briefpapier, Seitenformat ca. 13,6 cm x 20,6 cm, auf der ersten Seite in der Mitte oben Monogramm (ineinander verschränkte Buchstaben des Vornamens „Carl Anton“) unter der Fürstenkrone; schwarze Tinte, 3 Seiten; ANR, *Carol I*, VD-1751]

<p Düsseldorf. 19 April 66>

Theuerster Papa! Schon zwei Tage ganz ohne Nachrichten, was mir gerade in diesem Augenblicke sehr peinlich.– Jeden Tag habe ich mit Sehnsucht die Post erwartet, die mir die Nachricht bringen würde, daß ich von hier erlöst wäre.– Ich bin noch stets das allgemeine Tages-Gespräch u. lebe daher wie ein Einsiedler.– Ich hoffe unendlich, lieber Papa, daß Du mir als mein Geburtstags-Geschenke, die Genehmigung meines Urlaubs, es braucht ja nicht lang zu sein, höchstens 14 Tage, schicken wirst.– Nähere Nachrichten über die Angelegenheit habe ich von keiner

³⁷ Prinzessin Eugenie von Leuchtenberg (1845-1925), Tochter von Maximilian de Beauharnais, 3. Herzog von Leuchtenberg und der Großfürstin Maria Nikolajewna Romanova, Herzogin von Leuchtenberg. 1868 heiratete sie Prinz Alexander von Oldenburg.

Seite mehr gehört, denn ich halte mich im vollen Sinne [2] des Wortes passiv.– Heute waren schon der Türkische u. Ruß. Gesandte bei mir, ich nahm sie aber nicht an, gestern wollten mir die hies. Walachen huldigen, was ich natürlich ablehnte.– Eben schallt es, 1 Uhr, u. es wird mir Dein Brief gebracht, ich begreife nicht warum so spät.– Über den Inhalt bin ich ungemein erfreut u. treffen d. 20sten früh in Düsseldorf ein.– Ueber den Artikel in der norddeutschen Zeitung habe ich mich auch sehr geärgert u. mein Gefühl sagte mir gleich, daß was dafür geschehen müßte. Sonst kann ich Dir gar nichts mittheilen, denn ich weiche jedermann aus.– Hier ist es entsetzlich windig u. staubig.

[3] Anliegend ein Brief von Hortense³⁸ den ich auch heute erhielt.–

Indem ich, lieber Papa, Dir respectsvoll die Hände küsse, bin ich stets Dein ganz gehorsamer Sohn Carl.

Berlin, d. 18ten April 1866.

8. Carol: Zürich, 14. Mai 1866

[Briefpapier, Seitenformat ca. 13,6 cm x 20,6 cm, schwarze Tinte, 4 Seiten; ANR, *Carol I*, VD-1752]

Zürich, d. 14t Mai 66. <p Düsseld. 16 Mai 66.>

Theuerster inniggeliebter Papa! Nachdem der Jaegerhof meinen Augen entschwunden war³⁹, wurde mir das Herz ganz unendlich schwer, um so schwerer, da ich vorher den großen Schmerz der Trennung unterdrücken mußte, der mich, wie ich einen Moment glaubte, überwältigen würde.– Mit Vertrauen auf Gott, u. dem Segen der theuren Eltern und den treuen Wünschen all' meiner Lieben gehe ich nun entschlossen vorwärts und hoffe bald u. glücklich das Ziel zu erreichen, welches mir die Vorsehung bestimmt.–

Heute Abend fahren wir nach St. Gallen, die beiden Tage hier benützte ich die Briefe an die verschiedenen Monarchen zu schreiben, zwei davon lege ich hier bei, mit der Bitte, lieber Papa, dieselben auf die rasche- [2] ste Weise zu besorgen, vielleicht kann Balatschano⁴⁰ den einen nach St. Petersburg⁴¹ durch einen Courier schicken, den andern wird er persönlich dem Kaiser N. übergeben.– Ich habe die Briefe nicht gesiegelt, damit Du noch Einsicht davon nehmen kannst.– Der Brief nach Petersburg darf, glaube ich, nicht zu spät nach meinem Eintreffen dort, ankommen.– Die Reise ist nun geregelt u. wird die größte Vorsicht beobachtet, ich

³⁸ Hortense Cornu, geborene Lacroix (1809-1875) war ein Patenkind der Hortense de Beauharnais (Mutter des Kaisers Napoleon III.) und eine enge Vertraute des französischen Kaisers Napoleon III. Als Ion C. Brătianu, der rumänische liberale Politiker, sie im Dezember 1865 in Paris besuchte und ihr die Suche in Rumänien nach einem fremden Prinzen für die Thronbesetzung mitteilte, schlug sie ihm Prinz Karl von Hohenzollern-Sigmaringen vor.

³⁹ Am 11. Mai 1866 reiste Carol mit der Eisenbahn aus Düsseldorf nach Zürich ab.

⁴⁰ Ion Bălăceanu (1828-1914), rumänischer Diplomat.

⁴¹ Adressiert an Zar Alexander II. von Russland (1818-1881).

hoffe, daß Du, theurer Papa u. die liebe Mama⁴² bis Freitag nicht zu sehr um mich in Sorge sein werdet.– Meine Mappe muß nach Düsseldorf zurück, Du hast vielleicht die Gnade mir dieselbe sehr bald mit sicherer Gelegenheit zu schicken, da dieselbe sehr nöthiges Material enthält.–

[3] Die Zeitungsnachrichten, obwohl sie sehr drohend sind, beunruhigen mich wenig.– In Paris u. selbst Bratiano glauben, daß ich auf die Annahme verzichte.⁴³ B. ist sehr deprimirt nach der Normandie abgereist, da man ihm bestimmt versichert hatte, ich wäre nach Berlin.– Nachrichten von dort bestätigen meine Anwesenheit daselbst.– Das Wetter ist hier trostlos u. stimmt mich mit dem Kummer der Trennung sehr ernst, obwohl ich keineswegs den Muth verloren habe.– Ich hoffe unendlich, daß es der theuern Mama recht gut gehen möge u. sich jede Sorge für mich bei ihr verwische. Auf wall.⁴⁴ Boden angelangt ist das erste, daß ich Dir, theurer Papa, sofort telegraphire.– Hoffentlich ist dann noch Frieden in Deutschland.–

[4] Wahrscheinlich für längere Zeit rufe ich Dir, theurer Papa, der inniggeliebten Mama u. den lieben Geschwistern von deutschem Boden ein herzliches Lebe wohl zu, ich küsse Euch respectsvoll die Hände u. schließe mit dem Gebete zum Allmächtigen, er möge stets seinen Segen über unserm Hause walten lassen. In inniger Liebe ewig Dein ganz gehorsamer Sohn Carl.

⁴² Fürstin Josephine von Hohenzollern-Sigmaringen (1813-1900), geborene Prinzessin von Baden. Sie war die Tochter des Großherzogs Karl Ludwig von Baden (1786-1818) und der Adoptivtochter von Kaiser Napoleon I., Stephanie Beauharnais, Großherzogin von Baden (1789-1860). Auch durch seine Großmutter väterlicherseits, Antoinette Murat, Fürstin von Hohenzollern-Sigmaringen (1793-1847), war Prinz Karl von Hohenzollern (Carol I. von Rumänien) auch mit der Familie des französischen Kaisers Napoleon III. verwandt.

⁴³ Die Stellung Napoleons III. zur rumänischen Thronkandidatur Carols änderte sich Mitte April, als der Außenminister Drouyn de Lhuys bei der Pariser Konferenz vom 24. April 1866 für die Wahl eines einheimischen Fürsten als Übergangslösung plädierte. Kaiser Napoleon III. schloss sich diesem Vorschlag an, der bei der Konferenz vom 2. Mai von den Großmächten einstimmig beschlossen wurde. Somit unterstützte Frankreich die Kandidatur Carols nicht offiziell, und die Inkognito-Reise Carols nach Rumänien, seine Ankunft in Bukarest und die Übernahme der Fürstenwürde am 22. Mai 1866 überraschten Napoleon III. und seinen Außenminister als *fait accompli*. Zugleich bedeutete dieser eigenmächtige Schritt Carols und der rumänischen Regierung, die Beschlüsse der Konferenzen in Paris zu ignorieren, so dass der Anfang seiner Regierungszeit in Rumänien unter dem Zeichen der Verletzung einer europäischen Konvention stand, die bis dahin eine gewisse Autonomie des Landes gesichert hatte, das im Grunde ein Vasallenstaat des Osmanischen Reiches war. Andererseits war dies auch ein Emanzipationszeichen Rumäniens gegenüber den Großmächten, mit der es signalisierte, dass es für die eigenen nationalen Interessen verstärkt zu kämpfen und seine Anliegen auch auf riskanter Weise durchzusetzen bereit war. Siehe: Edda Binder-Iijima, *Die Institutionalisierung der rumänischen Monarchie unter Carol I. 1866-1881*, München 2003, S. 30-62.

⁴⁴ Abkürzung für "walachischem".

9. Karl Anton: Düsseldorf, 19. Mai 1866

[Briefpapier, gelb, Seitenformat ca. 12,8 cm x 20,3 cm, schwarze Tinte, 2 Seiten; ANR, *Carol I*, VD-1456-1]

<Prinz Stirbey⁴⁵ überbracht, nachdem er vorher nach Nizza gereist.—⁴⁶

pr. Bukarest 3/15 Juni 66.>

Lieber Carl! Heute mein erster Brief an Dich nach Roumainien. Ein eignes, doch erhebendes Gefühl. Fst Stirbey, der heute bei der Deputation hier war, überbringt Dir denselben mit Deinem *Portefeuille*. Es schmeichelt ihn u. ich wüßte für den Moment keine passendere Gelegenheit.

Noch sind wir heute am 19ten Abends 6 Uhr ohne alle Nachricht von Dir, was mich auf verfehlte Eisenbahnanschlüsse u. Dampfschiff [2] schließen läßt. Gott mit Dir und Deiner großen Mission.

Alles wohl u. heiter, so weit es die Kriegsverhältnisse zulassen.

In größter Eile Dein treuer Vater [Carl Anton⁴⁷] D. 19 Mai 66.

10. Karl Anton: Düsseldorf, 22. Mai 1866 (Telegramm)

[Telegramm, 1 Seit; ANR, *Carol I*, VD-1456-2]

Aus Düsseldorf gesendet am: [22.5.] 66

In Bukarest empfangen am: 22.5.66

Prince Charles I Bucarest.

Im Geiste heute an Deiner Seite anwesend. Dank für gestrigen Gruß. Alles wohl. Karl Anton.

11. Carol: Bazias, 19. Mai 1866

[Briefpapier, Seitenformat ca. 13,6 cm x 20,6 cm, schwarze Tinte (Seiten 1-6), Bleistift (Seite 7), 7 Seiten; ANR, *Carol I*, VD-1753]

Bazias, 19te Mai 1866. <p. Düsseld 30 Mai 66>

Theuerster inniggeliebter Papa! Die nach St. Gallen dirigirte Depesche wird Dich hoffentlich verständlich orientirt haben, wie unser Reiseplan eine Störung erlitten.— Nachdem man uns am Dienstag Vormittag mit der größten

⁴⁵ Prinz Gheorghe Barbu Stirbey (1828-1925), rumänischer Politiker und Staatsmann, von 1866 bis 1867 Außenminister. Gheorghe Stirbey war der älteste Sohn von Barbu Dimitrie Stirbey (1799-1869), der letzte Herrscher des rumänischen Fürstentums der Walachei (von 1849 bis 1853 und von 1854 bis 1856). Beide unterstützten die Wahl von Prinz Karl von Hohenzollern als Fürsten von Rumänien.

⁴⁶ Notiz des Empfängers (Carol) am Briefkopf, vor der Angabe des Empfangsdatums in Bukarest am 15. Juni 1866 (bzw. 3. Juni nach altem Kalenderstil).

⁴⁷ Unterschrift unleserlich.

Bereitwilligkeit die Pässe in St. Gallen ausgefertigt hatten, verließen wir den Ort um 11 Uhr um über Rorschach, Lindau den Weg nach Augsburg fortzusetzen.– Der Abschied von der Schweiz, unserer zweiten Heimath, wurde mir unendlich schwer u. wie wir auf dem Bodensee schwammen, wandelten mich heimathliche Gefühle an u. erwachten in mir die angenehmsten Erinnerungen, die zu den ernsten Gedanken, die mich beschäftigten, einen eigenthümlichen Contrast bildeten.–

[2] Das Wetter war trübe, der Wind unangenehm und der See bewegt.– In Immenstadt fanden wir Schnee. Abends 7 Uhr waren wir in Augsburg. Mittag d. 16t 8 Uhr Abfahrt nach München, wo Mayenfisch sich wieder zu uns gesellte, er fuhr erster Klasse, während wir uns mit zweiter begnügten. 5 Uhr Ankunft in Salzburg, wo ich von den Beamten stark in's Auge gefaßt wurde, nach Namen, Paß u. Reiseziel gefragt wurde, um die übrigen Herrn kümmerte man sich gar nicht. Die Visitation war nachsichtig.– 6 Uhr Weiterfahrt die Nacht durch nach Wien, während welcher mich der Gedanke peinigte, ich könnte in Wien signalisirt sein.– Nach der Ankunft war ich bald beruhigt, auf dem Bahnhofe war niemand, wir fuhren per Droschke durch die Stadt nach dem Pester Bahnhof, es war empfindlich kalt.– Nach 2 Stunden (Mittwoch 17t) Weiterreise nach Pest, Anknf 5 Uhr. 7 Uhr Abfahrt die Nacht durch über Temesvar nach Bazias, wo wir ~~Donnerstag~~ <Freitag> Vormittag um 9 Uhr eintrafen.– Wir wurden schon auf dem Bahnhofe mit der Nachricht begrüßt, daß vor Sonntag kein Schiff abging, obwohl für Freitag auf allen Fahrplänen eines angegeben ist.– Wir waren außer uns u. ganz rathlos; in einer niederträchtigen schmutzigen Spelunke fanden wir eine Herberge, der Aufenthalt hier ist peinlich u. nicht ohne Gefahr, zum Glück ist der Ort, wie das ganze Banat u. die Militairgrenzen ganz von Truppen degarnirt.⁴⁸– Morgen früh um 9 Uhr fahren wir mit dem großen Schiff ab u. kommen, so Gott will, morgen Abend um 5 Uhr nach Turnu-Severin. Bis zum Empfang dieses Briefes, muß Du von meiner Ankunft auf wallachischem [4] Boden bereits benachrichtigt sein.– Die ganze Reisegesellschaft sind hier zusammen, Mayenfisch ist mit Linche⁴⁹ u. zwei Bedienten, als vornehmer Baron der von jedermann E.⁵⁰ Gnaden titulirt wird, zusammen.– Werner⁵¹ u. ich sind als schlichte Kaufleute u. werden kaum beachtet, da der reiche Baron alle Aufmerksamkeit auf sich zieht.– Wir kennen uns nicht, treffen uns aber manchmal auf einsamen Wegen.– Die Donau ist hier sehr breit u. das serbische Ufer *vis à vis* ganz öde u. unbewohnt, Bazias selber besteht aus wenig Häuser, mehr Hütten u. ist furchtbar schmutzig.– Seit zwei Tagen weht ein wahrer Orkan, u. ist es bitter kalt, wir befinden uns aber, ungerufen, Alle sehr wohl, obwohl uns die Unruhe u. Besorgniß aufgeschoben zu werden, immer beschäftigt.–

⁴⁸ Aus dem Französischen “*dégarnir*”: ausgeräumt.

⁴⁹ Leutnant Linche, Begleiter Carols auf der Reise nach Rumänien.

⁵⁰ Abkürzung für: “Euer”.

⁵¹ Friedrich von Werner (1815-1899), geheimer Kabinettsrat des Fürsten Karl Anton von Hohenzollern-Sigmaringen.

[5] Für die Weiterreise in der Wallachei habe ich folgenden Plan entworfen.– Also Sonntag Abend Ankunft in Turnu-Severin, wo ich mich sofort zum Prefecten begeben, gleichzeitig schicke ich folgende Depesche nach Bukarest ab: „*En mettant le pied sur le sol roumain, ma nouvelle patrie, je m'empresse d'exprimer aux membres de la lieutenance princière les sentiments les plus sincères.– Heureux de me trouver enfin au milieu de la nation, qui m'a honoré⁵² de sa confiance, j'adresse avant tout mes prières au ciel, pour qu'il m'aide à remplir dignement la grande et belle mission que la providence m'a imposé.– Demain je continuerai mon voyage pour arriver le plus tôt possible à Bukarest.– Charles.–* Montag früh Weiterreise par Extrapost nach Crajova, Hauptstadt der kleinen Wallachei.– Dasselbst Nachtquartier.– Dienstag: Bukarest.–

[6] Ich glaube aber kaum, daß ich vor Mittwoch officiel nach Bukarest komme, sondern in einem Kloster ½ St. vor der Stadt noch ein Mal übernachten muß.– Meine Ankunft daselbst wird Dir auch der Telegraph mittheilen.– Der Pester Lÿloyd bringt die Nachricht, daß ich in Orsova eingetroffen sei u. daß in den Fürstenthümern große Vorbereitungen zu meinem Empfange gemacht werden.– Nun lebe wohl, theuerster, inniggeliebter Papa, indem ich Dir u. der theuern Mama respectsvoll die Hände küsse u. die lieben Geschwister umarme, (wo ist Anton?)⁵³ bin ich ewig Dein Dich aufrichtig liebender und ganz gehorsamer Sohn Carl. Die Herrn melden ihren Respect.– [7] Ich schließe noch ein Paar Worte bei, da ich <in> Turnu Severin beim Prefecten schreibe, umgeben von vielen Herrn.– Ich bin aber incognito hier.– In Buzias trafen wir zufällig mit Bratiano zusammen.– Die Reise zu Schiff ging gut von Statten, wir fuhren 2te Klasse.– Depeschen werden Dich inzwischen vom Weitem benachrichtigt haben.–

12. Carol: Bukarest, 28. Mai 1866

[Briefpapier, Seitenformat ca. 22 cm x 26 cm, auf der ersten Seite blaufarbige Prägung mit Wappen oben links, schwarze Tinte, 3 Seiten; ANR, *Carol I*, VD-1754]

<p. Düsseldorf. 5 Juni 66.>

Theuerster inniggeliebter Papa! Könnte ich dem Drange meines Herzens folgen, hätte ich schon längst geschrieben und würde ich täglich schreiben, Du machst Dir aber keine Vorstellung wie sehr meine Zeit bis tief in die Nacht in Anspruch genommen ist.– Der Telegraph soll Dich stets von den wichtigsten Nachrichten in Kenntniß setzen.– Ich habe in meinem neuen Vaterlande eine Aufnahme gefunden, die Worte unmöglich beschreiben können, von allen Seiten werden mir so viele Beweise von Liebe u. Anhänglichkeit entgegen gebracht, das mir der Anfang meiner großen, schönen aber unendlich schweren Aufgabe sehr erleichtert hat.–

⁵² Sic!

⁵³ Prinz Anton von Hohenzollern (1841-1866), jüngerer Bruder Carols, preußischer Offizier der Kavallerie.

Ich habe hier mit einem Volke zu thun, das sehr viel Herz hat.– Nicht allein die Hauptstadt liefert mir täglich davon Beweise, nein das ganze Land, es ist <in> ganz Rumänien kaum mehr ein Ort, der seinen Gefühlen nicht durch eine Depesche, Briefe od. Adressen⁵⁴ Ausdruck gegeben hätte.–

[2] Der Empfang im Lande u. namentlich in Bukarest, war überwältigend u. wird stets eine bleibende Erinnerung bleiben.– Zeitungen, Briefe und Erzählungen werden Dir einigermaßen eine Vorstellung davon geben.– Die acht Tage, die ich bereits hier bin, mußte ich größten Theils am Schreibtische zubringen, da unendlich viel zu thun ist.– Jeden Tag ist zwei Mal Minister-Conseil um 12-2 Uhr u. um 10 Uhr Abend oft bis um 1 Uhr.– Diese Woche, wenn die auswärtige Politik uns in Ruhe läßt reise ich nach Jassy u. bereise ein Theil des Landes.– Von der Türkei werden wir jeden Tag mit Nachrichten beunruhigt, so daß wir gezwungen sind energische militärische Maßregeln zu ergreifen. Zu diesem Zweck ist jeden Tag auch ein Kriegsrath von 2 Stunden.– Der Fürst Ghika⁵⁵ wird in wenig Zeit nach Düsseldorf kommen, er ist der vornehmste Mann des Landes, er begiebt sich mit einem Brief von mir nach Berlin, den er Dir zur Erwägung vorlegen soll.– Ich hoffe, daß Du, lieber Papa, veranlassen kannst, daß derselbe mit viel Aufmerksamkeit in Berlin behandelt wird.–

[3] Es ist jetzt 1 Uhr u. morgen werde ich um 7 Uhr wach um die ausrückenden Truppen zu sehen, die sich zur Armee begeben.– Werden die Complicationen ernst, so begeben sich auch zur Armee.–

Indem ich Dir, theuerster Papa, der inniggeliebten Mama die Hände küsse und die Geschwister umarme bin ich stets in aller Liebe Dein ganz gehorsamer Sohn Carl.
Bukarest 16/28 Mai 1866.

13. Karl Anton: Düsseldorf, 25. Mai 1866

[Briefpapier, blau, Seitenformat ca. 13,7 cm x 21,3 cm, schwarze Tinte, 4 Seiten; ANR, *Carol I*, VD-1456-3]

<pr. Bukarest 2 Juni/20 Mai 66.>

Lieber Carl! Heute nur ein paar Worte! Du kanst Dir denken, mit welcher Spannung wir Deine Reise u. Ankunft verfolgten. Alles ist vortrefflich zu Statten gegangen u. bildet ein gutes Omen für die Zukunft. Mit größter Ungeduld sehen wir ausführlichen namentlich brieflichen Nachrichten entgegen. Die Zeitungen wimmeln von Neuigkeiten über die ganze Angelegenheit u. bringen Wahres u. Falsches in Fülle. Namentlich wollten sie von dem Einmarsch russischer u. türkischer Streitkräfte wissen, was entschieden auch nur nach der oberflächlichsten Zeitberechnung nicht möglich sein konnte.

⁵⁴ Sic!

⁵⁵ Prinz Dimitrie Ghica (1816-1897), rumänischer konservativer Politiker, Außenminister und Ministerpräsident von 1868 bis 1870. Er war der Sohn von Fürst Grigore Dimtrie Ghica (1755-1834), Hospodar der Walachei von 1822 bis 1828.

Die Deputation habe ich empfangen. [2] Die Herren Steege⁵⁶, Boéresco⁵⁷ u. Costaforo⁵⁸ sind charmante, sympathische Männer, mit denen ich mich eingehend unterhalten habe. Fst Stirbey ist ein gewandter Mann, dem man Welt u- Menschenkenntniß auf den ersten Blick ansieht. Er blieb nur 24 Stunden hier, weil er zu seinem kranken Vater nach Nizza vor seiner Rückkehr nach Bukarest noch reisen wollte.–

Im Allgemeinen erkennt man die Spontaneität u. Ausführung dieses Entschlusses an – und bis jetzt glücklicher Weise wird der Schritt nicht als ein gegen Oesterreich im Dienste Bismarks gerichteter gehäßiger Schritt angesehen, was mir [3] lieb ist, denn er entspricht nur der Wahrheit u. wir dürfen auch im mindesten uns nicht den Anschein geben, als könnten wir Bismarkschen Plänen dienstbar seyn. Deswegen ist es Deine erste Aufgabe, das öster. Gouvernement zu beruhigen u. bei demselben die Besorgniß nicht aufkommen zu lassen, als wolltest Du in dieser Frage antioesterreichische Interessen vertreten.

Anton ist vorgestern zurückgekehrt. Er kam von Messina direkt über Genua u. den Gotthard zurück. Sein Besuch in Constantinopel war sehr drollig, weil man in ihm den rumänischen Fürsten [4] erblicken wollte.

Ueber Krieg u. Frieden weiß ich nichts Neues zu sagen. Wenn 800 000 Mann sich gewaffnet gegenüberstehen, so ist es keine leichte Aufgabe, in Friedensbahnen einzulenken. Wir sind, d.h. die Armee, auf Alles gefaßt, aber mit Passion schlägt sich niemand gegen Oesterreich, viel lieber mit demselben nach anderer Seite hin. Alles wohl trotz kalten Wetters. Wir heitzen noch täglich. Viele Grüße an W. u. M.⁵⁹

Ich umarme Dich zärtlichst u. bete zu Gott, daß er Dich stets erleuchten möge. Ewig Dein treuer Vater Carl Anton.

Düsseld. 25 Mai 66.

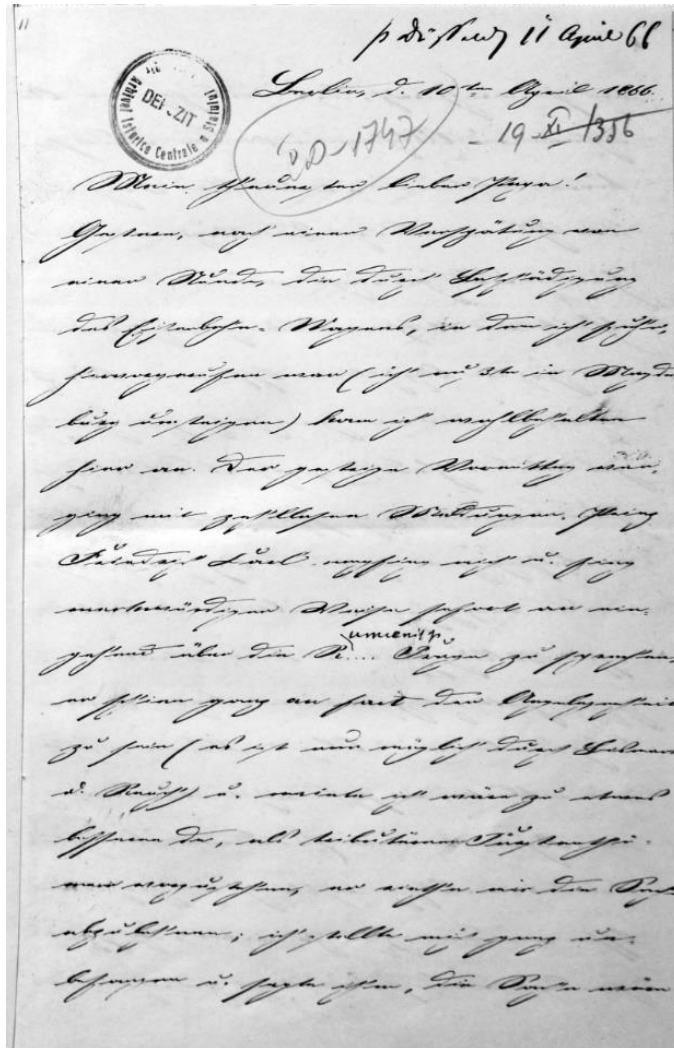
⁵⁶ Ludovic Steege (1813-1872), rumänischer Diplomat und Finanzminister.

⁵⁷ Vasile Boeresco (1830-1883), rumänischer Universitätsprofessor der Rechtswissenschaften in Bukarest, liberaler Politiker und mehrmals Minister.

⁵⁸ Gheorghe Costaforo (1820-1876), rumänischer Diplomat und Außenminister.

⁵⁹ Gemeint sind die Kammerherren Friedrich von Werner und Karl von Mayenfisch, beide im Dienst des Fürsten Carols.

Abbildungen:

1866: Erste Seite aus dem Brief von Prinz Karl von Hohenzollern-Sigmaringen vom 10. April 1866 aus Berlin an seinen Vater Fürst Karl Anton von Hohenzollern-Sigmaringen in Düsseldorf (Schloss Jägerhof, empfangen dort am 11. April 1866), in dem die „R...[umänische] Frage“ erwähnt wird (Briefpapier, Seitenformat ca. 13,6 cm x 20,6 cm, schwarze Tinte, 7 Seiten; ANR, *Carol I*, VD-1747)

zu Berlin, 11. April 1866. - 1 -
 1447 Lieber Carl! (100-1455) 780
 #5 Altes bist du wieder im gewöhnlichen
 Zustand. Das ist sehr angenehm.
 Hier ist es ein wenig besser
 und fester als. Es beginnt
 allmählich die gewöhnliche Stimmung
 in Berlin, denn für die Kunst
 der Abstraktion gibt es an Zeit
 in letzter Zeit mehr im Abstrakten
 für Anstrengungen in wohlgeordneten
 Anstrengungen.
 Es ist mir die Auffassung der Kunstwerke
 für die Abstraktion der Kunstwerke
 ist sehr wichtig; wenn diese sehr gut
 wie sehr sind sie sehr wichtig
 Mit diesen von Kunstwerk auf
 Arbeit, und es ist sehr wichtig
 in der Kunst, ist es wichtig, ist!

1866: Erste Seite aus dem Brief von Fürst Karl Anton von Hohenzollern-Sigmaringen vom 11. April 1866 aus Düsseldorf an seinen Sohn Prinz Karl nach Berlin (Briefpapier, Seitenformat ca. 13,6 cm x 20,6 cm, schwarze Tinte, 2 Seiten; ANR, Carol I, VD-1455)

11. April 66. Hr. v. Sigmaringen
 großer Mißstand vor dem
 Prinzip in dem
 Lande war, d. nicht anders.
 Wohlstand und Sieg für die Konstitution.
 Spruch wie der für die Nation,
 d. nicht bedauern. —
 Ihre große Freude zu sehen, dass
 Sie in die Lage kommen. Auf
 Beaurivage gute Nacht.
 Gute Nacht ist es ein
 Loos für die Abhängigkeit. Freund.
 Guten guten Morgen. Ich hoffe
 als Folger in der Lage zu sein. —
 Mein Lieber, ich habe
 und noch den Teil der
 11. April 66. Cas

1866: Zweite Seite aus dem Brief von Fürst Karl Anton von Hohenzollern-Sigmaringen vom 11. April 1866 aus Düsseldorf an seinen Sohn Prinz Karl nach Berlin (Briefpapier, Seitenformat ca. 13,6 cm x 20,6 cm, schwarze Tinte, 2 Seiten; ANR, Carol I, VD-1455)

La Roumanie dans la Grande Guerre (1916) vue par les généraux Henry de Lacroix et Edmond Buat

Emanuel Constantin Antoche

Keywords: WWI; Romanian Army; French Army; Henry de Lacroix; Edmond Buat; Raymond Recouly; Henri Berthelot; Maxime Weygand; Victor Pétin; Erich Ludendorff

Rares sont les généraux français de la Grande Guerre ayant abordé dans leurs écrits (mémoires, travaux historiques ou de stratégie) le front roumain. Ceux qui l'ont fait, ont presque tous appartenu à la mission Berthelot¹ étant promu à ce grade bien après la fin des hostilités: Daniel-Jean Pistor et René Chambe, généraux d'aviation, le médecin-général Henry Coullaud et le plus connu, le général-brigadier d'infanterie Victor-Gabriel Pétin², attaché militaire à Bucarest dans les années 1920³.

Quant aux mémoires de Joffre – ses démarches pour attirer la Roumanie dans la coalition alliée, son combat incessant pour sauver une situation militaire qui se détériorait de jour en jour, grâce aussi à la mauvaise volonté du commandement russe, ses pressions sur Sarraïl pour faire bouger le front de Salonique, l'envoi assez tardif de la mission Berthelot –, elles sont bien connues des historiens⁴. Remercié pour les services rendus, il quitte avec tous les honneurs qu'on lui doit le commandement de l'État-major général des armées, une semaine après la chute de Bucarest (13 décembre).

¹ Glenn E. Torrey, *General Henri Berthelot and Romania: Memoires et Correspondance, 1916-1919*, Boulder 1987; *La Roumanie dans la Grande Guerre et l'effondrement de l'armée russe: édition critique des rapports du général Berthelot chef de la mission militaire française en Roumanie: 1916-1918* (éd. Jean-Noël Grandhomme & Michel Roucaud & Thierry Sarmant), Paris 2001; J.-N. Grandhomme, *La mémoire roumaine de la mission Berthelot (1918-2007)*, "Guerres mondiales et conflits contemporains", n° 228, 2007, p. 23-35.

² La bibliographie des membres de la mission Berthelot dans idem, *Le Général Berthelot et l'action de la France en Roumanie et en Russie méridionale (1916-1918)*. Genèse. Aspects diplomatiques, militaires et culturels avec leurs incidences. Prolongements et perspectives, Château de Vincennes, 1999, p. 1081. Notons que l'ouvrage de René Chambe, *Route sans horizon. Les eaux sanglantes du beau Danube bleu*, Paris 1981 a été présenté pour la première fois en Roumanie par le professeur Matei Cazacu lors d'un compte-rendu effectué la même année sur les ondes de la *Radio Free Europe*.

³ Promu colonel le 31 décembre 1916 sur le front roumain, nommé général de brigade à titre définitif par décret du 20 mars 1923, M. Roucaud, *Le dossier du général Victor Pétin. La carrière d'un officier, attaché militaire en Roumanie dans les années 1920*, "Revue Historique des Armées", n° 244: *France-Roumanie*, 2006, p. 108-111.

⁴ *Mémoires du maréchal Joffre*, II, Paris 1932, p. 307-320, 346-359, 363-365.

L'ouvrage le plus complet demeure incontestablement celui de Victor Pétin, le proche collaborateur de Berthelot, *Le Drame roumain (1916-1918)*⁵, préfacé par le général Weygand⁶. Nous ignorons les circonstances qui ont poussé Weygand à rédiger cette préface dans laquelle il pose pourtant une question primordiale:

“Votre livre rappellera, à l’occasion de l’attitude russe, les règles qui doivent présider aux rapports diplomatiques et militaires entre Alliés et dont l’oubli amène invariablement la défaite commune; il aidera surtout à cimenter encore, s’il en était besoin, l’amitié franco-roumaine.

La mission dirigée par le Général Berthelot a été l’objet de la part du peuple roumain, d’une reconnaissance touchante. Mais la France n’éprouve pas moins de gratitude à l’égard de la Roumanie qui est entrée en guerre en août 1916, à un moment où l’issue de la lutte était douteuse, et qui a permis à l’armée russe de tenir six mois de plus. Que se fût-il passé sur le front oriental sans son intervention?”⁷

Mais dans ses mémoires publiés deux décennies plus tard, Weygand ne s’attarde pas sur l’intervention roumaine qui se trouve résumée dans un seul paragraphe:

“La fin de l’année 1916 trouvait le Gouvernement français dans des dispositions de nervosité et d’incontestable méfiance à l’égard du Haut Commandement. Quels qu’en aient été les résultats, l’offensive de la Somme avait déçu; elle n’avait pas amené la fin victorieuse de la guerre.

Les événements de Roumanie avaient accentué cet état d’esprit. On s’était imaginé qu’il suffisait de l’entrée en guerre de ce nouvel allié pour amener un déséquilibre au profit de l’Entente. Cette entrée en guerre avait été sollicitée mais n’avait pas été préparée. L’action de la Roumanie, laissée sans directives, n’avait pas été ajustée avec celle de la Russie qui voyait dans cette nouvelle alliance la perspective, peu prise, d’étendre vers le sud l’action de ses armées; si bien que les armées roumaines s’étaient ébranlées à la fin d’août au moment où Broussiloff était contraint d’arrêter son offensive. Elles avaient marché droit à la conquête de la Transylvanie, depuis longtemps convoitée, tendant ainsi le fer aux Allemands. Ceux-ci saisirent l’occasion de châtier ce balkanique rétif à leur cause. Par de belles manœuvres stratégiques ils avaient, en trois mois, battu les armées roumaines et les avaient rejetées au delà du Sereth, sur lequel elles étaient parvenues, avec le concours des Russes et celui de la mission Berthelot, à arrêter l’invasion. Les Allemands occupaient Bucarest depuis le 6 décembre”⁸.

Ni Charles Mangin, le dur Mangin à qui les Allemands, une fois entrés à Paris en juin 1940, font briser la statue sur ordre d’Hitler, n’en parle davantage dans *Comment finit la Guerre*, un grand succès de librairie (au-delà de trente éditions):

⁵ Victor Pétin, *Le Drame roumain (1916-1918)*, Paris, 1932.

⁶ Avec le compte-rendu de Marcel Émerit, “Revue d’histoire moderne” 8 (1933), 10, p. 512-514.

⁷ V. Pétin, *Le drame roumain*, p. 10.

⁸ General Maxime Weygand, *Mémoires*, I: “*Idéal vécu*”, Paris 1953, p. 356.

“La Roumanie est entré en ligne le 28 août et envahit la Transylvanie où l'appellent ses fils soumis au joug de l'Autriche, dont les troupes sont promptement refoulées [...].

Mais cette intervention était bien tardive, et particulièrement au point de vue militaire; car l'offensive de Broussiloff touchait à sa fin ; en outre, c'était contre la Bulgarie qu'il eût fallu marcher, afin de donner la main aux armées de l'Entente débarquées à Salonique. Mais le président du conseil des ministres russe Stürmer insistait pour qu'on ménageât la Bulgarie, et promettait un important concours militaire qui ne vint pas. Les Empires Centraux virent la nécessité de mettre hors de cause ce nouvel adversaire et de s'assurer les ressources roumaines en blé et en pétrole. Avec le concours effectif des troupes allemandes et de leurs états-majeurs, les armées roumaines furent refoulées de Transylvanie en septembre; en novembre, Falkenhayn passait les Carpathes, puis Mackensen le Danube. Le 7 décembre, Bucarest était pris après une grande bataille et l'armée roumaine devait retraiter sur le Sereth, où elle se reforma”⁹.

C'est à la recherche des analyses plus détaillées que nous avons consulté aussi le volume *Les Français et la Roumanie. Textes choisis* par Paul Desfeuilles et Jacques Lassaigue, publié à Bucarest en 1937 et dédié au roi Carol II. Dans le chapitre consacré à la Grande Guerre, “La guerre de l'unité”, parmi les textes signés par Albert Pingaud, Émile Boutroux, Paul Painlevé, Raymond Poincaré et André Tardieu se trouve un court extrait intitulé *La retraite* du général de Lacroix concernant les combats défensifs de la 1ère division roumaine en Olténie, fin novembre-début décembre 1916¹⁰. L'extrait en question provient d'une étude plus vaste d'environ 17 pages, *L'effort de la Roumanie* publiée dans la “Revue des Sciences Politiques”¹¹. Il s'agit d'une synthèse assez précise des opérations de l'armée roumaine durant la campagne de 1916 que nous avons décidé de reproduire intégralement en annexe. Il en résulte que les Parisiens étaient bien informés des combats déroulés sur ce front de l'Europe Orientale. Ce qu'ils ne savaient pas en revanche, et ce que Lacroix semblait ignorer également, c'était l'attitude et le comportement des politiciens et du commandement russe à l'égard de l'allié roumain. Peut-être que lui était au courant mais les organismes de censure de la presse, très efficaces durant la guerre durent faire leur travail¹².

Le général Lacroix est mentionné d'ailleurs par Constantin Kirițescu au sein du groupe d'intellectuels français qui militait activement en 1917 à Paris

⁹ Général Mangin, *Comment finit la guerre*, Paris 1920, p. 101.

¹⁰ G-al de Lacroix, *La retraite*, dans *Les Français et la Roumanie. Textes choisis* (éd. Paul Desfeuilles & Jacques Lassaigue), Bucarest, 1937, p. 109-110.

¹¹ Idem, *L'effort de la Roumanie*, “Revue des Sciences Politiques” 36 (1917), 2 (15 avril), p. 161-178.

¹² A ce sujet voir notre article écrit en collaboration avec Matei Cazacu, *Les pays du Sud-est européen dans la Grande Guerre (1915). Trois reportages d'Albert Londres et les mémoires de Gheorghe Jurgea-Negrilești*, “Revista Arhivelor. Archives Review” 89 (2012), 1-2, p. 150-170.

pour soutenir la cause de la Roumanie¹³. Dans un second compte-rendu à l'ouvrage de Kirițescu, le général Ioan Culcer, qui avait commandé la 1re Armée roumaine entre les mois d'août et octobre 1916, citait un passage d'un article de Lacroix publié le 3 avril 1917 dans le journal parisien "Le Temps". Il était question de la Roumanie prise dans l'étau des armées de Falkenhayn et de Mackensen¹⁴. Général de division (1901), commandant de l'École Supérieure de Guerre (1902-1904), commandant du XVe Corps d'Armée (1904-1906) et vice-président du Conseil Supérieur de la Guerre (CSG, 1907-1909), c'est-à-dire "généralissime" des armées, Henri de Lacroix (1844-1924)¹⁵ est surtout connu pour avoir établi le "plan XVI de mobilisation" (1909).

C'était le dernier des plans qui prévoyait une attitude défensive face à une éventuelle offensive allemande, car Lacroix était persuadé que l'adversaire allait tenter une manœuvre d'enveloppement de l'une ou de deux ailes du dispositif, par la Belgique ou la Suisse. On prend aussi en compte l'intervention des alliés, appui des forces militaires anglaises et mobilisation et concentration russes sensiblement améliorées. Un des aspects positifs du plan a été la recreation des divisions de réserve. Ainsi, la France pouvait compter sur 46 divisions d'active (regroupées en 22 corps d'armée), 8 divisions de cavalerie, 22 divisions de réserve, 9 divisions territoriales et sur une artillerie augmentée de 24 régiments¹⁶. Son successeur, le général Victor-Constant Michel (1850-1937) qui "subodore" – selon l'expression de Jean-Charles Jauffret – le plan Schlieffen, se prononce dans un nouveau plan, le XVIbis (1911), pour "une «défensive active» en Lorraine afin de reporter derrière la frontière du Nord les deux tiers des forces

¹³ C. Kirițescu, *Istoria războiului pentru întregirea României (1916-1919)* (éd. C. Kirițescu & M. N. Popa & L. Popa), II, Bucarest 1989, chap. *Propaganda în străinătate*, p. 352. L'étude du général Lacroix se trouve citée dans la bibliographie, I, p. 37 avec des références incomplètes: "Lacroix, gnral, L'effort de la Roumanie, Paris, 1917"! Elle ne figure pas dans la bibliographie française sur la Roumanie rédigée par J.-N. Grandhomme dans *Le Général Berthelot et l'action de la France en Roumanie et en Russie méridionale (1916-1918)*, p. 1081-1083.

¹⁴ Generalul I. Culcer, *Recenzie asupra Istoriei războiului pentru întregirea României*, Bucarest 1929, p. 71.

¹⁵ Généalogie reconstituée sur <https://www.geneanet.org/> (voir Henri de Lacroix). Biographie complète et dossier militaire sur le site de l'École Supérieure de Guerre: <https://www.ecole-superieure-de-guerre.fr/promotions/biographie/302>.

¹⁶ Consultable sur le site du Service historique de la Défense, <https://www.servicehistorique.sga.defense.gouv.fr/ark/1028618>.

Voir aussi Henry Contamine, *La revanche, 1871-1914*, Paris, 1957, p. 116-117 ; Robert A. Doughty, *Pyrrhic Victory: French Strategy and Operations in the Great War*, [Harvard] 2005, p. 13; François Cailleteau, *Les généraux français au XXe siècle*, Paris 2010, p. 59.

mobilisées dans une grande masse de manœuvre”¹⁷. Jugé “incapable”, il est destitué du Conseil supérieur de la Guerre et remplacé par Joffre!

Entre le 27 mai et le 1er juin 1908, le général Henri de Lacroix participe en tant vice-président du CSG à un exercice d'état-major qui se déroule entre Lyon et Grenoble, dans le pays de l'Isère. Dans la préface du compte-rendu relatant son déroulement, publié par la Librairie militaire R. Chapelot, il écrit:

“J’ai confié au capitaine Buat, mon officier d’ordonnance, le soin de rédiger cette relation: pour ce faire, il a utilisé les notes prises et les documents recueillis par lui sur le terrain; de mon côté, je me suis efforcé de lui faciliter la reconstitution, exacte quant au fond et quant à la forme, des développements critiques que m’avaient paru mériter certains épisodes des opérations étudiées”¹⁸.

Lacroix ne confie pas cette tâche à Edmond Buat (1868-1923), futur général lui-aussi, parce qu’il est son officier d’ordonnance. Au contraire, sa facilité d’écriture lui est reconnue. Sa phrase est courte, simple, directe. La concision est de règle. Promu lieutenant-colonel (1912), il occupe à partir de cette même année jusqu’au début des hostilités avec l’Allemagne, le poste de professeur adjoint du cours d’histoire militaire, de stratégie et de tactique générale à l’École Supérieure de Guerre. Il publie aussi plusieurs ouvrages parmi lesquels, *L’Artillerie de campagne*¹⁹. Mentionnons aussi un autre livre consacré à la campagne napoléonienne de 1809²⁰.

Buat est nommé en août 1914 chef d’état-major de l’Armée de l’Alsace puis à la tête, en tant que général, de la 121e Division d’Infanterie (juin-décembre 1916) il connaît lui-aussi les rigueurs du front en participant à l’offensive de la Somme. On lui vante son calme, sa méthode et surtout son sens de l’organisation. Polytechnicien, artilleur, il est le créateur, au cours de l’année suivante (1917), de la “Réserve Générale de l’Artillerie Lourde” (RGAL). Une surenchère de

¹⁷ Jean-Charles Jauffret, « L’Épée », dans André Corvisier, *Histoire militaire de la France*, t. III, 1870-1940, (sous la dir. de Guy Pedroncini, Paris, Quadrige/PUF, 1997, p. 9. De même, *Archives de la Grande Guerre. Des sources pour l’histoire*, (éd. Coraline Coutant-Daydé, Mathieu Stoll, Philippe Nivet), Presses Universitaires de Rennes, 2019, p. 59.

¹⁸ Général De Lacroix, *Un voyage d’état-major de corps d’armée. Compte rendu détaillé par E. Buat, capitaine d’artillerie*, Paris, Librairie militaire R. Chapelot, 1908, p. VII.

¹⁹ Edmond Buat, *L’Artillerie de campagne: son histoire, son évolution, son état actuel*, Paris 1911.

²⁰ Idem, *Étude critique d’histoire militaire. 1809, de Ratisbonne à Znaïm*, deux volumes, Paris 1909 [rééd. Paris 2008]. Une liste de ses travaux sur le site de la BnF: https://data.bnf.fr/fr/see_all_activities/12997513/page1; et sur le site du Service historique de la Défense, CLADE.net : <https://bibliothequesnumeriques.defense.gouv.fr/shd/recherchesimple?portails=358353&search=General%20Edmond%20Buat>.

moyens et de calibres qui va permettre à la France de disposer d'une force de frappe que ne possède aucun autre belligérant²¹.

Le 5 juillet 1918, il remet le commandement de la Ve Armée à son successeur, Henri Berthelot fraîchement rentré de sa mission militaire en Roumanie. Pour Buat ce n'est pas une disgrâce mais une bien plus lourde responsabilité qui l'attend. Proche de Pétain, auquel le lie une amitié de vingt-cinq ans, il est promu major-général pour seconder celui-ci à la tête de l'État-major, en devenant ainsi le numéro 2 de l'armée française. Selon l'expression utilisée par Frédéric Guelton dans la présentation du célèbre journal de guerre en douze cahiers tenus par Buat, c'est bien lui qui "*fait tourner la boutique*"²². Les deux tandems, Pétain-Buat et Foch-Weygand, jouent un rôle capital à la mise en pièces de la dernière offensive lancée par Ludendorff sur le front de l'Ouest (seconde bataille de la Marne, 15-18 juillet 1918) et à la réussite des contre-offensives alliés ("les contre-offensives Foch" où "Offensive de Cent Jours" dans les pays anglo-saxons) qui mènent à la capitulation allemande du 11 novembre. Buat finit sa carrière et sa vie en tant que chef d'État-major général des armées (24 janvier 1920-30 décembre 1923) en étant persuadé qu'une nouvelle guerre avec l'Allemagne est inéluctable à échéance de vingt à trente ans²³. Il a vu juste.

À partir de 1920, il encourage aussi et suit de près un vaste chantier de la mémoire: la rédaction des *Armées françaises dans la Grande Guerre* en insistant pour que le plus grand nombre de documents soit reproduit. Publiée de 1922 à 1939, cette collection monumentale présente 107 volumes où se mêlent récits, documents et cartes des opérations menées par les troupes françaises en 1914-1918. Elle est l'œuvre du Service historique de l'armée, créé spécialement en 1919 pour sa rédaction²⁴. Pour Buat, c'est aussi la période de ses grands travaux sur la stratégie allemande, qu'il connaissait si bien l'ayant affrontée à la tête de l'état-major général: *L'Armée allemande pendant la guerre de 1914-1918*²⁵

²¹ Général Edmond Buat, *Journal. 1914-1923* (éd. Frédéric Guelton), Paris 2015, p. 11-14 avec le compte-rendu de Marie-Danielle Demélas dans la "Revue Historique des Armées", n° 282, 2016, p. 134-139. Sa fiche biographique dans *Dictionnaire de la Grande Guerre, 1914-1918* (sous la dir. de François Cochet & Rémy Porte), Paris 2008, p. 175-176. Pour la RGAL voir surtout Michel Goya, *La chair et l'acier. L'invention de la guerre moderne*, Paris 2004, p. 291-292.

²² Guelton dans Ed. Buat, *op. cit.*, p. 9.

²³ Il décède le 30 décembre 1923 à l'âge de 55 ans suite à une intervention chirurgicale dans un hôpital du XVIe arrondissement.

²⁴ www.memoiredeshommes.sga.defense.gouv.fr/fr/article.php?larub=212&titre=armees-francaises-dans-la-grande-guerre-afgg - où on peut la consulter en version intégrale.

²⁵ Ed. Buat, *L'Armée allemande pendant la guerre de 1914-1918, grandeur et décadence, manœuvres en lignes intérieures*, Paris 1920.

(traduit en allemand²⁶); préfacier à l'édition française des mémoires de Ludendorff²⁷; *Ludendorff*²⁸ (prix Narcisse-Michaud de l'Académie française), ouvrage d'où provient le second extrait sur la campagne de l'armée roumaine en 1916 que nous reproduisons plus loin²⁹; *Hindenburg*³⁰; *Hindenburg et Ludendorff stratèges*³¹.

Les analyses des généraux Henri de Lacroix (1917) et Edmond Buat (1921) sont rédigées par deux personnalités de l'armée française ayant exercé les plus hautes responsabilités de commandement. Les efforts militaires de la Russie sont reconnus, car sans l'existence du front russe, le sort de la France aurait été décidé depuis le premier mois de la guerre. Les auteurs gardent aussi une image positive de l'armée roumaine. La vraie image, celle d'une jeune armée qui, malgré son inexpérience face aux terribles épreuves de la guerre moderne – d'où le nombre élevé de pertes en vies humaines – réussit à tenir tête durant quatre mois au rouleau compresseur allemand, autrichien et bulgare dirigé par les meilleurs généraux de l'époque: Ludendorff, Falkenhayn et Mackensen³². Il faut, bien sûr, dégarnir d'autres fronts pour châtier et vaincre de manière décisive les Roumains. Or, malgré la chute de Bucarest, malgré la perte de la Valachie et de la Dobroudja, il n'y a pas eu de défaite décisive, ni de capitulation, seulement un vaste repli stratégique en Moldavie pour reprendre la lutte.

²⁶ Idem, *Die Deutsche Armee im Weltkrieg, ihre Grösse und ihr Verfall, ihr Manövrieren auf der inneren Linie*. Herausgegeben und übersetzt von Hans Krause, Munich 1921.

²⁷ Ludendorff, *Souvenirs de guerre: 1914-1918*, Paris 1920.

²⁸ Ed. Buat, *Ludendorff*, Paris 1921.

²⁹ Voir notamment l'analyse de Candice Sarah Menat, *L'écriture de la Grande Guerre : le général Buat lecteur de Ludendorff, un exemple de regard sur l'adversaire d'hier*, texte reproduit sur academia.edu : https://www.academia.edu/11779058/L%C3%A9criture_de_la_Grande_Guerre_le_g%C3%A9n%C3%A9ral_Buat_lecteur_de_Ludendorff_un_exemple_de_regard_sur_ladversaire_dhier_Article_sur_%C3%89tudes_g%C3%A9ostrat%C3%A9giques. L'ouvrage de Buat est cité par J.-N. Grandhomme, *op. cit.*, voir bibliographie *Personnalités allemandes*, p. 1116. Il se trompe en revanche sur l'année de publication: 1920!

³⁰ Ed. Buat, *Hindenburg*, Paris 1921.

³¹ Idem, *Hindenburg et Ludendorff stratèges*, Paris 1923.

³² Erich von Falkenhayn, *Campania Armatei a 9-a împotriva Românilor și Rușilor 1916/17* (trad. Al Budiș & C. Franc), Bucarest 1937. Concernant Mackensen, voir l'analyse du Général Radu Rosetti en marge des mémoires du maréchal allemand, *Ce spune Mareșalul Mackensen despre operațiile sale contra României*, "Academia Română, Memoriile secțiunii istorice", seria III, 20 (1939), p. 330-339. Nous renvoyons aussi quelques travaux plus récents: *Istoria militară a poporului român*, V, Bucarest 1988, p. 398-505 (ouvrage utile pour diverses données d'ordre technique, effectifs des unités combattantes, cartes, tableaux, schémas, etc.); G. E. Torrey, *The Romanian Battlefield in World War I*, Lawrence, Kansas 2011, p. 30-170; Petre Otu, *România în Primul război mondial. Beligeranța, 1916-1917*, Bucarest 2017.

C'est ce qu'affirmait d'ailleurs Raymond Recouly (1876-1950), journaliste au "Figaro", à l'"Illustration", directeur politique de la "Revue de France" et auteur d'une *Histoire de la Grande Guerre*³³, dans laquelle se trouve également une synthèse sur plusieurs pages des combats sur le front roumain en 1916:

"L'auteur de cette histoire arrivant à Jassy aux premiers mois de 1917, par un terrible et interminable hiver, alors que les armées roumaines étaient décimées par le froid, les privations, le typhus, trouva les chefs décidés à tenir malgré tout jusqu'au but, conservant, même après la révolution russe, leur pleine confiance dans la France, l'ardente sympathie qu'ils éprouvaient pour elle ayant été une des causes principales de leur intervention"³⁴.

Général Henri de Lacroix, *L'effort de la Roumanie*, "Revue des Sciences Politiques" 36 (1917), 2 (15 avril), p. 161-178

Situation générale au moment de l'entrée en action de la Roumanie

Le 27 août 1916, la Roumanie déclarait la guerre à l'Autriche-Hongrie, en même temps que l'Italie déclarait la guerre à l'Allemagne. Cet événement était attendu par les puissances centrales, aussi bien que chez les alliés. Il donnait une nouvelle importance à la question des Balkans et l'intervention des armées roumaines était de nature à exercer une sérieuse influence sur la direction même des opérations militaires. En effet, la Bulgarie déclarait bientôt la guerre à la Roumanie³⁵; les deux adversaires de 1913 se trouvaient de nouveau en présence: les Bulgares, avec l'appui des Turcs et des puissances centrales; les Roumains, avec le concours immédiat de la Russie et la coopération lointaine de l'armée d'Orient.

On pouvait même entrevoir la marche des Roumains et des Russes sur Sofia, qui deviendrait également l'objectif des armées de Salonique. Les Bulgares auraient eu à supporter les efforts des trois armées combinées et, en cas de succès de celles-ci, les puissances centrales se seraient trouvées isolées à la fois de Constantinople et coupées de la route des Indes par l'Asie Mineure. Cette hypothèse ne s'est pas réalisée, et pour en apprécier les causes, il est indispensable de jeter un coup d'œil d'ensemble sur la situation générale des forces des adversaires en présence à la fin d'août 1916.

En Asie, les Turcs, au commencement du mois d'août, avaient attaqué les défenses du canal de Suez; ils venaient de subir à Romani un échec grave et avaient été rejetés sur leur base de Palestine. L'Arabie s'était rendue indépendante et les puissances alliées se montraient favorables à la création du

³³ Raymond Recouly, *Histoire de la Grande Guerre, 1914-1918*, Paris 1934.

³⁴ Raymond Recouly, *Histoire de la Grande Guerre, 1914-1918*, Paris 1934, p. 203-210.

³⁵ Le 1er septembre 1916.

nouveau royaume de l'Hedjaz. Les Anglais, débarrassés de toute préoccupation du côté de l'Égypte, se préparaient à reprendre, par le Tigre et l'Euphrate, leur marche vers Bagdad. Les Russes étaient maîtres d'Erzeroum et d'Erzindjan, avaient arrêté l'offensive des Turcs aux frontières de la Perse et menaçaient de nouveau d'envahir par l'est la Mésopotamie. En France, l'armée britannique, portée progressivement à un million d'hommes, avait, depuis les premiers jours de juillet, commencé au nord de la Somme son offensive méthodique, qui fut promptement couronnée de succès. Elle avait enlevé aux Allemands la redoute de Leipzig, au sud de Thiepval, et conquis au prix d'une lutte acharnée la forte position qui va de Pozières, par Longueval, au bois des Trônes. A sa droite, les troupes françaises, sur les deux rives de la Somme, avaient repris Maurepas, Hem, Biaches et Barleux, aux portes de Péronne. La lutte battait son plein et faisait entrevoir à bref délai des succès importants encore.

L'offensive de la Somme et celle du général Broussilov³⁶ avaient dégagé Verdun, où nous avions repris aux armées du kronprinz³⁷ Fleury-devant-Douaumont et les hauteurs de la Chapelle-Sainte-Fine, en avant de Souville.

En Italie, le général Cadorna, après avoir brillamment refoulé les Autrichiens dans le Trentin, avait repris ses attaques sur l'Isonzo et enlevé les défenses de Goritzia, où le roi d'Italie était entré le 9 août.

En Macédoine, l'armée d'Orient, renforcée par l'armée serbe reconstituée et par des contingents italiens et russes, avait arrêté l'offensive prononcée sur ses deux ailes par les forces allemandes, bulgares et turques; à l'est, sur le front Rupel³⁸-Orfano; à l'ouest, vers Florina et Kastoria. Mais de ce côté, elle n'avait pu empêcher les Austro-Hongrois et les Bulgares de rouvrir les communications avec la Grèce, où l'attitude du roi Constantin devenait inquiétante.

En Russie, depuis le commencement de juin, l'offensive avait repris de la mer Baltique à la Roumanie. Le général Broussilov, poursuivant le cours de ses rapides succès, s'était emparé de Loutsk, Brody, Tarnopol et Stanislaw³⁹. Il venait d'obliger les Austro-Hongrois à évacuer la Bukovine et tenait tous les passages des Carpathes, du col de Tartarow à Vatra Dornei⁴⁰. La gauche des armées russes était en contact avec les troupes roumaines de la frontière moldave.

La situation était grave, pour les armées des puissances centrales, après les échecs meurtriers de la Somme, de Verdun, de Galicie et de Bukovine. Le jour même de la déclaration de guerre de la Roumanie, le maréchal von Hindenburg était appelé aux fonctions de chef d'état-major des armées en campagne, c'est-à-dire à la direction suprême des opérations militaires. Le souverain s'effaçait

³⁶ Dans le texte: "Broussilof", l'ancienne forme de Broussilov.

³⁷ Guillaume de Prusse, fils aîné de l'empereur Guillaume II.

³⁸ Le fort Rupel ou Roupel était un ouvrage militaire défendant les gorges homonymes, situé près de la ville de Sidirókastro, dans le Nord de la Grèce.

³⁹ Dénomination allemande d'Ivano-Frankivsk (Ukraine).

⁴⁰ Dans le texte "Dorna-Watra", dénomination allemande de Vatra Dornei (Roumanie).

derrière le général que ses succès en Pologne avaient rendu populaire⁴¹. Le général von Falkenhayn, relevé de ses fonctions, devait être “pourvu ultérieurement d’un nouvel emploi”. Nous le verrons bientôt reparaitre en Roumanie, sous les ordres du maréchal von Mackensen.

Force de l’armée roumaine

L’armée roumaine apportait aux puissances alliées un sérieux appoint. Pendant les deux premières années de la guerre, elle s’était transformée au fur et à mesure des événements. L’organisation et l’instruction de l’armée avaient été l’objet des plus louables efforts de la part des chefs militaires et du gouvernement. Le pays avait consenti à tous les sacrifices nécessaires pour la mettre à la hauteur des exigences de la guerre actuelle. Les forces de l’armée active avaient été portées à 125,000 hommes; les réserves avaient été doublées par la transformation des demi-régiments de réserve en régiments complets. La cavalerie avait été dotée de deux divisions nouvelles. Le nombre des bataillons de chasseurs de montagne et des régiments d’artillerie de campagne avait été augmenté dans une forte proportion. Tout un personnel d’artillerie lourde avait été créé et pourvu du matériel nécessaire. Des usines de guerre avaient été mises en état de les approvisionner en munitions. Le personnel et le matériel des services techniques n’étaient pas complets, mais les puissances alliées s’engageaient à en combler les lacunes. En résumé, au mois d’août 1916, les forces de la Roumanie pouvaient être évaluées à une trentaine de divisions de 15,000 hommes chacune.

Le total des forces combattantes de l’armée roumaine représentait un effectif d’environ 450,000 hommes⁴², sensiblement égal à celui des forces bulgares mobilisées, – 15 divisions de 30,000 hommes, dont la plus grande partie était déployée à la frontière grecque, aux prises avec l’armée d’Orient.

La valeur de l’armée roumaine était incontestable; à toutes les époques de leur histoire, les descendants des anciens colons romains de la Dacie ont fait preuve des plus solides qualités sur les champs de bataille. En 1913, le rôle de l’armée roumaine avait été restreint; elle était apparue aux portes de Sofia au moment où les Bulgares étaient épuisés par la lutte violente qu’ils venaient de livrer aux Serbes, appuyés par les Grecs. C’était donc une armée jeune et encore dépourvue d’expérience, qui allait entrer en ligne; mais tout faisait prévoir qu’elle tiendrait une place des plus honorables, aux côtés des armées des puissances alliées. Elle était d’ailleurs animée de la plus belle ardeur, puisqu’elle allait combattre pour la réalisation de ses plus chères espérances: la libération des Roumains de la

⁴¹ Le Kaiser Guillaume II dont la popularité avait pris un sacré coup en comparaison avec celle d’Hindenburg.

⁴² La Roumanie avait mobilisé un effectif de 833.601 hommes dont 658.088 constituaient les forces opérationnelles. Le nombre de divisions s’élevait à 23 divisions d’infanterie et 2 divisions de cavalerie, *Istoria militară* cit., p. 372.

Bukovine et de la Transylvanie, depuis des siècles opprimés par la domination austro-hongroise.

En résumé, entourée de toutes parts, la Roumanie n'aurait pas été en mesure de lutter, seule, contre les forces allemandes, austro-hongroises, bulgares et turques, avec lesquelles elle allait entrer en conflit, si elle n'avait été certaine de pouvoir compter, en toutes circonstances, sur le concours absolu du puissant Empire russe. Comme pendant la guerre de 1877-1878, elle était obligée de conformer ses dispositions au plan général d'opérations des armées du Tzar; elle faisait partie intégrante d'un ensemble, dans lequel elle était appelée à jouer un rôle fort important, mais cependant de nature subordonnée. Cette situation a dominé toute la conduite des armées roumaines. Leur vaillance et leur ténacité, conformes à leurs traditions, ne nous ont pas surpris; mais elles ont étonné leurs adversaires qui, au début, avaient mal mesuré leur valeur et leur force de résistance.

Plan d'opérations en Transylvanie et en Dobroudja

Au moment de la déclaration de guerre, les armées austro-hongroises, sous la pression de l'offensive du général Broussilov en Bukovine, refluaient de la Galicie sur la Hongrie, sous la protection des forces de couverture laissées sur leur flanc droit en face de la Roumanie. L'armée roumaine se trouvait toute placée pour prolonger le front des armées russes de Bukovine. Le moment paraissait donc opportun, pour opérer sur le flanc des troupes austro-hongroises désorganisées, une offensive en Transylvanie, action qui répondait d'ailleurs pleinement aux aspirations du peuple roumain. Les forces mises en ligne semblaient suffisantes pour occuper le front de 330 kilomètres, compris entre Vatra Dornei et Orsova, où elles s'appuieraient au Danube. Les Russes, avec la coopération d'une faible partie des forces roumaines, se chargeaient des opérations en Dobroudja, qui devaient mettre hors de cause les forces adverses concentrées en Bulgarie et, par le fait, – dégager Bucarest, – du côté du Sud.

Ce plan général avait un autre but. Après les succès éclatants de Broussilov, les puissances centrales se préparaient à une action des plus énergiques sur l'aile gauche des armées russes, la plus rapprochée de Budapest⁴³. Certains secteurs du nord de la Russie, de la Volhynie et de la Galicie avaient vu leurs garnisons allemandes remplacées par des unités de deuxième ligne ou des divisions turques. Tous les efforts de nos adversaires semblaient se concentrer vers la Hongrie, où le réseau des voies ferrées se prêtait à de rapides combinaisons. Il n'en était pas de même chez les Russes qui, pour opérer le glissement d'une partie de leurs forces du nord vers le sud, avaient besoin de plus de temps et ne disposaient guère que de voies ferrées rapprochées de leur ligne de bataille. Les armées de Bukovine et les armées roumaines lancées en Transylvanie contre des adversaires en voie de concentration, couvriraient les mouvements des troupes en cours d'exécution et les rendraient sans danger.

⁴³ Dans le texte: "Buda-Pesth".

Toute autre solution n'apparaissait d'ailleurs pas réalisable, avant que la situation en Dobroudja ne permit aux Russes et aux Roumains la libre disposition des deux rives du Danube en aval de Roustchouk⁴⁴.

Dispositions particulières de la frontière roumaine

La frontière entre la Hongrie et la Roumanie comprend trois théâtres d'opérations distincts: le saillant au nord de la Moldavie, le saillant de la Valachie occidentale et le rentrant de la Valachie orientale.

Le saillant de la Valachie occidentale, le plus rapproché du centre de la Transylvanie, fait face au nord-est. Depuis le Danube aux environs d'Orsova, il s'étend sur un front de près de 250 kilomètres, jusqu'au col de Rucăr-Bran⁴⁵, au nord de Kampulung. Ce secteur montagneux, dont l'altitude moyenne est de 2,000 mètres, est presque isolé. Les quatre passages qui, y donnent accès: les Portes de Fer, le col de Vulcan, le col de la Tour-Rouge et le col de Rucăr-Bran sont sans communications latérales et fort éloignés les uns des autres; les voies qu'ils ouvrent en Valachie convergent toutes sur le front: Craiova, Slatina, à plus de 100 kilomètres en arrière de la crête principale. L'offensive partant de ce centre d'action mène dans quatre directions divergentes. Dans ce théâtre d'opérations, tout l'avantage est donc pour l'assaillant qui fait irruption en Valachie.

Le saillant de Moldavie n'a pas le même caractère; il est franchissable aux cols de Tulgheș, de Bârgău, de Ghimeș et d'Oituz⁴⁶, par des voies de communication qui aboutissent directement dans le couloir étroit, d'une étendue de 130 kilomètres, compris entre Toplitza sur le Mureș⁴⁷ et Sfântu Gheorghe⁴⁸, sur l'Olt⁴⁹. Une voie ferrée réunit ces deux points extrêmes et forme à une trentaine de kilomètres à l'ouest de la frontière moldave un véritable chemin de ronde extérieur qui, de Sfântu Gheorghe, par Kronstadt⁵⁰, Fogaras⁵¹ et Hermannstadt⁵², enveloppe tout le front du secteur central.

Le rentrant de Valachie orientale forme courtine entre les deux bastions voisins. Il est pourvu de nombreux passages, dont les plus importants sont ceux de Rucăr-

⁴⁴ Ancienne dénomination française de l'actuel Roussé (Bulgarie) provenant du turc "Rusçuk", en roumain "Rusciuc".

⁴⁵ Dans le texte: "Torzburg", dénomination allemande de la bourgade de Bran (Roumanie).

⁴⁶ Dans le texte: "de Tolgyès, de Békas, de Gyimès et d'Oftos", leurs dénominations hongroises.

⁴⁷ Dans le texte: "Maros", dénomination hongroise de la rivière de Mureș (Roumanie).

⁴⁸ Dans le texte: "Sepsi-Saint-Gyorgio", ancienne dénomination française provenant de l'hongrois Sepsiszentgyörgy, en roumain Sfântu Gheorghe.

⁴⁹ Dans le texte: "Aluta", la rivière d'Olt (Roumanie).

⁵⁰ Dénomination allemande de Brașov.

⁵¹ Făgăraș.

⁵² Dénomination allemande de Sibiu.

Bran, de Prédéal et de Buzău⁵³, aux sources du Buzău⁵⁴. Toutes les communications convergent: en Transylvanie, vers Braşov et Sfântu Gheorghe et en Roumanie, vers Bucarest, qui est à 120 kilomètres de cette partie de la frontière. Ce secteur est à la fois le moins difficile et le plus important.

Au moment de l'offensive en Transylvanie les armées roumaines ont été réparties en forces à peu près équivalentes entre les trois théâtres d'opérations: environ 8 divisions pour chacun d'eux. Mais au moment de l'attaque austro-allemande, la prise du col de la Tour-Rouge, a amené dans le haut commandement et la répartition des troupes des modifications qui n'ont pas été sans influence sur la marche générale des événements, en raison du manque de communications faciles, dans le sens du front.

Au sud, la défense du Danube a été confiée à des troupes territoriales et à des forces de cavalerie suffisantes pour une surveillance continue des voies d'accès du fleuve, mais incapables d'une résistance active et prolongée.

Enfin, la Dobroudja, objet de la convoitise de la Bulgarie, offrait un quatrième théâtre d'opérations en grande partie réservé à l'armée russe de Bessarabie. Cependant 3 divisions roumaines devaient y contribuer et une force à peu près égale était tenue en réserve aux environs de Bucarest.

La campagne de Roumanie, en raison des circonstances qui l'avaient précédée, a donc présenté le spectacle assez singulier de la Roumanie laissant en grande partie le soin aux Russes de défendre la Dobroudja et des Bulgares obligés d'abandonner la défense de leur propre territoire, pour interdire à l'armée de Salonique les débouchés de la frontière grecque.

Premières opérations en Dobroudja

L'offensive allemande s'est d'abord manifestée en Dobroudja, avec l'intention évidente de retenir vers le Danube une partie importante des forces de la Roumanie et de gagner ainsi le temps nécessaire à la concentration d'une armée de manœuvre en Transylvanie. L'état major allemand ne pensait pas que la Roumanie oserait consacrer la presque totalité de ses forces à l'invasion du territoire transylvain.

Les forces concentrées à tout événement au Sud de la frontière roumaine de la Dobroudja étaient importantes. Elles comprenaient les 2 divisions turques d'Anatolie, au moins 3 divisions bulgares et plusieurs divisions allemandes, c'est-à-dire environ 150,000 hommes, sous les ordres du maréchal von Mackensen, appelé au commandement de toutes les forces opérant dans les Balkans et en Roumanie.

A ces forces devaient être opposées 3 divisions russes et une division serbe, encadrées à chaque aile par des divisions roumaines et une partie des forces consacrées à la défense du Danube en aval de Roustchouk. Les effectifs en

⁵³ Dans le texte: "Bodza".

⁵⁴ Dans le texte: "Buzeu".

présence, au début tout au moins, paraissent donc s'être trouvés sensiblement égaux dans chacun des deux partis.

Sans perdre de temps, les deux adversaires se portèrent en avant, le lendemain même de la déclaration de guerre, et l'armée russe de Bessarabie franchit le Danube.

Le 1er septembre, la cavalerie du maréchal von Mackensen occupait Dobritch⁵⁵. Turtucaia⁵⁶ était attaquée, le 3. Défendue par 9 bataillons roumains, elle résista pendant quatre jours, opposant des contre-attaques vigoureuses à tous les assauts de l'adversaire. Les troupes roumaines battaient en retraite le 6⁵⁷, et Silistrie était abandonnée à son tour, le 8 septembre. Le 14, les forces roumaines de la rive droite du Danube étaient assaillies à quelque distance du fleuve et rejetées sur Kara-Orman et Kugundzick. L'empereur Guillaume télégraphiait à l'impératrice d'Allemagne que ce succès était «une victoire décisive». Il n'en était rien.

Le 16 septembre, les forces de Mackensen abordaient seulement la ligne principale russe et roumaine qui s'étendait entre Rasova, Cobadin et Tulza. Elles y luttèrent pendant cinq jours avec le plus grand acharnement; mais le 20, elles battaient en retraite, suivies de près par les Russes, qui occupaient Enigea, Karagadzi et Amzacea.

En face d'eux, leurs adversaires prenaient position et se retranchaient solidement. – Les opérations en Dobroudja ne devaient reprendre activement que dans les premiers jours d'octobre, en même temps que se développait l'attaque de Falkenhayn en Transylvanie.

Invasion roumaine en Transylvanie

Les armées roumaines, à l'effectif d'environ 375,000 hommes, entrèrent, dès le 28 août, en Transylvanie par tous les passages des frontières de Moldavie et de Valachie. Les troupes austro-hongroises de couverture se retirèrent, en combattant, vers l'Ouest.

L'extrême droite roumaine se porta sur Toplitza, à 45 kilomètres au sud-ouest de Vatra Dornei et opéra sa jonction avec la gauche des armées russes dans le massif des monts Caliman. L'aile gauche, sur la rive nord du Danube, occupa Orsova et Herculesbad⁵⁸, après des combats assez violents. Le bassin industriel de Petroșani⁵⁹, la vallée moyenne de l'Olt et le cours supérieur du Mureș furent rapidement conquis.

Ces succès furent de courte durée. Un mois à peine après la déclaration de guerre, le général von Arz, passait à l'offensive en Moldavie et le général von Falkenhayn en Valachie. Sibiu était repris le 30 septembre, Făgăraș le 6 octobre

⁵⁵ En roumain, Dobrici ou Bazargic (1913-1940).

⁵⁶ Dans le texte: "Turtukaï", en bulgare Tutrakan.

⁵⁷ Bataille de Turtucaia (2-6 septembre 1916).

⁵⁸ Dénomination allemande pour Băile Herculane.

⁵⁹ Dans le texte: "Petroseny".

et le lendemain Braşov (Brasso). Peu à peu, les armées roumaines étaient ramenées sur leur frontière de départ et contraintes à la défendre, aussi bien en Moldavie qu'en Valachie. Partout, elles firent tête avec une remarquable vigueur, défendant le terrain opiniâtrement et comptant sur l'appui des renforts russes, dont l'action commençait bientôt à s'exercer.

Deuxième opération en Dobroudja

Dans les premiers jours d'octobre, une force roumaine, évaluée à 9 bataillons, surprenait à Rahovo, en aval de Roustchouk, le passage du Danube et menaçait les communications de l'ennemi de la rive droite. Cette tentative se heurta à des forces supérieures venues de Roustchouk et de Turtucaia et fut obligée de repasser le fleuve. Bien qu'elle eût échoué, cette petite opération n'en était pas moins intéressante; elle eut pour résultat de constater que les Allemands avaient conservé en face de Bucarest, des forces sérieuses en dehors de celles qui faisaient face aux lignés de Tulza⁶⁰.

Au même moment d'ailleurs, les forces russes et roumaines de la Dobroudja reprenaient l'offensive et rencontraient chez l'adversaire une résistance qui s'étendit bientôt à tout le front avec une intensité croissante. En effet, vers le milieu d'octobre, Mackensen dont les troupes venaient d'être renforcées en personnel de toutes armes et particulièrement en artillerie lourde, avait repris l'attaque de Tulza, avec des moyens beaucoup plus puissants que ceux dont il disposait au début.

Une lutte acharnée s'engagea le 19 entre les deux adversaires et deux jours après, le 21 octobre, malgré l'intervention de la flotte russe de Constantza, les forces roumaines et russes étaient rompues et obligées à la retraite vers le Nord. Les comptes rendus allemands attribuent ce succès rapide de leurs armes, à la concentration, à l'insu de leur adversaire, d'une masse d'artillerie de gros calibre vers leur aile droite, en face de Topraï-Hissar dont les positions, rendues intenables, furent aisément enlevées et entraînèrent la chute du reste de la ligne.

Les Russes se replièrent sur les lignes de Babadag⁶¹ à Matcin; Mackensen se contenta de les faire observer par des divisions bulgares et turques déployées entre Hirsova et la mer Noire.

Le sort de la campagne de Roumanie a été grandement influencé par la victoire de Mackensen en Dobroudja. Si au lieu de diviser leurs forces disponibles entre la Moldavie, la Valachie et la Dobroudja, les Russes les avaient réunies contre Mackensen et réussi à le rejeter en Bulgarie, la guerre aurait pris une tout autre physionomie et les rôles eussent été inversés. Tandis que, devenu libre de ses mouvements et couvert contre de nouvelles entreprises de l'ennemi, Mackensen a pu menacer directement Bucarest et transporter la majorité de ses forces sur la rive roumaine du Danube, après avoir franchi le fleuve en amont de Roustchouk.

⁶⁰ Manœuvre de Flămânda (23 septembre-6 octobre 1916).

⁶¹ Dans le texte: "Bagadagh".

Cette opération, exécutée en face de l'ennemi, n'était pas sans difficultés de toute nature. Elle put être, cependant, menée à bien dans un temps relativement court, puisqu'un mois à peine après la bataille de la Dobroudja, l'armée du Danube commençait à déboucher sur la rive gauche et entraînait en liaison avec les troupes de Falkenhayn devenu maître de la Valachie occidentale.

Défense de la Valachie occidentale

La résistance des Roumains au col de Vulcan et au col de la Tour Rouge s'était prolongée au delà des prévisions de Falkenhayn. Peu à peu, les renforts russes, dont les événements de Dobroudja n'avaient pas fait changer la destination, lui donnaient un nouvel élan et une nouvelle vigueur. Dans les derniers jours d'octobre, nos alliés avaient pu passer à l'offensive, à la fois en Valachie et en Moldavie, c'est-à-dire aux deux ailes du front de Roumanie.

Le 27 octobre, la 11e division bavaroise était rejetée en arrière en désordre du col de Vulcan en Transylvanie jusqu'au delà de Petroșani⁶². En Moldavie, la 3e armée roumaine renforcée repoussait à nouveau au delà de la frontière les forces du général von Arz qui avaient réussi, par le col de Gyimès, à pénétrer en territoire roumain sur une profondeur de 8 kilomètres⁶³.

Le 5 novembre, en Valachie occidentale, la situation se modifie encore une fois. La poursuite des Roumains est arrêtée et un nouvel effort de Falkenhayn reporte ses troupes de l'aile droite sur la crête qui domine la vallée du Jiu. Dès lors, les événements se précipitent. Débordés à droite et à gauche, les défenseurs roumains de cette vallée se replient sur leur deuxième ligne, qu'ils sont ensuite obligés d'abandonner pour se retirer en démasquant Targu Jiuului.

Le 19 novembre, cette dernière position centrale au pied des Alpes de Transylvanie tombe au pouvoir de l'ennemi⁶⁴. L'aile gauche roumaine battait en retraite vers Craiova, au moment où les troupes de Salonique entraient dans Monastir.

Belle retraite de la division d'Orsova

Les avant-gardes de Falkenhayn atteignaient Craiova, le 23 novembre; à la même date, la 1re division roumaine enveloppée, évacuait Orsova. La retraite de cette division par la rive gauche du Danube est à citer. Au départ d'Orsova, la division comprenait 1 escadron, 10 bataillons et 6 batteries. Après avoir défendu pied à pied le massif boisé au nord de Turnu-Severin, elle se retira, sans être entamée, vers le confluent du Jiu, qu'elle parvint à franchir, mais elle fut arrêtée et menacée de tous côtés aux environs du confluent de l'Oltu. Elle y combattit désespérément, face à l'Ouest, et appuyée au Danube, mais devant le nombre croissant de ses adversaires, elle dut se rendre le 6 décembre.

⁶² Première bataille du défilé de Jiu (23-29 octobre 1916).

⁶³ Première bataille d'Oituz (11-27 octobre 1916).

⁶⁴ Seconde bataille du défilé de Jiu (5-18 novembre 1916).

Privée dès le premier jour de toute communication avec son armée, elle fit pendant près de quinze jours, une retraite de 150 kilomètres, au milieu des détachements ennemis envoyés à sa poursuite. En maintes occasions, elle dut se frayer à la baïonnette un chemin à travers les lignes de ses adversaires.

Ce beau fait d'armes est tout à l'honneur de l'armée roumaine, dont elle atteste la valeur, la souplesse et l'intrépidité⁶⁵.

Défense de la Valachie orientale

Au moment de la retraite de l'aile gauche roumaine, les défenses de l'Oltu et de l'Argeș⁶⁶, au nord de Rimnik et de Campulung, avaient commencé à faiblir; elles durent peu à peu céder le terrain, sous la pression des troupes de Falkenhayn convergeant vers le front: Craiova, Slatina, Pitești⁶⁷. Mais, au centre des Alpes de Transylvanie, la 2e armée roumaine, malgré les attaques répétées et de plus en plus violentes de l'ennemi, avait pu, grâce aux renforts russes, se maintenir à quelques kilomètres en deçà de la frontière, des sources de la Dambovitza (Dragoslavele) à celles du Buzău⁶⁸ (Krasna). Elle était d'ailleurs fortement étayée au nord sur la frontière de Moldavie par la 3e armée qui, poursuivant ses progrès, contenait à la fois devant elle l'aile gauche de Falkenhayn et l'aile droite du général von Arz.

Un autre facteur allait intervenir pour précipiter la retraite des armées roumaines au centre de la Valachie.

Passage du Danube par les troupes de Mackensen au sud-ouest de Bucarest

Le 23 novembre, l'armée du Danube, composée de troupes allemandes, bulgares et turques, franchissait le fleuve à Zimnicea⁶⁹, en face de Sistova et à Islaz, au confluent de l'Oltu, à plus de 100 kilomètres au sud-est de Craiova, où entraient les avant-gardes de Falkenhayn. Après avoir mis hors de cause une division de cavalerie roumaine⁷⁰, le corps de cavalerie du général von Schmettow marchait sur Bucarest, pendant qu'une division bulgare occupait Giurgiu⁷¹, en face de Roustchouk, à la suite d'un violent combat. Le gros de l'armée du Danube s'échelonnait de Zimnicea par Alexandria jusqu'à Rosi de Vede, couvert au nord par une division turque, vers Drăgănești⁷².

Le 1er décembre, des forces russes et roumaines débouchaient des environs de Bucarest et marchaient à l'attaque de l'armée du Danube encore mal reliée aux

⁶⁵ L'odyssée du Groupement Cerna racontée en détail par C. Kirițescu, *Istoria războiului* cit., I, p. 474-480.

⁶⁶ Dans le texte: "Argès".

⁶⁷ Dans le texte: "Pitesci".

⁶⁸ Dans le texte: "Buzew".

⁶⁹ Dans le texte: "Zimnitza".

⁷⁰ Division 1 de cavalerie commandée par le général de brigade Nicolae Botea.

⁷¹ Dans le texte: "Giurgevo", la dénomination bulgare.

⁷² Dans le texte: "Draganesci".

troupes Falkenhayn venant de l'Ouest. Comptant sur la résistance des armées roumaines au nord et à l'ouest de Bucarest, elles prononçaient vers le sud-ouest un vigoureux retour offensif sur l'aile extérieure de l'armée du Danube. Ses efforts furent d'abord couronnés de succès et elle gagnait du terrain vers Drăgănești, lorsque le lendemain, 2 décembre, elle se trouva découverte par la retraite de la 1re armée roumaine au sud de Titu. Prise à revers à son tour, elle dut se retirer sur le Neajlov⁷³ et plus tard, sur l'Argeș.

Bataille de l'Argeș⁷⁴

Le 3 décembre, la jonction de l'armée du Danube avec l'aile droite de Falkenhayn était accomplie; les forces roumaines et russes de l'Argeș étaient forcées de se retirer vers l'Est, renonçant à défendre Bucarest.

La relation austro-allemande de la bataille de l'Argeș donne une idée des forces considérables que les puissances centrales avaient dû accumuler pour triompher, après deux mois de luttes, de la résistance des 1re et 2e armées roumaines en Valachie.

Nous laissons de côté la 1re division roumaine, qui avait attaqué, puis défendu Orsova contre les troupes austro-hongroises du colonel Szivo, avec l'appui de troupes allemandes et qui, dans sa retraite, s'est trouvée séparée du reste de l'action.

A droite, l'armée du général von Kühne, descendue des montagnes par les vallées du Jiu, du Gilort et de l'Oltetzu, a gagné le front de la vallée inférieure de l'Olt⁷⁵ en aval de Slatina. La IXe armée allemande, commandée par le général Kraft von Delmensingen, a emprunté les vallées supérieures de l'Olt et de l'Argeș, ayant pour objectif l'intervalle compris entre Slatina et Pitești. L'armée austro-hongroise du général von Morgen, après avoir forcé les défenses de Campulung, a suivi les routes de la Dambovitza et de la Ialomița⁷⁶, pour aboutir entre Pitești et Târgoviște⁷⁷. Enfin, le corps de cavalerie du général von Schmettow et l'armée du Danube, commandée par le général von Kosch, après avoir passé le Danube, a opéré au sud-ouest de Bucarest; la IIIe armée bulgare est restée en face des Russes en Dobroudja.

Tel est le vaste plan d'enveloppement exécuté par toutes les forces mises à la disposition du maréchal Mackensen. Les Russes et les Roumains ont su y échapper par une série de contre-attaques et de retraites exécutées en temps opportun. Ils ont complété cette manœuvre en faisant le vide devant l'envahisseur, qui pensait trouver en Valachie d'importantes ressources de toute nature. Après la prise de Bucarest

⁷³ Dans le texte: "Nieslow".

⁷⁴ Bataille de Neajlov-Argeș ou bataille de Bucarest (1er-6 décembre 1916).

⁷⁵ Dans le texte: "Oltu".

⁷⁶ Dans le texte: "Jalomitza".

⁷⁷ Dans le texte: "Targovitzea".

commençait une nouvelle phase d'opérations, celle de la défense de la Valachie orientale, exécutée avec la même méthode et le même succès.

Défense de la Valachie orientale

Dans les premiers jours de décembre, au moment de l'attaque dirigée de Bucarest contre le flanc gauche de l'armée du Danube, les Russes avaient produit un effort considérable sur tout le front sud oriental: en Dobroudja, en Valachie, en Moldavie et dans les Carpathes boisées, jusqu'aux confins de la Bukovine et de la Galicie, cette offensive générale, menée cependant avec une vigueur et un entrain remarquables, ne put triompher de la résistance de l'adversaire, en raison même de l'étendue de l'attaque et faute de moyens suffisants sur un front déterminé.

Elle n'en dégagée pas moins Bucarest en obligeant les Allemands à concentrer une partie importante de leurs forces dans le rentrant de la Valachie orientale, qui résista assez longtemps pour servir de pivot à la retraite des armées roumaines et russes se portant des environs de Bucarest et de Ploesti⁷⁸ vers l'Est.

Cette dernière ville et Sinaia, dans la vallée de la Prahova furent évacuées et de ce côté, la défense se concentra sur l'éperon des Carpathes qui est traversé par le cours sinueux de la vallée du Buzău. L'aile droite roumaine fit tête une journée sur le Crivocul, entre Ploesti et Buzău. Le centre s'écoula dans la plaine du Danube en traversant la vallée moyenne de l'Ialomița, où il trouva le concours de forces considérables de cavalerie russe. L'aile gauche franchit l'Ialomița dans son cours inférieur suivie de près par des forces bulgares et turques débouchant de Silistrie et de Cernavoda, où elles avaient passé le Danube.

Évacuation de la Dobroudja

Le 15 décembre, l'armée russe de la Dobroudja se conforma au mouvement général des armées de la rive gauche du Danube. Elle évacua les positions qu'elle occupait à l'est de Topalu pour se reporter à l'est de Braila. La IIIe armée bulgare la suivit. Les arrière-gardes russes la continrent pendant le temps nécessaire au franchissement du Danube qui s'opéra en échelons, de Tulcea à Galatz.

Batailles de Rimnicu-Sarat et de Braila

Pendant la retraite des armées roumaines et russes, la droite des armées de l'archiduc Joseph était en Moldavie notablement renforcée et placée sous le commandement dû maréchal von Ruiz, qui fut chargé de lier ses opérations avec celles de la gauche des armées de Mackensen. Le général von Falkenhayn recevait de nouveau une autre mission.

Le 21 décembre, sur la frontière ouest de la Moldavie, les forces austro-allemandes de von Ruiz assaillaient avec violence tous les passages descendant des Carpathes, entre les sources du Trotus et celles de la Zabula, sur un front de

⁷⁸ Dans le texte: "Ploesci".

100 kilomètres environ. Elles rencontraient devant elles des forces russes postées qui avaient remplacé dans cette région la 3e armée roumaine concentrée aux environs d'Ocna, où elle devait bientôt donner de nouvelles preuves de sa valeur. A la même date, les forces de Mackensen s'étendaient des sources du Buzău à Filipești⁷⁹ et Viziru, la ligne générale de l'attaque étant prolongée au delà du Danube par la IIIe armée bulgare. Après six journées de luttes, en plaine et en montagne, la IXe armée allemande entra, le 27 décembre, à Rimnicu-Sarat et avait devant elle les défenses organisées du Sereth inférieur.

Une première attaque, vers Romanul, sur la tête de pont de Braïla, avait échoué. Une seconde, exécutée les 3, 4 et 5 janvier, emportait la ligne des retranchements élevés sur la rive droite du Sereth entre Braïla et Rimniceni. Les Russes se reportaient sur la rive opposée du fleuve.

Défenses du Sereth

Le principal effort de Mackensen avait lieu à son aile gauche, dans les contreforts des Carpathes, au sud de la Zabula. Couvert par les mouvements de l'aile droite de l'archiduc Joseph, il avait fait tourner par le nord les sources du Milcov⁸⁰ et s'était emparé du mont Odobesti⁸¹, au nord-ouest de Focsani, dont il dominait les défenses. Cette ville tombait en son pouvoir le 8 janvier.

Dans la plaine de la rive droite du Sereth, au sud de Focsani et vers le confluent du Buzău, les premières attaques allemandes avaient été infructueuses. Les efforts de nos adversaires se concentrèrent sur les positions du saillant du Sereth, aux environs de Fundeni, qui couvre des points de passage importants et dont les Russes disputèrent les avancées avec acharnement. Les villages de la rive droite: Garleasca, Garlesli et Nanesti furent plusieurs fois enlevés par les Allemands et repris par les Russes. Finalement, ceux-ci perdirent Nanesti le 20 janvier et se reportèrent sur la rive gauche du Sereth, en arrière duquel se trouve la ligne principale de défense. Depuis la fin de janvier, le Sereth, depuis son confluent jusqu'à la hauteur de Focsani, oppose, entre les deux armées, un obstacle important, continu, et doublé par des marécages de grande étendue.

Défenses du Trotus

Le Trotus tombe dans le Sereth à 40 kilomètres au nord de Focsani, dont il est séparé par le cours inférieur de la Putna et de la Susita. Le massif des monts Ousoru, qui s'élève entre cette rivière et le bas Trotus a une grosse importance et nos alliés s'y main tiennent avec succès. Le Cașin⁸² qui coule à l'ouest des monts Ousoru ouvre perpendiculairement au Trotus, une voie de pénétration qui est prolongée vers le Nord par la vallée du Tazlau. Onești⁸³, au point de rencontre

⁷⁹ Dans le texte: "Filipesci".

⁸⁰ Dans le texte: "Milkow".

⁸¹ Dans le texte: "Obodesti".

⁸² Dans le texte: "la Casina".

⁸³ Dans le texte: "Onesi".

des deux affluents est un point de moindre résistance du Trotus ; en revanche, il est favorable à une action offensive du nord vers le sud. La défense de cette importante région a été confiée à la 3e armée roumaine qui, depuis plusieurs semaines, y lutte avec avantage contre les attaques répétées de leurs adversaires, aux abords du monastère de Cașin et du village de Pralea.

En amont de Cașin et d'Oituz, les Austro-Hongrois ont franchi la frontière de Moldavie et leur ligne passe à peu près à égale distance de la crête des montagnes et du Trotus. Ils sont en face de fortes positions soigneusement organisées et vigoureusement défendues par les Russes. Les défenses de la rive opposée, entre le Trotus et la Bistrița⁸⁴ de Vatra Dornei, sont aussi fortes. Toute cette contrée est particulièrement tourmentée et d'une défense facile. Au nord de Vatra Dornei, les Russes ont remporté de sérieux avantages entre Valea Putnei⁸⁵ et Iacobeni⁸⁶.

Situation des deux parties à la fin de février

La ligne russe et roumaine s'étend de Vatra Dornei, sur la frontière moldave, jusqu'aux sources du Trotus, dont elle franchit la vallée vers l'embouchure de la Sulța⁸⁷; elle suit les contreforts de la rive droite (sud) du Trotus jusqu'au confluent de la Susița⁸⁸; à partir de ce point, elle est établie le long du Sereth et du Danube, sur la rive gauche (nord) des deux cours d'eau.

Après plus de trois mois de lutte sans trêve ni merci, une accalmie relative règne sur ce front, depuis la fin de janvier. Les rigueurs de la saison dans une région montagneuse, dépourvue de bonnes voies de communication, n'y sont pas étrangères.

Nos alliés, après avoir assuré la retraite des armées roumaines éprouvées dans tant de combats, ont brisé la force offensive de leurs adversaires; ils ont arrêté leur marche et les ont obligés à se mettre sur la défensive en face des lignes du Trotus et du Sereth, qu'ils ne peuvent aborder que de front.

Les dernières dispositions prises par les armées roumaines et russes ont concentré leurs forces, sur un front restreint, à portée de leurs ressources immédiates. Susceptibles d'une longue résistance, elles sont également favorables à une reprise de l'offensive, soit en Valachie, soit en Transylvanie.

Coup d'œil d'ensemble sur la campagne de Roumanie

Les circonstances ont obligé les Russes à une série d'efforts successifs nécessités par l'obligation de venir en aide, en temps utile, aux armées roumaines divisées et réparties en tronçons mal soudés entre eux, par suite du manque de communications latérales et des dispositions topographiques de leurs frontières.

⁸⁴ Dans le texte: "Bistritz", dénomination allemande de cette rivière.

⁸⁵ Dans le texte: "Vale Putna".

⁸⁶ Dans le texte: "Jacobény".

⁸⁷ Dans le texte: "Sulța".

⁸⁸ Dans le texte: "Susita".

Les batailles de Topraï-Hissar en Dobroudja, de Targu-Jiu en Valachie occidentale et celle de l'Arges aux abords de Bucarest ont été les étapes déterminantes de cette première campagne. Elles ont été des événements distincts, aux dates rapprochées des 20 octobre, 18 novembre et 3 décembre. Dans chacune de ces grandes actions, nos adversaires, avertis par un premier insuccès, sont revenus à la charge avec des moyens de plus en plus puissants; c'est à force de frapper à coups redoublés, avec de nouvelles masses, sur le même point qu'ils sont parvenus, au prix d'énormes sacrifices, à vaincre la résistance qui leur était opposée.

La retraite méthodique des armées russes et roumaines, effectuée sous la pression immédiate et constante d'adversaires qui se croyaient définitivement victorieux, est un bel exemple de calme, d'énergie froide et de volonté que rien ne peut abattre, que rien ne peut détourner du but poursuivi. On y retrouve toutes les qualités primordiales du tempérament russe, nos alliés savent par expérience qu'ils ont pour eux, non seulement le nombre et la force, mais aussi l'espace et le temps. Ils l'ont une fois de plus prouvé.

La campagne de Roumanie n'aura été que le prélude d'opérations plus importantes qui seront le résultat de la coordination des efforts et de l'unité d'action des alliés sur tous les fronts.

L'effort roumain

L'entrée en ligne de la Roumanie, à la fin du mois d'août 1916, avait suscité de grandes espérances qui ne se sont pas réalisées. Nous en avons exposé les raisons. Les Russes et les Roumains n'en ont pas moins brisé le formidable effort accompli sur le front sud-oriental par les armées allemandes, austro-hongroises, bulgares et turques. Ils auront leur revanche.

La Roumanie a été à la hauteur de sa grande alliée. Il n'est pas de sacrifice qu'elle n'ait vaillamment consenti pour remplir intégralement le rôle qui lui était assigné. Elle a mis ses armées, ses enfants, ses biens et son avenir entre les mains de la Russie.

Elle a longtemps tenu tête, seule, avec ses propres moyens, à des adversaires plus nombreux et mieux armés ; elle les a étonnés par la vigueur et la durée de sa résistance. Les armées roumaines, demain reconstituées, continueront à rivaliser de courage, d'audace et de fierté avec les armées russes; elles savent qu'elles combattent avec elles et avec nous, pour le droit et la justice, pour la liberté des Roumains opprimés au delà des monts.

Dans cette première campagne, la Roumanie s'est montrée digne de son passé et de ses nobles traditions de bravoure chevaleresque; elle a eu, une fois de plus, l'épreuve du malheur; elle a déjà mérité de voir la réalisation prochaine de ses légitimes aspirations nationales.

Général de Lacroix

Général Buat, *Ludendorff*, Paris 1921, p. 166-181

Quand, plus tard, on connaîtra les déplorables conditions matérielles dans lesquelles les Russes ont lutté au cours de l'année 1915 et les pertes inouïes qu'ils ont subies de ce fait, on comprendra mieux et on admirera peut-être moins les succès allemands de cette année. On excusera aussi le manque d'instruction des troupes russes de 1916, leurs formations désuètes, et l'on prendra plus de considération pour un soldat qui, malgré tant d'infériorités, se battit superbement. En août, après s'être usé les dents sur le front allemand, les Russes n'attaquent plus qu'au sud de Pinsk, mais ils donnent si fort que Ludendorff est obligé d'y envoyer sa dernière et petite réserve de cavalerie. En même temps, ils continuent à marteler le front autrichien. Cette fois, il faut diriger sur Tarnopol les deux divisions de nouvelle formation qui étaient primitivement destinées au front allemand. Et de même plus au sud.

Dans la région de Czernowitz⁸⁹, le recul autrichien est d'autant plus dangereux qu'il livre le flanc droit aux attaques possibles des Roumains dont l'attitude est de plus en plus douteuse. Au fond, tout ne tient à peu près que quand l'armée autrichienne est "farcie" de troupes allemandes. Il est grand temps.

Le 27 août, en effet, la Roumanie déclare la guerre à l'Autriche-Hongrie qui recueille ainsi le fruit de sa politique pro-magyare tandis que les Allemands – dit Ludendorff, peu tendre pour les hommes d'Etat de son pays – récoltent aussi la moisson qu'ils ont semée avec autant d'incurie que d'absence de talent.

Le lendemain 28 août, Hindenburg et Ludendorff, sont convoqués d'urgence à Pless, d'ordre de l'Empereur, pour y apprendre qu'ils assument désormais la Direction de la Guerre.

Ludendorff à la direction de la guerre – (29 août 1916)

Au 29 août 1916, la situation allemande n'est rien moins que brillante. Battu en Italie, le Chef d'État-major de l'armée autrichienne⁹⁰ avoue que ses troupes sont peut-être encore capables de se défendre mais qu'elles ne peuvent plus attaquer. Sur le front français, Verdun – faute immense! – coûte de plus en plus cher et rapporte de moins en moins; le mieux est de suspendre ces dépenses aussi excessives qu'improductives – suspendre est un mot, car depuis le jour où retentit le premier coup de canon de la bataille de la Somme, le glas des ambitions allemandes sur Verdun avait sonné. Nul ne sait, au Grand Quartier Général, ce que coûtera la lutte sur la Somme tant est grande l'usure physique et morale qu'elle occasionne; les consommations matérielles y sont aussi inquiétantes et les munitions sont si rares que Ludendorff en est réduit à les affecter train par train à l'une ou l'autre des armées; faute de mieux, on se bat à coup d'hommes.

⁸⁹ Le Cernăuți roumain, aujourd'hui Tchernivtsi en Ukraine.

⁹⁰ Franz Conrad von Hötzendorf, chef d'état-major de l'armée royale et impériale austro-hongroise (KuK) de 1906 à 1918.

Ludendorff avoue que, s'il avait vu de ses yeux l'état des choses en France, il n'aurait peut-être pas osé donner les ordres préparatoires à la campagne de Roumanie.

Et cela était cependant bien nécessaire. Sur le front oriental, en effet – le prince Léopold de Bavière y a recueilli la succession d'Hindenburg et cédé la sienne à Woyrsch⁹¹ – seule la partie allemande est stabilisée; il n'en est pas de même dans la zone de l'archiduc Charles. Là, il faut s'attendre à ce que la poussée des Russes provoque de nouveaux replis. Or, c'est l'heure où l'armée roumaine s'achemine, par les passages des Carpathes du sud et des Alpes de Transylvanie, vers le cœur de la Hongrie qu'aucune troupe ne défend, qu'aucune fortification ne protège, qu'aucune bonne communication ne dessert⁹². D'un bond, les Roumains ont franchi la crête des montagnes. Dès le 29 août, Orsova, Petroșani, Kronstadt⁹³ sont occupés; des patrouilles apparaissent aux abords d'Hermannstadt⁹⁴. Si le mouvement continue, ce n'est pas seulement le groupe d'armée de l'archiduc Charles qui sera enveloppé, c'est Budapest menacé, les communications avec la Bulgarie et la Turquie coupées, la défaite en perspective. Un tel danger prime tous les autres et il le faut conjurer. L'idéal serait de mieux faire et de refouler l'armée roumaine de telle sorte que la droite du front oriental pût s'appuyer à la Mer Noire. On réaliserait ainsi, face à la Russie, une barrière, plus courte que le front actuel, impossible à déborder, vulnérable seulement au moyen d'une attaque de rupture nécessitant des moyens matériels que ni la Russie ni la Roumanie ne possèdent et ne peuvent se procurer. On durerait enfin, car on s'emparerait des céréales et des pétroles roumains. En attendant, il faut empêcher l'ennemi de continuer son avance.

On opérera donc des réductions sur tous les fronts – il suffit qu'ils tiennent –, on consolidera l'archiduc Charles et l'on opposera une digue à l'invasion roumaine sur la rivière Maros⁹⁵. Plus tard, on tentera, si l'on peut, d'atteindre la Mer Noire. Cependant, puisqu'on dispose de quelques forces en Bulgarie, on les lancera dans le dos des Roumains par la Dobroudja⁹⁶, pour les effrayer et les ralentir⁹⁷.

⁹¹ Le Feld-maréchal prussien Remus von Woyrsch (1847-1920).

⁹² Note de l'auteur: "On y forme des bataillons avec les ouvriers des mines de Petroseny!". C'est-à-dire, Petroșani.

⁹³ Brașov.

⁹⁴ Sibiu.

⁹⁵ Le Mureș.

⁹⁶ Dans le texte: "Dobrutscha".

⁹⁷ Note de l'auteur: "L'Armée du Danube, dont Mackensen prend le commandement à partir du 28 août, se réduit à peu de chose : une flottille opérant sur le Danube; de vieux gardes-frontières bulgares essaimés le long du fleuve; un petit détachement mixte allemand venu de Macédoine vers Rutschuck; une division bulgare au même point; quelques détachements également bulgares, le long de la voie ferrée de Tirnova à Varna; en cours de transport sur Varna, une division turque et quelques batteries allemandes

Une opération de ce genre avait été prévue dans un plan établi par le précédent Chef d'État-Major Général⁹⁸, mais elle comportait le passage du Danube au sud de Bukarest et la marche consécutive sur cette capitale. Ce plan était mauvais. Si, pendant son exécution, les Roumains avaient débouché de la Dobroudja, ils auraient coupé la petite armée bigarrée des Allemands et l'auraient réduite à la capitulation. C'est par la Dobroudja qu'il faut agir et Mackensen reçoit des instructions dans ce sens⁹⁹.

Tandis que s'effectuent les préparatifs contre la Roumanie, tandis que les divisions aguerries venant de l'Ouest s'embarquent ou roulent vers la Hongrie après avoir fait place à des unités de récente formation, Hindenburg et Ludendorff se rendent sur le front français qu'ils ne connaissent pas encore. Du 5 au 9 septembre, Ludendorff se livre à une vaste enquête sur la situation dans l'Ouest. Son effroi est grand des récits qu'il entend sur la bataille de la Somme, mais le vin est tiré – la campagne de Roumanie est décidée – il faut le boire. En tout cas, les attaques sur Verdun seront immédiatement arrêtées – on se demande d'ailleurs comment il les aurait pu continuer en même temps que la résistance sur la Somme –. Nous avons dit plus haut quelle moisson d'observations Ludendorff rapporta de ce voyage, nous n'y reviendrons pas.

Au retour, il passe par la Belgique et s'entend avec le Gouverneur Général pour la réduction des troupes d'occupation et leur remplacement par du landsturm.

Campagne de Roumanie – (Septembre-Décembre 1916)

Le mois de septembre 1916 marque l'apogée de la crise allemande au cours de cette même année. Les attaques anglo-françaises sur la Somme se succèdent à brefs intervalles et gagnent chaque fois un terrain nouveau ; les Allemands en sont arrivés à ne plus toujours savoir aujourd'hui avec quoi ils se défendront demain. Les Italiens ont encore attaqué sur l'Isonzo et il est manifeste qu'une nouvelle offensive se prépare. L'armée alliée de Salonique est passée à la contre-offensive et les Bulgares, rejetés vers le nord, n'ont préparé aucune position à laquelle ils puissent s'accrocher; il faut leur imposer un commandement allemand pour leur insuffler une nouvelle énergie¹⁰⁰. Ludendorff avoue qu'il est "en équilibre sur une lame de couteau".

d'artillerie lourde se déversant à la vitesse de quatre trains par jour seulement. Au total: moins de la valeur de deux corps d'armée".

⁹⁸ Erich von Falkenhayn (3 novembre 1914-29 août 1916).

⁹⁹ Note de l'auteur: "L'archiduc Charles est peu flatté de cette solution; il espérait être dégagé personnellement par une marche sur Bukarest. Les Bulgares, au contraire, sont dans la joie car ils convoient la Dobroudja. Cela compense leur déception de s'être vu refuser tout renfort allemand à la suite d'un récent échec à Florina ou ils se sont heurtés aux Serbes (19 août) et leur mauvaise humeur du retrait de Macédoine du détachement mixte allemand actuellement à Rutschuck".

¹⁰⁰ Note de l'auteur: "Von Below, ancien commandant de l'Armée du Niemen, devenue par la suite 8e Armée".

C'est dans ces conditions qu'il veille aux préparatifs de l'expédition de Roumanie. Et tout d'abord, il organise le commandement. Le front oriental sera scindé en deux secteurs, tous deux soumis à sa direction: au nord le prince Léopold de Bavière jusqu'aux Carpathes en face de Nadvorna; au sud, l'archiduc Charles jusqu'au Danube. Celui-ci aura donc sous ses ordres: la 7e Armée autrichienne, de Nadvorna à la frontière roumaine, la 1re Armée autrichienne (von Arz) dont la concentration est fixée autour de Maros-Vasarhely¹⁰¹; la 9e Armée allemande (Falkenhayn) qui se rassemble autour de Karlsburg¹⁰², avec quelques détachements plus au sud jusque dans la région d'Orsova.

Ces concentrations ne s'opèrent pas sans peine. Dès la fin d'août, les Russes ayant exercé une forte pression en Galicie du sud et dans les Carpathes, un repli s'en était suivi. Comme la résistance de cette partie du front était indispensable pour la sécurité de l'opération contre la Roumanie, force avait été de diriger sur le Dniestr trois des divisions venant du front occidental et destinées au Maros¹⁰³. On conçoit avec quelle amertume Ludendorff signe cet ordre, mais aussi quel mépris il professe pour ces Autrichiens incapables de défendre leur propre sol et qui périraient infailliblement si les Allemands ne se sacrifiaient pour leur salut! Mais le salut du fort est lié à celui du faible, et c'est "le cœur saignant" qu'il faut consentir toujours de nouveaux sacrifices!

Pendant tout le mois de septembre, la concentration allemande sur le Maros se poursuit avec lenteur. Rien ne la vient troubler. Il suffisait cependant aux Roumains de marcher pour culbuter successivement ces divisions que le mauvais réseau ferré de Hongrie ne déverse que goutte à goutte. Mais l'armée roumaine n'avance "qu'à l'allure d'un colimaçon". Son aile gauche se fixe entre Orsova et Hermannstadt; seule, son aile droite, en liaison avec les Russes, débouche à l'ouest de Kronstadt. Que n'obtiendrait-elle si elle descendait vite sur Maros-Vasarhely et ouvrait aux Russes les portes des Carpathes! Si encore les Russes attaquaient en partant de la Moldavie, d'accord avec les Roumains, mais ils s'épuisent en efforts infructueux contre la crête des Carpathes!

Et, pendant ce temps, les Austro-Allemands continuent à se rassembler. Chaque jour que perd leur adversaire est un succès pour eux. Fin septembre, ils ont enfin terminé. La 1re Armée autrichienne et la 9e Armée allemande¹⁰⁴ se dirigeront droit à l'Est afin de rejeter les Roumains dans le fond de la boucle que fait la frontière hongroise entre la Moldavie et la Valachie.

L'axe de marche de la 9e Armée est sur Hermannstadt et Kronstadt¹⁰⁵. Le flanc droit, par conséquent, est exposé à toutes les tentatives qui pourraient venir du

¹⁰¹ Târgu-Mureș.

¹⁰² Alba-Iulia.

¹⁰³ Mureș.

¹⁰⁴ Note de l'auteur: "Celle-ci forte seulement de 3 divisions, puis 4 (cette dernière étant d'ailleurs prélevée sur la 1re Armée autrichienne)".

¹⁰⁵ Sibiu et Brașov.

col de la Tour Rouge, de la région de Petroșani et même du col de Vulkan. Le premier souci doit donc être de s'assurer la liberté en barrant ces directions. Le 19 septembre, on s'empare de la région de Petroșani¹⁰⁶ et, ceci fait, on y remplace les troupes allemandes par des Autrichiens. Le 26, le corps alpin allemand s'installe au col de la Tour Rouge. Dans la boucle de la frontière, l'armée roumaine avait atteint ou dépassé Szekely¹⁰⁷, Udvarhely¹⁰⁸, Fogaras. Depuis quelque temps elle ne bougeait plus à Hermannstadt. Tandis que le gros de l'armée Falkenhayn pousse droit sur cette ville et s'en empare, le 30 septembre, les Autrichiens de von Arz suivent le mouvement. On continue vers l'Est et, malgré un retour offensif bien conduit, les Roumains, en dix jours, sont ramenés sur la ligne: Campolung, Snyá¹⁰⁹, Buzau, ce qui entraîne la retraite des éléments situés plus au nord et l'avance correspondante des Autrichiens.

Les Roumains sont cependant les plus forts, mais ils ne savent pas se battre comme les bandes aguerries de Ludendorff qui guerroyaient depuis deux ans contre de plus rudes adversaires; d'autre part, ils sont inquiets pour leurs arrières.

L'offensive de Mackensen en Dobroudja a précédé, en effet, la marche en avant des armées du Maros. Le 4 septembre, après une heureuse feinte sur Dobric¹¹⁰, il a poussé son gros sur Tutrakan¹¹¹ et pris, le 6, en ce même point, la valeur de deux divisions roumaines. Le 9, il s'est emparé de Silistrie puis a poussé hardiment de l'avant, la gauche collée au Danube, dans l'espoir de couper tout ce qui se trouvait encore attardé dans la région voisine de Dobric. La lenteur de mouvement des Bulgares ayant fait manquer cette manœuvre, les Roumains s'établissent, le 15 septembre, entre le Danube et la Mer Noire, sur une position organisée à l'avance et jalonnée par: Rasova, Cobadinu et Tuzla.

Turcs et Bulgares n'étant pas de force à enlever de haute lutte des organisations de cette importance, Mackensen réclame une division allemande que Ludendorff ne peut encore lui donner. Il stoppe.

La situation est la même du côté de la 1re Armée autrichienne et de la 9e Armée allemande; toutes deux frappent maintenant et en vain "sur le dur". La première phase de la campagne de Roumanie est terminée.

Puisque les deux groupes de forces se sont heurtés à des obstacles difficiles à surmonter, Ludendorff va maintenant les faire manœuvrer dans leur intervalle. Le gros de la 9e Armée sera reporté vers le sud, hors du front actuel de combat, franchira les montagnes, puis, effectuant un vaste mouvement de conversion à gauche, amènera son aile marchante dans la région à l'ouest de Bukarest.

¹⁰⁶ Note de l'auteur: "Le 25, les Roumains reprirent les cols mais ne poussèrent pas leur avantage".

¹⁰⁷ Miercurea-Ciuc.

¹⁰⁸ Odorheiul Secuiesc.

¹⁰⁹ Vraisemblablement Sinaia.

¹¹⁰ Dobrici.

¹¹¹ Turtucaia.

Mackensen, de son côté, avec la division qui lui arrive, forcera d'abord la position roumaine de Rasova-Tuzla, puis, ne poussant que des avant-gardes jusqu'au bas Danube qu'il gardera avec peu de monde, transportera la majeure partie de ses forces en Bulgarie, passera le fleuve au plus près de Bukarest, marchera sur cette ville en liaison avec la 9e Armée.

L'un des mouvements peut aider efficacement l'autre. Par lequel commencer? Par celui de Mackensen, sans doute, car le franchissement d'un fleuve par surprise est plus facile que le forçement de passages montagneux sur lesquels l'attention de l'ennemi est attirée depuis longtemps et qui, au surplus, sont déjà couverts de neige. Mais Mackensen est faible; la liaison avec la 9e Armée sera longue à établir; il faut prévoir son isolement; il serait bon, par suite, de le renforcer. Des renforts? On peut encore en trouver en affaiblissant outre mesure la partie nord du front oriental, mais quand seront-ils à pied d'œuvre – les chemins de fer sont si mauvais! – et parviendra-t-on à celer leurs mouvements à l'ennemi? Décidément, mieux vaut encore forcer les cols de la frontière de Valachie.

La concentration nouvelle s'opère à la fin d'octobre et au début de novembre. Pendant son exécution, Ludendorff "ferme les yeux" pour ne pas voir les dangers qui le menacent sur tous les fronts. En France, la Somme continue à battre son plein et les Allemands en arrivent à considérer comme un cordial à leur armée, qui n'en peut plus, l'infime succès local de la Maisonneuve! Et, le 24 octobre, les Français attaquent encore à Verdun, s'emparant des forts de Douaumont et de Vaux, fournissant au monde la preuve irréfragable de la défaite allemande. En novembre débute une offensive italienne sur l'Isonzo. En Macédoine, les Bulgares, décidément démoralisés, reculent jusqu'aux environs de Monastir, et ce sont encore quelques bataillons allemands qu'il faut sacrifier pour limiter leur reculade. Enfin les Russes, à l'ouest de Lutzk, se livrent aussi à des assauts répétés; ils attaquent également la 1re Armée autrichienne qu'on doit, une fois de plus, renforcer avec des troupes bavaroises récemment arrivées.

Malgré tout, Ludendorff qui ne peut d'ailleurs rien faire d'autre, car il faut que l'Allemagne vive l'hiver prochain et que le front atteigne le Sereth pour être plus court et donner quelques disponibilités, Ludendorff s'obstine dans son plan.

A partir du 19 octobre, en trois jours, Mackensen enlève la position de Rasova-Tuzla. Le 23 et jours suivants, il atteint la ligne: Cernavodă-Constanța¹¹², et veut poursuivre avec toutes ses forces selon sa coutume. Ludendorff lui envoie l'ordre impératif de préparer son passage au sud de Bukarest et de déboucher du Danube avec le gros de ses forces dans la seconde quinzaine de novembre. Mackensen fait choix, pour passer, de la région de Svichtov-Zimnicea¹¹³, ce qui sourit à Ludendorff car l'Armée du Danube se rapprochera ainsi dans le moindre délai de l'aile droite de la 9e Armée.

¹¹² Dans le texte: "Tschernavoda-Constanza".

¹¹³ Dans le texte: "Swistow-Zimnica".

Pendant ce temps, les deux armées de Hongrie ont marqué le pas. Il s'agit maintenant de les jeter au delà des montagnes. A la Tour Rouge, qu'on possède tout juste, les Roumains sont sur leurs gardes et ils s'y sont bien battus jusqu'ici. On passera donc plus loin dans l'ouest, quelque inconvénient que cela présente. En effet, à la fin d'octobre, une tentative est faite sur les cols Surduc¹¹⁴ et Vulkan; faute de préparatifs suffisants, elle échoue¹¹⁵. Le 11 novembre, on recommence avec des forces considérables et une organisation meilleure ; on passe et pousse rapidement sur Craiova¹¹⁶ qui est atteint le 21. Le 23, on est à l'Est de Caracal¹¹⁷. Toute la gauche, entraînée, suit mais péniblement sur Valcea, Curtea¹¹⁸.

Ce même jour, 23 novembre, par un épais brouillard, Mackensen franchit le Danube à Zimnicea et s'avance dans la direction de Bukarest. Le 30, il conquiert les passages de la rivière Neajlov¹¹⁹, en face de la capitale roumaine. Mais, à ce moment, la 9e Armée est encore à 80 kilomètres en arrière de sa gauche. Le 1er décembre, son flanc gauche est aux prises avec une forte contre-attaque roumaine et vivement repoussé; les troupes qui ont passé la rivière Neajlov sont menacées d'être coupées. Une division turque est seule à ralentir l'ennemi. Elle n'y suffirait pas si les Roumains, exploitant leur succès, marchaient plus vite. Mais ils tardent et l'aile droite de la 9e Armée qui se hâte est, le 3 décembre, en situation d'intervenir¹²⁰.

Les Roumains ne défendent pas Bukarest. Dès lors, la marche de l'envahisseur continue presque sans arrêts jusqu'à la ligne: frontière sud de la Moldavie, rivière Putna, bas Danube. Les Roumains se retirent dans le meilleur ordre possible, faisant très honorablement tête en certains points. Les Russes, trop tard, viennent les appuyer. Pour des raisons encore inexplicées¹²¹, ils n'ont pas jusque là respecté les conventions établies¹²².

Ainsi se termine l'année 1916. Partout l'armée allemande a résisté ou a conquis du terrain. Elle a un pressant besoin de repos. L'Allemagne va désormais pouvoir vivre plus largement grâce aux ressources prélevées sur la Roumanie vaincue.

¹¹⁴ Dans le texte: "Szurduk" ou le défilé de Jiu.

¹¹⁵ Première bataille du défilé de Jiu (23-29 octobre 1916).

¹¹⁶ Dans le texte: "Crayova".

¹¹⁷ Note de l'auteur: "Les Roumains aventurés à Orsova posent les armes après un essai de retraite et une brillante résistance".

¹¹⁸ Dans le texte: "Kurtea", hongrois Kurtya.

¹¹⁹ Dans le texte: "Njelow".

¹²⁰ Après la découverte par hasard à Rătești sur la rivière d'Argeș du plan de bataille roumain, épisode raconté par C. Kirițescu, *Istoria războiului* cit., I, p. 503-504 et concernant la bataille de Neajlov-Argeș (1er-6 décembre 1916).

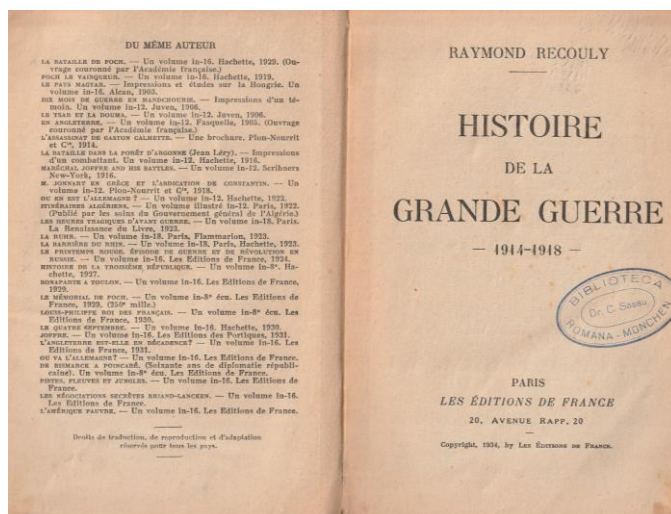
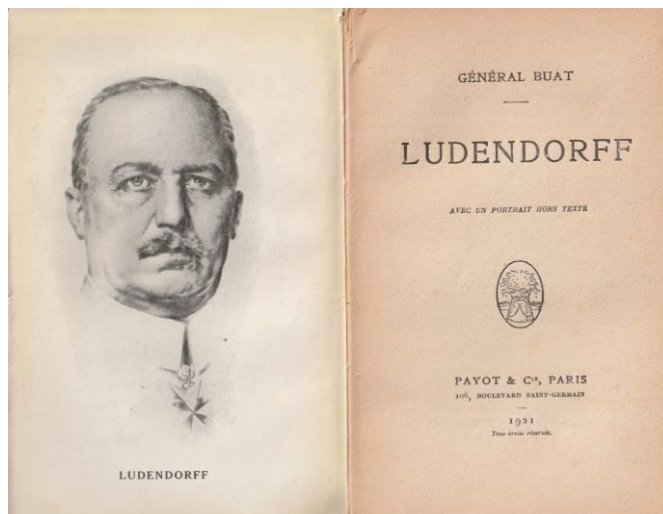
¹²¹ A ce sujet, voir la correspondance et les mémoires du général Berthelot, citées n. 1 de notre étude ainsi que les mémoires du maréchal Joffre.

¹²² Note de l'auteur: "Ludendorff profite de la jonction de ses deux armées pour en constituer un groupe aux ordres de Mackensen et indépendant de l'archiduc Charles."

E. C. Antoche, *La Roumanie vue par les généraux Henry de Lacroix et Edmond Buat*

“L’Allemagne, l’Autriche et la Turquie, dit Ludendorff, furent ainsi sauvées de la famine”. C’est bien en effet le principal avantage de cette brillante campagne où Ludendorff avait encore une fois démontré la valeur de ses conceptions stratégiques [...].

La Roumanie est réduite, mais ce qui demeure de son armée est en bon état moral et l’on doit compter que les instructeurs français la remettront bientôt sur un pied très honorable, car les affinités de race hâteront le résultat.

VARIA

“Femei celebre ale României”

The poster features a dark blue background. At the top left are the coat of arms of Romania and the logo of the Vaslui County Council. To the right, the text reads: **CONSILIUL JUDEȚEAN VASLUI** and **MUZEUL JUDEȚEAN „ȘTEFAN CEL MARE” VASLUI**. The center is dominated by a collage of numerous black and white portraits of famous Romanian women, arranged in an overlapping fashion. Below the portraits, the text **SIMPOZIONUL ȘTIINȚIFIC** is written in a bold, sans-serif font. The title *Femei celebre ale României* is written in a large, elegant, cursive script. At the bottom, the location and dates are specified: **Sala „Arta” a Muzeului Județean „Ștefan cel Mare” Vaslui** and **5 - 6 martie 2021**.

În zilele de 5-6 martie 2021 a avut loc Simpozionul național “Femei celebre ale României”, manifestare anuală aflată deja la a treia ediție, organizată de Muzeul Județean “Ștefan cel Mare” Vaslui și de Consiliul Județean Vaslui.

Au fost invitați istorici și cercetători de la diverse instituții din țară: Facultatea de Istorie a Universității București, Academia Forțelor Aeriene “Henri Coandă” din Brașov, Școala Națională de Studii Politice și Administrative, Arhivele Naționale ale României, Biblioteca Națională a României, Consiliul Național pentru

Studiarea Arhivelor Securității, Direcția Județeană pentru Cultură Galați, Muzeul Viticulturii și Pomiculturii din Golești, Muzeul Municipal Câmpulung, Fundația “Mareșal Alexandru Averescu” din Buzău, Asociația pentru educație socio-emoțională Combat Stress RO, Radio Shalom Romania. Evenimentul a fost transmis online pe pagina Facebook a instituției.

Programul simpozionului a început vineri, 5 martie 2021, la ora 10, cu cuvântul de deschidere susținut de Ramona Maria Mocanu, directorul Muzeului Județean “Ștefan cel Mare” Vaslui și vernisajul expoziției *Poloneze și românce care au schimbat lumea*, despre care a vorbit Natalia Mosor, directorul Institutului Polonez din București. Remarcabilă este intenția inițiatoarelor de a prezenta personalități feminine române și poloneze, precum: Maria Cuțarida Crătunescu și Regina Salomea Pilsztynowa (prinele femeii medic), Eliza Leonida Zamfirescu (prima femeie inginer din România) și Cezaria Anna Baudouin de Courtenay Jędrzejewiczowa (prima poloneză cu titlul de profesor universitar, rector, etnolog), Maria Skłodowska-Curie (om de știință), Sarmiza Bilcescu Alimășteanu și Helena Wiewiórska (primele femeii avocat), Janina Lewandowska (campionă a saltului cu parașuta), Smaranda Brăescu (prima femeie parașutist și aviator din România), Elena Caragiani-Stoienescu (fondatoarea aviației sanitare), Wanda Rutkiewicz (alpinistă), Karolina Lanckorońska (prima femeie profesor de istoria artei din Polonia), Elena Ghica și Narcyza Żmichowska (feministe, oameni de cultură), Cecilia Cuțescu-Storck și Zofia Stryjeńska (plasticiene), Smaranda Gheorghiu și Krystyna Chojnowska-Liskiewicz (mari călătoare, scriitoare) ș. a.

Apoi a luat cuvântul Ramona Maria Mocanu, care a prezentat o reușită a muzeului: publicarea și în anul 2020 a lucrării *Femei celebre ale României*, al doilea volum cu această temă, volum unde au fost integrate studiile susținute de participanții la reuniunea martie din 2020.

La ora 11, au început lucrările sesiunii științifice, moderată de Alin Spânu, primul referent fiind Irina Airinei Vasile, reprezentând Școala Națională de Studii Politice și Administrative-SNSPA, președintele Asociației interetnice ANIMA FORI, corespondent la “Gazeta Românească” din Tel Aviv, redactor șef la afnews.ro, care a citit o poetică comunicare: *Din România literară în Israelul literar: poeta Maria Gaitan Mozes*. Cercetătoarea a menționat de la început că această poetă este acum nonagenară și trăiește în Israel, este membră a Comitetului scriitorilor români din Israel, a publicat și în România mai multe culegeri de poezii, lucrări pentru copii. Adevărat tezaur viu, Maria Gaitan Mozes reprezintă legătura dintre simbolicele capitale ale culturii înfrățite, Chișinău, București, Tel Aviv.

A luat apoi cuvântul Adina Berciu-Drăghicescu, care a sugerat audienței dezvoltarea acestei sesiuni pe plan internațional și a subliniat valoarea științifică a volumelor editate de muzeul organizator în baza comunicărilor anuale. Adina Berciu-Drăghicescu a susținut comunicarea *Aromânele de lângă noi pe cărările vieții*. Theophania Papacostea, Floria Capsali, Eta (Margarita Caranica) Boeriu, Cornelia Papacostea Danielopol, Micaela Alexandra Ghițescu, reprezentând un capitol din cartea *Pe cărările vieții. Destine aromâne... destine meglenoromâne...*,

aflată în curs de apariție. Cercetătoarea a prezentat aceste aromânce, cu diverse legături de familie, în special pe Theophania Papacostea, care a înființat școli, a introdus mașina de cusut în casele aromânilor, șefa poștei din comuna Vizir, jud. Brăila, apoi stabilită în București cu cei șase copii, printre care și viitoarele personalități: Petre (jurist), Victor (istoric), Alexandru (politolog), Cezar (scriitor și traducător român, membru corespondent al Academiei Române).

A urmat Jănel Tănase, de la Academia Forțelor Aeriene "Henri Coandă" din Brașov, cu comunicarea *Prințesele aerului din România – Ioana Cantacuzino și Marina Știrbey*. Referentul a prezentat cercetările sale și o documentată aplicație powerpoint, iar două studenți au citit biografiile celor două aviatore. Astfel, Roxana Căldare a vorbit despre Marina Știrbey, femeie pilot, supranumită "Prințesa Aviației Românești", care a contribuit la înființarea "Escadrilei Albe", o unitate sanitară de avioane pilotate numai de femei care au ajutat ostașii români căzuți de frontul de luptă în cel de-al Doilea Război Mondial. Laura Antohi a vorbit despre Ioana Cantacuzino, de asemenea aviatore, prima femeie din România care a obținut brevetul de pilot și prima româncă director de școală de aviație.

Sesiunea a continuat cu Cornelia Prioteasa, psihosociolog, doctorand la Școala de Studii Avansate a Academiei Române, președintele Asociației pentru educație socio-emoțională Combat Stress RO, care a vorbit despre *Lady Florence Baker – românce Florica Maria Sas. Prima femeie din Europa explorator în Africa Centrală*. Cornelia Prioteasa a făcut o frumoasă prezentare, romantică și sentimentală, a Floricăi Maria Sas. A subliniat sursele neconvenționale utilizate (din surse de pe internet, descoperirea unui restaurant din Alba Iulia, cu o sală specială cu numele eroinei, o casa din Anglia a lui Samuel White Baker, cereri către primăria Aiud) și a povestit, cu ajutorul unui frumos material powerpoint, cu fundal muzical, despre Florence Barbara von Sass, cunoscută și sub numele de Szász sau Sas Flóra în limba maghiară. Flora s-a născut la Aiud, Transilvania în 1841, a rămas orfană în timpul Revoluției Maghiare din 1848-1849, a fost luată de o familie armeană, care i-a dat numele Florence. A fost educată și a învățat mai multe limbi, iar când avea 17 ani, a fost dusă pe o piață a sclavilor pentru a fi scoasă la licitație. S-a remarcat față de celelalte fete pentru că era foarte drăguță, cu pielea deschisă, părul auriu și ondulat. Printre cumpărătorii la licitația de sclavi era Samuel White Baker, care a decis să o salveze. Samuel White Baker și Florica Sas au devenit exploratori în valea Nilului, în Uganda. Este sărbătorită mai mult în Ungaria, iar Cornelia Prioteasa consideră că s-ar cuveni ridicarea unei statui a Floricăi Sas la Aiud.

A luat apoi cuvântul Cristina Boțoghină (Muzeul Viticulturii și Pomiculturii Golești), care a vorbit despre *Elena Perticari-Davila – descendentă ilustră din neamul Goleștilor*. Părinții Elenei au fost Anica Davila și medicul Carol Davila, care au avut patru copii și i-au asigurat o educația foarte temeinică, învățare de limbi străine, înscrierea la Facultatea de Geografie și cea de Medicină. Elena a fost o femeie frumoasă, exigentă, veselă, s-a căsătorit repede, de la 17 ani, cu Ion Perticari, participant la Războiul de Independență. Au avut un frumos conac, pe

moșia de la Izvor, în sudul Argeșului, acum în paragină. Aici au ridicat un spital cu servicii gratuite, școală de meserii, cantină. În 1882, era domnișoară de onoare pe lângă Principesa Elisabeta. Cercetătoarea a evidențiat că Elena Perticari-Davila a făcut parte din Societatea Ortodoxă Națională a Femeilor Române și Societatea de Ocrotire a Orfanilor din Iași, și-a scris memoriile, a avut activitate publicistică, a făcut numeroase donații.

Sesiunea a continuat cu comunicarea cercetătorului Liviu Țăranu (Consiliul Național pentru Studierea Arhivelor Securității): *O doamnă a istoriografiei românești – istoricul Cornelia Bodea în dosarele Securității*. Apoi a fost rulat un material realizat de Serena Adler, de la Radio Shalom Romania, *Valențele personalității profesorului și compozitorului Liana Alexandra*, profesor la Universitatea de Muzică din București. Prima parte a sesiunii a fost finalizată de Robert Stănciugel, de la Ministerul Afacerilor Interne, care a susținut comunicarea *Paula Stoica – de la frică la curaj, de la suferință la înțelepciune!*, cu o interesantă și bogată aplicație powerpoint. Cercetătorul a comentat momentele importante din viața soției marelui diplomat Vasile Stoica, care s-a luptat cu un curaj extraordinar pentru viața lui și, ulterior, pentru reabilitarea lui.

A urmat o pauză, iar la ora 16, s-a redeschis sesiunea de comunicări, moderator fiind Liviu Țăranu. Primul referent, Mircea Tănase, reprezentând Fundația “Mareșal Alexandru Averescu” din Buzău, a prezentat, aproape o oră, cu ajutorul unui bogat material powerpoint, comunicarea: *Eliza Secoleanu – femeia care a pus Buzăul pe harta selectă a operelor lui Constantin Brâncuși*. Mircea Tănase a făcut istoricul a două sculpturi brâncușiene, realizate la dorința Elizei Secoleanu: bustul avocatului Petre Stănescu și femeia care se roagă (realizate în Cimitirul “Dumbrava” în 1908).

Sesiunea a continuat cu studiul susținut de Carmen Matei, din partea Asociației pentru educație socio-emoțională Combat Stress RO, *Eugenia de Reuss Ianculescu – Un vis care a durat o viață*. Autoarea a menționat mai multe date biografice: Eugenia de Reuss s-a născut la 11 martie 1866, și-a făcut studiile la Iași, devenind profesoară, s-a căsătorit cu ofițerul Ianculescu, nu au avut copii. Apoi a argumentat cu numeroase inițiative – una dintre fondatoarele Ligii Femeilor Române, prima organizație de feminism din România, fondatoarea Ligii pentru Drepturile și Atribuțiile Femeii Române, a scos revista “Drepturile femeii”, a scris mai multe lucrări, a ținut conferințe, fiind subliniat devotamentul Eugeniei, care toată viața a luptat pentru drepturile politice ale femeilor.

O comunicare interesantă a fost cea a lui Alin Spănu (Facultatea de Istorie, Universitatea din București): *Celebre și certărețe: Alexandrina Fălcoianu versus Sabina Cantacuzino*. Cercetătorul a comentat foarte argumentat, cu un bogat și organizat material powerpoint, o scurtă biografie a eroinelor, citate din scrisori, fragmente din publicații, momente din procesul, acuzațiile și neînțelegerile dintre Sabina Cantacuzino și Alexandrina Fălcoianu.

A luat apoi cuvântul Sanda Safta, Muzeul Municipal Câmpulung, care a susținut comunicarea *Ella Negruzzi – lideră a mișcării feministe din România*.

Cercetătoarea a prezentat originea și educația Ellei Negruzzi, a subliniat calitatea ei de primă femeie avocat admisă în barou și care a primit dreptul de a pleda. În perioada Primului Război Mondial, Ella Negruzzi s-a implicat voluntar, în spitalele de pe front, în Iași și alte localități din Moldova. Ella Negruzzi a fost una dintre membrele fondatoare ale Societății Ortodoxe Naționale a Femeilor Române, filiala Iași, a Gospodăriilor rurale, cu scopul de a pregăti și educa sătenii, a Societății Emanciparea Femeii care milita pentru echitate în viața publică pentru femei. Ella Negruzzi a militat, alături de Alexandrina Cantacuzino și Elena Meissner, pentru înscrierea în Constituția din 1923 a drepturilor politice ale femeilor. Ea a susținut implicarea femeilor în partidele politice existente sau formarea unui grup politic separat al femeilor. Ella Negruzzi a devenit membră a Partidului Național Țărănesc, iar în 1929 a participat la primele alegeri în care femeile au avut candidați locali. A fost una dintre primele femei din comitetul comunal București după 1929, alături de Calypso Botez, Alexandrina Cantacuzino. În perioada interbelică, s-a afirmat ca luptătoare împotriva pericolului fascist, activând în Grupul Avocaților Democrați, iar în 1936 înființat Frontul Feminin, organizație care milita pentru mobilizarea femeilor și implicarea lor în toate domeniile societății românești.

Marius Mitrof, consilier superior la Direcția Județeană pentru Cultură Galați, s-a referit la *Sybille Chrissoveloni (Youell), o englezoaică din Galați pentru România*. Referentul a prezentat prin frumoase imagini powerpoint un istoric al femeilor celebre din Galați (Cocuța Vogoride, Smaranda Brăescu, Nina Casian ș. a.). Familia Youell a locuit în Galați, iar Sybille a fost de mică foarte frumoasă, s-a căsătorit cu Jacques Chrissoveloni, care a întemeiat banca care îi poartă numele. La palatul de la Clinceni, cu cheltuială proprie, au înființat un spital, în sprijinul soldaților români, în anii Primului Război Mondial.

În condițiile pandemiei, subsemnata am trimis comunicarea *Calypso Botez – lidera mișcării feministe pentru drepturi politice din România* și aplicația powerpoint, acestea fiind prezentate în sesiune de către cercetătoarea Sanda Safta. Am evidențiat că există încă informații incerte privind originea și anii de viață ai lui Calypso Botez, dar cercetând arhivele din Bacău, Galați și Iași, sper să găsim datele istorice reale. Calypso Botez a studiat la Facultatea de Litere și Filosofie a Universității din Iași (1898-1899), specializarea Istorie-Filosofie, a fost profesoară în Botoșani, Tulcea, Galați, București. S-a căsătorit cu avocatul Corneliu Botez, magistrat în Galați, pe care l-a susținut în acțiunile de omagiere ale poetului național, Mihai Eminescu. În timpul Primului Război Mondial, a fost președintă a Crucii Roșii din Galați. În comunicare, am urmărit să evidențiez numeroase și valoroase realizări ale lui Calypso Botez: a fost printre fondatoarele și prima președintă a Consiliul Național al Femeilor Române, membră în comitetele de conducere a asociațiilor: Societatea Ortodoxă Națională a Femeilor Române, Solidaritatea, Uniunea Intelectuală Română. A făcut parte din consiliul asociației Gospodăriilor Rurale, a fost printre fondatoarele societății Amicele Tinerelor Fete. A fost unica membră femeie a Institutului Social Român, unde a obținut o secție

de studii feminine și a publicat studii sociale. A avut și activitate politică, fiind membră a Partidului Național-Tărănesc, a susținut și Gruparea Femeilor Române, primul partid politic al femeilor din România. Calypso Botez a fost printre primele consiliere-femei alese în administrația Bucureștilor în anii 1927, 1928. A fondat în București prima școală de secretare, Școala de menaj “Radu-Vodă”, Școala de horticultură și fermiere – pentru educația fiicelor invalizilor și a orfanilor de război, pregătirea de fermiere care să aibă cunoștințe de pomicultură, horticultură, creșterea animalelor și contabilitate. Calypso Botez s-a afirmat și pe plan internațional, de exemplu ea a fost aleasă trezorier al Micii Înțelegeri Feminine. Elena Cojuhari (Biblioteca Națională a României), a lipsit și ea, trimițând o prezentare înregistrată, cu frumoase imagini despre *Elena C. Cornescu – prima doamnă de onoare din istoria regalității românești și prima ocrotitoare a portului tradițional românesc*. Cercetătoarea a evidențiat activitatea intensă a Elenei Cornescu, născută Manu, care a lucrat în Asociațiunea Doamnelor Române, Crucea Roșie Română și alte asociații feministe și a fost domnișoara de onoare a Reginei Elisabeta. Albumul *Cusături românești* culese de Elena C. Cornescu – unul dintre primele lucrări de gen, cuprinzând planșe alcătuite profesional, a apărut în 1906, dar autoarea a început să adune, să prelucreze modelele de cusături și să alcătuiască viitorul album cu 50 de ani înainte, ajutată, printre altele, de nepoatele lui Dinicu Golescu, Ana Davila (prima directoare a Azilului “Elena Doamna”) și de Felicia Racoviță (profesoară și apoi directoare a aceleiași instituții).

Seara s-a încheiat cu un program muzical.

Sâmbătă, 6 martie 2021, s-au desfășurat prezentări de carte, cu o largă participare, autorii și lucrările promovate fiind: Irina Airinei Vasile & Maria Găitan-Mozes, *Sub cupola Cerului, ISRAEL*, Editura ARTprinter, 2020; Cornelia Prioteasa, *Conceptul one health „O singură sănătate” cu o tradiție de 10 ani și un viitor promițător* (trad. Elena Ioniță, coord. Cornelia Prioteasa), Editura SITECH, Craiova, 2020; Mircea Tănase: almanahul retrospectiv *Străjer în calea furtunilor – 15 ani de tradiții*; Almanahul aniversar *Cercetașii buzoieni – 2011-2021 – 10 ani de continuitate*, Revista “Străjer în calea furtunilor”, nr. 27 și 28/2020, Revista “Cercetașii buzoieni”, nr. 10/noiembrie 2020; Alin Spânu: *Informații, propagandă și contraspionaj și Transilvania, Ungaria și Banat (1918-1920)*, Editura Militară, București, 2020; Marius Mitrof: Vasile Cornea, *Necunoscutul prinț Matila Ghyka și lumea sa*, Institutul European, Iași, 2020.

Robert Stănciugel a început cu prezentarea lucrării *Din istoria românilor sud-dunăreni în prima jumătate a secolului al XX-lea: maglenoromânii* de Virgil Coman (ed. îngj. și notă autor: Robert Stănciugel), Editura Etnologică, București, 2019, și a continuat cu descrierea cărților sale: *Prizonier în țara mea*, Editura Etnologică, București, 2018 și *O Dobroge, o Dunăre și două conferințe de pace: documente: ambasador Vasile Stoica*, Editura Etnologică, București, 2019.

Monica Negru

“Modernism, modernizare, modernitate”

ZILELE ACADEMICE CLUJENE
13-15 octombrie 2021

*Ideea ca puncte de legătură:
Diversitate - Continuitate - Interdisciplinaritate*

ACADEMIA ROMÂNĂ
FILIALA CLUJ-NAPOCA

ACADEMIA ROMÂNĂ
FILIALA CLUJ-NAPOCA
INSTITUTUL DE ISTORIE
„GEORGE BARIȚIU”

GHEPARD
COMMUNICATION

**Femeia între tradiția
și modernitatea românească**
(a doua jumătate a secolului al XIX-lea
și începutul secolului XX).
Interogații, realizări și perspective

CȘ II Dr. Daniela Deteșan
Dr. Claudia Septimia Sabău

În contextul activităților organizate pentru sărbătorirea “Zilelor Academice Clujene”, în perioada 13-15 octombrie 2021, Institutul de Istorie “George Barițiu” și Universitatea “Babeș-Bolyai” – Centrul de Studiere a Populației au organizat o amplă conferință cu tema generală *Modernism, modernizare, modernitate*.

Perspective istoriografice și metodologice, împărțită în 11 paneluri:

1. 500 de ani de scriere în limba română (1521, Neacșu de la Câmpulung);
2. Elemente de modernitate în Transilvania medievală și premodernă;
3. Progres și regres în drum spre modernitate în planul relațiilor demografice la populația din teritoriile românești (secolele XVIII-XX);
4. Modernizarea între succese și eșecuri;
5. Femeia între tradiția și modernitatea românească (a doua jumătate a secolului al XIX-lea și începutul secolului XX);
6. Francmasoni celebri și ideile lor de modernizare în spațiul profan;
7. Urbanism și modernizare la Cluj în perioada 1990-2021;
8. Orizonturi ale modernizării și orizonturi ale moralității;
9. Modele și discursuri ale modernității naziste în Europa de Sud-Est: o perspectivă transnațională asupra Grupului Etnic German din România și a implicațiilor sale;
10. Cultură, memorie și modernitate;
11. Tradiție și modernizare în filozofia românească în secolul XX.

Dintre acestea, panelul 5, *Femeia între tradiția și modernitatea românească (a doua jumătate a secolului al XIX-lea și începutul secolului XX). Interogații, realizări și perspective*, a avut coordonatori pe Daniela Deteșan, cercetător la Institutul de Istorie “George Barițiu”, și Claudia Septimia Sabău, documentarist la Muzeul de Istorie a Universității Babeș-Bolyai, Direcția Patrimoniu Cultural Universitar Cluj-Napoca. Conferința s-a desfășurat online, pe platforma zoom. Au susținut comunicări 35 de profesori, cercetători, muzeografi, arhiviști de la numeroase instituții din țară, mai ales din Transilvania și Banat: Cluj, Sibiu, Arad, Târgu-Mureș, Timișoara, Bistrița, Satu Mare, Făgăraș, Brașov, Baia Mare, dar și din București, Craiova, din Republica Moldova (Chișinău) și din Spania (Valdemoro).

Prima secțiune a avut ca moderatori pe Daniela Deteșan și Claudia Septimia Sabău, care au propus să se prezinte comunicările în ordinea stabilită prin program, iar în finalul fiecărei secțiuni (de regulă, cu câte cinci comunicări), să se rezerve timp pentru discuții, dezbateri, întrebări, sugestii. Primul referent a fost Cornel Sigmirean, de la Universitatea de Medicină, Farmacie, Științe și Tehnologie din Târgu-Mureș, care a vorbit despre *Studente românce la universitățile din Europa la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea*. Profesorul a subliniat faptul că în secolul al XIX-lea a triumfat dreptul femeilor la învățământul de toate gradele, inclusiv la cel universitar, iar în urma cercetărilor, s-a descoperit că între anii 1895 și 1918, la universitățile din Europa au studiat 72 de studente românce. Ca specializări, 16 au urmat studii de Medicină și Farmacie, 36 Litere, Filosofie, Istorie, 14 Academia de Muzică, 4 la Drept, 1 la Academia de Comerț. Femei, precum Maria Blaga, Cornelia Brediceanu, Marta Buteanu, Maria von Lemenyi, Eleonora Lemenyi, Laura Seni au studiat chiar la două sau trei universități.

A luat apoi cuvântul Corneliu Pădurean, de la Universitatea “Aurel Vlaicu” din Arad, care a susținut comunicarea *Sfaturi pentru tinerele femei în presa din Arad, de la începutul secolului XX*. Profesorul a evidențiat că presa românească din Arad a manifestat preocupări pentru educarea tinerelor femei românce, de exemplu ziarul “Românul”, care a inaugurat din primele numere ale apariției sale, în ianuarie 1911, rubrici destinate femeilor, intitulate *Cronica femeii* și *Carnetul menajerei*.

Claudia Septimia Sabău a prezentat comunicarea *Portretul unei învățătoare din societatea năsăudeană de la începutul secolului XX. Virginia Grivase (1883-1950)*, luminând prin documente și fotografii autentice, păstrate la Serviciul Județean al Arhivelor Naționale Bistrița-Năsăud, biografia acestei femei remarcabile. Învățătoarea Virginia Grivase (1883-1950) a lucrat la școala din localitatea Nepos (în prezent localitate în județul Bistrița-Năsăud) și s-a remarcat prin activitatea sa literară (poezii și eseuri publicate în revistele vremii). Cercetătoarea a subliniat relația de prietenie a Virginiei Grivas cu scriitorul Liviu Rebreanu și personificarea sa în cuprinsul romanului *Ion* (sub pseudonimul Virginia Gherman).

Georgeta Ghionea, cercetător la Institutul de Cercetări Socio-Umane “C. Nicolăescu-Plopșor” din Craiova, prin studiul *Percepția asupra femeii în presa oltenească la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului XX*, fundamentat pe analiza revistelor din Oltenia, a creionat portretul femeii oltenice.

Maria Alexandra Pantea, cercetător la Universitatea de Vest “Vasile Goldiș” din Arad, a vorbit despre *Femeile din părțile Aradului implicate în susținerea învățământului confesional ortodox la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului XX*. Cercetătoarea a menționat faptul că în a doua jumătate a secolului al XIX-lea femeile românce din părțile Aradului au început să se implice în susținerea învățământului confesional – de exemplu, Elena Ghiba Birta a donat suma de 48.000 florini pentru a se realiza o fundație care să susțină tinerii români în școli. A subliniat înființarea Reuniunii Femeilor din părțile Aradului și implicarea asociației în mai multe activități caritabile, fapt ce a dus și la apariția școlii de fete. De asemenea, implicarea în susținerea educației confesionale și a soților sau fiicelor unor importanți lideri politici din Banat, precum Hermina Ciorogariu, Hermina Desseanu, Aurelia Beleş, Letiția Oncu, Marilina Bocu, Eugenia Cicio-Pop sau Elena Goldiș.

După încheierea prezentărilor din secțiunea I, au avut loc discuții, s-au pus întrebări referenților și astfel a luat sfârșit prima zi a reuniunii științifice dedicată istoriei femeilor.

Joi, 14 octombrie, la ora 9, s-au reluat lucrările acestui panel, secțiunea a II-a fiind moderată de Ana Victoria Sima, de la Facultatea de Istorie și Filosofie a Universității “Babeș-Bolyai” din Cluj-Napoca și Alin Ciupală, de la Facultatea de Istorie a Universității București.

Anca Victoria Sima a început prezentările cu comunicarea *Cât de mult au contat nevestele? Rolul soțiilor și al familiilor acestora în carierele socio-politice ale oamenilor politici români din Transilvania (1861-1918)*. Referenta a precizat că și-a propus să analizeze în ce măsură alianțele matrimoniale și statutul social al soțiilor oamenilor politici români din Transilvania au influențat ascensiunea și comportamentul lor politico-cultural în a doua jumătate a secolului al XIX-lea și începutul secolului XX. A realizat o analiză centrată pe soțiile deputaților români de confesiune greco-catolică, care au activat în dietele Transilvaniei și, ulterior, în parlamentul de la Budapesta în perioada 1861-1918, identificând statutul social (cele mai multe din familii de funcționari, preoți, mari proprietari) și statutul nobiliar, care probabil au avut o importanță superioară față de confesiunea acestor femei.

A urmat Delia Voina, de la Muzeul Național “Brukenthal” din Sibiu, care a prezentat în powerpoint comunicarea *Femeile fotograf ale Sibiului în a doua jumătate a secolului al XIX-lea*, cu frumoase fotografii ale unor sibience, păstrate la muzeu. Cercetătoarea a subliniat că rolul femeilor fotograf a fost minimalizat, deși au fost, încă din secolul al XIX-lea, printre primii practicanți. Primele femei fotograf, proprietare de studiouri permanente deschise în Sibiu, în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, au fost Kamilla Asboth (1938-1908) și Julie Herter (1838-

1922). Biografia lor este puțin cunoscută, însă fotografiile realizate de ele s-au păstrat în colecția de Grafică documentară de la Muzeul Național “Brukenthal” – Casa Altemberger.

Următoarea referență, Teodora Daniela Moț, muzeograf la Muzeul Național al Banatului din Timișoara, prin studiul *Feminitate și inițiative feminine în a doua jumătate a secolului al XIX-lea și începutul secolului XX* și-a propus a realiza, pe baza mărturiilor scrise și vizuale, a studiilor de sociologie și istoria mentalităților din Banat, o analiză asupra condiției feminine și rolurilor pe care femeile bănățene le-au preluat, începând cu cea de-a doua jumătate a secolului al XIX-lea și până la izbucnirea primei conflagrații mondiale, precum și contribuțiile aduse de acestea în timpul marelui conflict.

A luat apoi cuvântul cercetătoarea Daniela Deteșan, care a susținut, printr-o aplicație powerpoint, studiul său despre *Femei săliștene între tradiție și modernitate (sfârșitul sec. al XIX-lea și începutul secolului XX)*. A menționat că se bazează pe documentație istorică păstrată la Arhiva Protopopiatului Ortodox Săliște, care evidențiază rolul unor figuri locale emblematice, precum Ana Lupaș, Ana Chirca, Paraschiva Lăpădat, Natalia Drăghici, Ana Jițian. Cercetătoarea a vorbit despre educația tinerelor fete la Școala de Industrie Casnică din Săliște (1912-1914), unde elevele urmau un curs de lucru manual și de țesut cu războiul. A găsit informații despre Reuniunea Femeilor Ortodoxe Române din Săliște (1914) și implicarea acestora în efortul de război. În final, a evidențiat frumusețea artei populare și a costumului popular purtat de prima Miss România, Maria Soră Peligrad, la Expoziția Națională din București (1906).

La rândul său, Alin Ciupală a început prezentarea comunicării *Discursul feminin din primele două decenii după 1918 referitor la implicarea femeilor din România în timpul Marelui Război*, cu precizarea că și-a propus să analizeze modul în care femeile din România, care au susținut efortul de război al țării în perioada 1916-1918, s-au raportat la misiunea pe care și-au asumat-o după 1918. Studiul său se bazează pe memorialistica feminină despre război, activitatea asociațiilor și societăților fostelor surori de caritate care au apărut încă din 1919 și disputele publice post-război între diferite personalități feminine, care se afirmaseră prin acțiuni remarcabile în timpul participării României la Marele Război.

După o scurtă pauză, s-a deschis o nouă secțiune, moderată de cercetătoarele Daniela Deteșan și Claudia Septimia Sabău, care au dat cuvântul Valeriei Soroștineanu, de la Universitatea “Lucian Blaga” din Sibiu. Valeria Soroștineanu a prezentat comunicarea *Despre condiția femeii în procesele de divorț ale protopopiatului Sibiu (1860-1918)*, precizând scopul studiului său: analiza evoluției proceselor de divorț din protopopiatul Sibiului în statul dualist, înainte și după introducerea legii căsătoriei civile din anul 1894, pe baza studiului a peste 400 de procese de divorț din protopopiatul Sibiu. Cercetătoarea a menționat că, studiind legislația laică și cea a Bisericii Ortodoxe din Transilvania și mecanismului intern al derulării proceselor de divorț, se pot afla informații privind condiția femeii.

O comunicare documentată pe o temă puțin cercetată a fost cea prezentată de Elisabeta Scurtu, profesor la Liceul Teoretic Creștin “Logos” din Bistrița: *Câteva aspecte privind viața privată și rolul femeilor în familiile de romi (țigani) din Țara Năsăudului în a doua jumătate a secolului al XIX-lea*. Profesoara a atras atenția de la început că sursele documentare din Țara Năsăudului, de fapt cele din toată țara, sunt puține și disparate. A găsit și cercetat documentele Vicariatului Rodnei, de asemenea ilustrații, care ajută la crearea unei imagini de ansamblu a vieții private a femeilor rome din zona Năsăudului.

Paula Virag, cercetător la Muzeul Județean Satu Mare, a vorbit despre *Rolul femeii în viața de familie la sfârșitul secolului al XIX-lea-începutul secolului al XX-lea în comitatul Satu Mare*. Cercetătoarea a subliniat că unul dintre aspectele vieții satului sătmărean, care a fost foarte puțin sau chiar deloc cercetat, este legat de situația femeii din zona rurală din comitatul Satu Mare, la sfârșitul secolului al XIX-lea-începutul secolului al XX-lea. Indiferent de etnie sau de confesiune, viața femeii din lumea rurală era uniformă și limitată, ea luptându-se cu sarcinile gospodăriei, cu creșterea copiilor și îngrijirea soțului.

Daniela Stanciu-Păscărița, de la Universitatea “Lucian Blaga” din Sibiu, a prezentat o frumoasă comunicare cu imagini power-point: *Săsoaica la începutul secolului XX: între spațiul public și loisir*. Cercetătoarea a menționat scopul studiului său de a realiza o radiografiere a implicării femeii din orașele cu populație majoritar săsească în crearea spațiului public și a loisirului. A arătat mai multe documente și fotografii pentru a reliefa o imagine comprehensivă a vieții cotidiene a săsoaicei, pentru a urmări femeia în diferite ipostaze: aceea de membră în asociațiile de femei, de organizatoare a balurilor și altor evenimente cu caracter de divertisment, dar și femeia implicată în efortul de război.

După încheierea prezentărilor, au avut loc discuții, o pauză și s-au deschis lucrările celei de-a IV-a secțiuni a acestui panel, coordonate de Constantin Băjenaru, cercetător la Muzeul Țării Făgărașului “Valer Literat” din Făgăraș și Anemari Monica Negru, consilier superior la Arhivele Naționale ale României, București. Constantin Băjenaru, în referatul său: *Reuniunile de femei din Făgăraș. Înființarea și evoluția lor până la 1 decembrie 1918*, a subliniat apariția – în Făgăraș în deceniul opt al secolului al XIX-lea – și inițiativele culturale, educative ale asociațiilor feminine din Făgăraș: Reuniunea Femeilor Române Ortodoxe și Reuniunea Femeilor Române Greco-Catolice.

A luat apoi cuvântul Marin Pop, cercetător la Muzeul Județean de Istorie și Artă din Zalău, care a vorbit despre *Mișcarea culturală feministă din Sălaj. Reuniunea femeilor române sălăjene*. Cercetătorul a menționat că Adunarea generală constituantă a Reuniunii Femeilor Române Sălăjene a avut loc la 18 noiembrie 1881, în Șimleu Silvaniei, iar în fruntea ei a fost aleasă Clara Maniu, mama lui Iuliu Maniu. Scopul asociației era dezvoltarea învățământului rural, iar femeile sălăjene au înființat școli, au organizat numeroase acțiuni culturale și expoziții, au participat la Expoziția Generală din anul 1906, au adunat fonduri pentru un teatru românesc, ajutoare pentru elevi etc. Reuniunea a luat parte direct la organizarea și

desfășurarea adunărilor generale ale Astrei transilvănene (1878 și 1908) și a Societății pentru Fond de Teatru Român (1901), care au avut loc la Șimleu Silvaniei.

Subsemnata am prezentat comunicarea *Din istoria filialelor ardelene ale Societății Ortodoxe Naționale ale Femeilor Române*, cu ajutorul unor imagini powerpoint, atrăgând atenția că sursele documentare sunt vaste (fondul *Societatea Ortodoxă Națională a Femeilor Române* păstrat la Arhivele Naționale ale României, cu numeroase dosare pentru fiecare filială), iar obiectivul comunicării este o prezentare prin documente arhivistice a primelor filiale constituite în Ardeal, la Sebeșul Săsesc, Cluj, Târgu-Mureș, Arad, Mehadia, Sibiu și a inițiativelor lor culturale din anii 1919-1925.

După terminarea prezentării, am invitat să ia cuvântul pe Carmen Albert, cercetător la Muzeul Banatului Montan din Reșița, amintindu-i de colaborarea noastră la realizarea lucrării despre istoria femeilor din România în anii Marelui Război: *Eroinele României Mari. Destine din linia întâi*. Carmen Albert a vorbit despre *Tradiție și emancipare feminină în satele Banatului Montan*.

Această secțiune s-a finalizat prin prezentarea powerpoint a comunicării *Contribuția personalităților feminine din Sibiu la cultura, educația, viața socială și artistică a Transilvaniei* de către Sorana Maier, doctorand la Facultatea de Litere și Arte a Universității "Lucian Blaga" din Sibiu. Referenta, pe baza unor surse documentare inedite din arhivele și bibliotecile sibiene, a pus în valoare contribuția unor personalități feminine emblematice ale Sibiului, lidere ale filialelor unor asociații feministe, precum: Maria Cosma, președinta Reuniunii Femeilor Române, Emilia Rațiu, o remarcabilă militantă socială, președintă a Comitetului Femeilor Române, Iudita Măcelariu, cunoscută pentru implicarea în ajutorarea soldaților români răniți în Războiul de Independență, Catinca Bârseanu, președinta Societății Ocrotirea orfanilor de război din Ardeal și a Reuniunii Femeilor Române, Ioana Bădilă, o mare filantroapă, Eleonora Lemény-Rozvány, deputat în Marele Sfat Național Român, Veturia Lapedatu, directoarea Mesei Studenților, Eugenia Tordășianu, președinta Societății Femeilor Române Ortodoxe, Adelina Tăslăuanu, poetă și scriitoare, Minerva Brote, pianistă, Lucia Minodora Cosma, soprană și profesoară.

Următoarea secțiune a fost moderată de Oana Ramona Ilovan, reprezentând Facultatea de Geografie și Centrul de Cercetare pentru Identități Teritoriale și Dezvoltare de pe lângă Universitatea "Babeș-Bolyai", și a început cu comunicarea Nicoletei Hegedüs, *Registrele parohiale ca sursă pentru istoria femeii în Transilvania. Registrele de deces și condiția femeii în a doua jumătate a secolului al XIX-lea-începutul secolului XX*. De la început, autoarea a spus că scopul prezentării era trecerea în revistă a oportunităților de cercetare oferite de registrele parohiale transilvănene din a doua jumătate a secolului al XIX-lea-începutul secolului al XX-lea în domeniul istoriei femeii și exemplificarea câtorva dintre ele printr-o analiză aplicată pe registrele de deces din Ocna Mureș.

Următorii referenți, Oana Ramona Ilovan, Ioana Alexandra Ciupe și Adrian Daniel Muntean, masterand la Facultatea de Geografie și Centrul de Cercetare pentru Identități Teritoriale și Dezvoltare, Universitatea “Babeș-Bolyai”, au prezentat prin numeroase imagini powerpoint studiul *Reprezentări ale femeii în lumea satului românesc și ale rolului acesteia în dezvoltare. Cărți poștale de la finalul secolului al XIX-lea și prima jumătate a secolului XX*. Referenții au subliniat faptul că scopul acestui studiu este de a explora discursul vizual despre femeie și rolul acesteia în satul românesc, discurs creat de cărțile poștale produse la finalul secolului al XIX-lea și prima jumătate a secolului al XX-lea. Cercetând 114 cărți poștale din perioada 1870-1939, au urmărit să identifice principalele reprezentări ale femeii, diferențe în reprezentări ale acesteia în funcție de provinciile istorice ale României actuale, relația dintre reprezentările femeii și ale celorlalte elemente prezente (bărbați, copii, peisaj rural, gospodării, unelte etc.).

Sesiunea a continuat cu comunicările Danielei Pădurean-Andreica (Centrul Municipal de Cultură Arad), *Portrete ale femeii tradiționale în literatura ardelenescă de la începutul secolului XX* și Adrian Onofreiu, arhivist la Serviciul Județean Bistrița Năsăud al Arhivelor Naționale, *Femeia în societatea năsăudeană: surse istoriografice și resurse documentare de cercetare (1849-1919)*.

Secțiunea s-a finalizat cu studiul Florenței Lozinsky, cercetător la Institutul de Istorie “George Barițiu” al Academiei Române, *Reflecții asupra filosofiei sociale feminine în revista „Flori de Crin”*. Cercetătoarea a subliniat faptul că de geneza mișcării culturale pentru emanciparea femeii în România putem vorbi încă din timpul Revoluției de la 1848, fiind trecută în programul revoluționar pașoptist. În martie 1859 s-a reușit înființarea la Brașov a primei asociații a femeilor române, Reuniunea Femeilor Române, care a contribuit la organizarea de reuniuni, comitete sau societăți ale femeilor în mai multe orașe transilvănene, printre care și Șimleu Silvaniei (1881). Scopul înființării reuniunii femeilor era acela de facilita educația în rândul maselor largi de oameni, dar cu deosebire a femeilor. Din anul 1932 apărea prima revistă feminină din Sălaj: “Flori de Crin”, al cărei scop era de a ridica nivelul moralității mamelor, de a cultiva virtuțile femeii.

Vineri, 15 octombrie, lucrările secțiunii a VI-a au fost moderate de Cecilia Cârja și Ioana-Mihaela Bonda, cercetătoare la Serviciul Arhive, Direcția Patrimoniu Cultural Universitar, Universitatea “Babeș-Bolyai”.

Sesiunea a fost deschisă de Alexandru Bucur, de la Asociația Națională a Cadrelor Militare în rezervă și în retragere “Al. I. Cuza”, filiala județeană Sibiu “Gl. Ilie Șteflea”, care a realizat o prezentare powerpoint despre *Femeile și Școlile de Reuniune Grănicerească de pe teritoriul fostului Regiment de la Orlat (1877-1921)*. Cercetătorul a subliniat inițiativa Comitetului Administrativ al Regimentului 1 Grăniceresc Român de a înființa școli pentru fete, încă din 1877. A prezentat informații (salarii, scurte biografii) despre 30 de învățătoare, care au predat în aceste școli, din Arhiva Școlilor de Reuniune Grănicerească. Aceste

învățătoare au educat mai multe generații de fete – nu numai din clasele special destinate acestora, ci și din cele mixte.

Georgeta Fodor, de la Universitatea de Medicină, Farmacie, Științe și Tehnologie din Târgu-Mureș, a făcut o prezentare powerpoint a comunăcării „*Se feresca Ddieu pre tot romanulu de femeia filosofa*” – *educația românelor între tradiție, modernitate și idealuri naționale*. Cercetătoarea a evidențiat de la început sursele istorice folosite și a atras atenția asupra faptului că, deși exista un acord privind necesitatea largirii accesului la educație al românelor, chiar și cei mai progresiști și fervenți susținători ai chestiunii femeii tind să propună mai degrabă o “emancipare controlată/temperată”. De asemenea, prin acest studiu, cercetătoarea a urmărit să releve în ce măsură promovarea unei educații diferențiate pe gen a determinat, în durata lungă, feminizarea profesiei didactice.

Comunicarea *Alma Mater la feminin. Doamnele Universității românești din Cluj în perioada interbelică* a cercetătoarelor Cecilia Cârja și Ioana-Mihaela Bonda a fost deosebit de interesantă, bogată în informații având în vedere spațiul și timpul supus cercetării. Cu ajutorul unor tabele vizualizate powerpoint, cercetătoarele au prezentat personalul didactic și de cercetare al Universității din Cluj, care s-a înființat în 1919, fiind cea de a patra universitate din spațiul românesc. Personalul didactic și de cercetare al acestei universități a fost atent și riguros selectat, în rândurile sale regăsindu-se nume de referință ale științei românești din epocă, provenite fie de la universități de la București și Iași, fie alese din mediul ardelean. Cercetătoarele au realizat și prezentat tabele despre ponderea femeilor în corpul profesoral, cine au fost aceste femei (în 1919, doar două femei erau cadre didactice: Elena Negru la Facultatea de Medicină, Raluca Ripan la Facultatea de Științe), care erau facultățile la care au activat și disciplinele pe care le-au predat, în ce măsură au făcut carieră de-a lungul perioadei dintre cele două războaie. Cercetătoarele au prezentat și biografiile a trei profesoare universitare remarcabile: Elena Negru, Raluca Ripan și Hortensia Lupaș-Georgescu.

A luat apoi cuvântul Răducu Rușet, documentarist la Biroul pentru studenți cu dizabilități, Universitatea “Babeș-Bolyai”, care a vorbit despre *Activitatea cultural-artistică a educatoarelor din Transilvania după încheierea Primului Război Mondial*. Cercetătorul și-a manifestat interesul asupra emancipării prin educație a femeii din Transilvania, dorința de a reconstitui preocuparea pedagogică, dar și organizarea de serbări cultural-artistice a educatoarelor din Transilvania. A menționat reușita recuperării activității didactice și național-artistice a unor educatoare ca: Eugenia Alămorean, din comitatul Alba de Jos, Clementina Domșa, educatoarea grădiniței din Zlatna, Paula Ursu, educatoarea grădiniței nr. 2 din Uioara, Septimia Vancea, educatoarea grădiniței din Uioara, Elena Rădulescu și Eliza Mânecută, educatoare în Cluj, ultimele două educatoare fiind organizatoarele *Festivalului Grădinițelor Românești din Cluj*, din anul 1934. Ultima secțiune, a VII-a a acestui panel s-a desfășurat vineri, 15 octombrie, moderatoare fiind Daniela Deteșan și Claudia Septimia Sabău, coordonatoarele acestui panel. Primele referente, Marinela Barna și Bianca Micu, de la Muzeul

“Casa Mureșenilor” din Brașov au prezentat în powerpoint comunicările despre *Destinele a două reprezentante a dinastiei Mureșenilor: Elena Cornelia (1854-1925) și Sevastia Lucreția (1860-1928)*, respectiv *Elena Mureșianu (1862-1924). Omul și artistul*.

Apoi, a luat cuvântul Lilia Zabolotnaia, de la Muzeul Național de Istorie a Moldovei din Chișinău, care a prezentat comunicarea *Natalia Obrenović – principesa și regina Serbiei. Între politic și familie* și impresionate imagini din fondurile de arhivă rusești: documente de epocă, scrisori, articole de ziare, amintiri, material ilustrativ. Cercetătoarea și-a susținut opinia că legătura matrimonială între basarabeanca Natalia Keško și Milan Obrenović (1854-1901) a avut planuri ambițioase de fuziune dinastică și consolidare a aristocrației românești din Balcani. Implicarea activă a Nataliei Obrenović în viața politică din Serbia a generat conflicte familiale, în special, din cauza diferențelor de opinie politică cu soțul ei. Dorința Nataliei de a domina și de a conduce țara a jucat un rol tragic în destrămarea familiei.

Marius Câmpeanu, cercetător la Muzeul Județean de Istorie și Arheologie Maramureș a prezentat o biografie detaliată și documentată a Elenei Pop Hossu-Longin (1862-1904), care a avut o contribuție majoră la constituirea Reuniunii Hunedorene a Femeilor Române (30 octombrie 1886). Prin intermediul unei expoziții cu obiecte de industrie casnică, țărănești, organizată la Hațeg (între 13 și 20 august 1891) și, ulterior, la Tata Tóvárós (Ungaria) și Viena (la sfârșitul anului 1897), a reușit să facă cunoscute creațiile românești de artă populară. După succesul avut la Viena – fapt remarcat și de presa vremii – lucrările de artă populară au făcut obiectul altor expoziții desfășurate la Bistrița (1907), Șimleul Silvaniei (1908), Alba Iulia (1909) și Blaj (1911).

Conferința s-a încheiat prin prezentarea comunicării *Preoteasa Lucreția Murășianu și Societatea Ortodoxă Națională a Femeilor Române Turda* de către Dorin Cătălin Sas, cercetător independent, preot la Parohia “Sf. Mărturisitori Visarion, Sofronie și Oprea”, Valdemoro, Spania. Cercetătorul a vorbit despre preoteasa Lucreția Murășianu, soția protopopului Jovian Murășianu, președinta Societății Ortodoxe Naționale a Femeilor Române, filiala Turda, care a patronat multiple acțiuni sociale, cultural-educaționale și spirituale. Lucreția Murășianu a organizat multe evenimente culturale, a căror scop principal era colectarea de fonduri pentru construcția Catedralei “Sf. Arhangheli Mihail și Gavriil” din Turda. În încheiere, coordonatoarele au invitat pe cei prezenți să spună în câteva cuvinte o opinie personală privind această conferință. Participanții au adresat mulțumiri organizatorilor pentru realizarea acestei reuniuni științifice, care a reușit să depășească distanțele dintre referenți și problemele tehnice intervenite, în contextul transmiterii online. Totodată, au avut loc discuții privind posibilitatea tipăririi comunicărilor prezentate și a organizării în viitor a unei alte sesiuni cu această tematică feminină.

Monica Negru

“Frontiere și contacte. Fenomene locale, regionale și globale”

În zilele 19 și 20 noiembrie 2021, la Institutul de Cercetări Socio-Umane “C. S. Nicolăescu-Plopșor” din Craiova, s-a desfășurat online, pe platformele zoom și google meet, conferința internațională *Frontiere și contacte. Fenomene locale, regionale și globale*, ediția a II-a. Manifestarea științifică face parte din proiectul de cercetare interdisciplinar cu același nume, coordonat de Camelia Elena Zăbavă (Universitatea din Craiova) și Carmen Cerasela Dărăbuș (Universitatea Tehnică din Cluj-Napoca-Centrul Universitar Nord, Baia Mare).

Obiectivul organizatorilor a fost acela de a reuni cercetători din diferite domenii ale științelor umaniste, care să comunice o parte din experiența și din rezultatele cercetării lor în domenii variate, cum ar fi: studiile culturale, filologia, istoria și istoria mentalităților. Încă din trecutul îndepărtat a fost sesizată o multitudine de interferențe culturale care au dat specificitate sud-estului Europei. Stau mărturie în acest sens descoperirile arheologice, studiile etnografice sau de istorie a religiilor. Toate acestea, printr-o abordare interdisciplinară, au capacitatea de a contura specificul unui spațiu cultural divers și deschis.

La conferință s-au înscris peste 65 de specialiști din România, Spania, Italia, Republica Cehă, Bulgaria, Ungaria, Azerbaidjan. Au participat cercetători, profesori universitari, muzeografi, arhiviști, doctoranzi din numeroase instituții naționale și internaționale: Institutul de Cercetări Socio-Umane “C. S. Nicolăescu-Plopșor” al Academiei Române, Institutul Limbii Române/Lectoratul de limba română din cadrul Universității “Sfinții Chiril și Metodiu” din Veliko-Târnovo, Bulgaria, Departamentul de Balcanistică, Universitățile: Tehnică – Facultatea de Litere din Cluj-Napoca, Facultatea de Litere din Craiova, “Ovidius” din Constanța, Universitatea “Petru Andrei” din Iași, “1 Decembrie 1918” din Alba Iulia, Științe din Szeged, Ungaria, Complutense, Madrid, Spania, Carolină din Praga, Limbi Străine din Baku, Institutul Limbii Române din București, Centrul de Cercetări Lingvistice – Rețeaua de Cercetare “Eötvös Loránd”, Institutul de Studii Sud-Est Europene din București, Institutul de Istorie și Teorie Literară “G. Călinescu”, Institutul de Filologie Română “Al. Philippide” – Iași, Institutul Național pentru Studiul Totalitarismului, Asociația Culturală “Carmina Balcanica” din Craiova, Arhivele Naționale ale României, bibliotecile “Alexandru și Aristia Aman” din Craiova și “Octavian Goga” din Cluj, Muzeul Olteniei din Craiova.

Conferința a fost organizată pe trei domenii: Filologie; Studii culturale și Istorie/Istoria mentalităților. În cadrul manifestării științifice a fost organizată și o secțiune specială, cu susținerea comunicărilor în limba engleză sau franceză.

În deschiderea conferinței au luat cuvântul Daiana Theodora Cuibus, director general al Institutului Limbii Române din București și Sevastian Cercel, directorul Institutului de Cercetări Socio-Umane “C. S. Nicolăescu-Plopșor” al Academiei Române, din Craiova, care au vorbit despre scopul conferinței și au mulțumit cercetătorilor pentru participare.

Conferința a continuat în plen cu comunicarea Mihaelei Albu, reprezentând Asociația Culturală “Carmina Balcanică” – *Presa literară românească dincolo de frontiere* și cea a Simonei Lazăr, cercetător la Institutul “Nicolăescu-Plopșor” – *Identități etnice, contacte și migrații în preistorie*. Simona Lazăr, arheolog, a început cu mențiunea că s-a discutat mult în literatura arheologică și antropologică despre faptul că cercetătorul contemporan se raportează, în mod inevitabil, la artefactele și situațiile concrete din săpături arheologice, după criterii total străine de contextul cultural pe care îl studiază, deoarece el aparține unei alte “lumi”, cu alte trăsături psiho-socio-culturale decât oamenii din trecutul îndepărtat. Această distanță psiho-socială care se interpune între arheolog și artefact, alături de cea temporală, determină dificultăți în înțelegerea descoperirilor arheologice. Simona Lazăr a subliniat că diversitatea de statute sociale, activate diferit pe parcursul vieții, ne determină să observăm că afilierea etnică nu reprezintă în societățile arhaice singura determinantă majoră. Atunci când sesizăm la nivelul culturii materiale o anumită unitate stilistică este absurd să tragem concluzia că aceasta s-ar suprapune peste o anumită unitate etnică. De fapt, în realitate, se suprapun mai multe identități de grup: lingvistică, socială, ideologică (religioasă). Toate aceste “identități” sunt prezente mai mult sau mai puțin vizibil în cuprinsul unui grup cultural sau al unei culturi materiale investigate arheologic.

Lucrările conferinței au continuat pe secțiuni: I. “Studii culturale” și II. “Filologie”, iar ulterior III. “Istorie/Istoria Mentalităților”.

Secțiunea “Studii culturale” a avut ca moderatori pe cercetătoarele Anca și Narcisa Maria Mitu de la Institutul de Cercetări Socio-Umane “C. S. Nicolăescu-Plopșor”, iar participanții și comunicările lor au fost: Anca Daniela Farcaș (*Gândire tradițională și practici magico-religioase în comunitățile de imigranți români; schimbări în mentalitate după emigrație*), Anca Ceașescu (*Tradiții păstrate-tradiții uitate. Aspecte privind valorificarea, conservarea și promovarea culturii populare românești*), Iosefina Blazsani-Batto (*Patrimoniul imaterial – expresie a creării unei comunități culturale*), Iudit Călinescu (*Aspecte identitare ale comunității românilor din Ungaria*), Aneta Ecaterina Făzacaș (*Pluralismul – soluție la eșecul multiculturalismului*), Bianca Daniela Pop (Kopoșciuc) (*Sinuciderea personajului feminin în epoca precreștină și creștină*), Adela Maria Borșe-Mocanu (*Incursiune în imaginarul biblic. Considerații teoretice*), Mărinel Chirișescu (*Fenomene locale: metamorfozarea Târgului de fete după anul 1989*), Rodica-Nicoleta Constanda (*Intersexualitate și memoria colectivă a exilului și a identității*), Cristina Dafinoiu (*Păstoritul și olăritul în Balcani. Ocupații străvechi la confluența dintre civilizații*), Diana Maria Dimirache (*Exploatarea sexualității feminine în Roma Antică – violul și prostituția sacră*), Simona Lazăr și Anca Ceașescu (*Fierul. Sensuri și semnificații în riturile de trecere*), Laurențiu Radu (*Continuitatea și afirmarea tradițiilor românești în Timoc*).

Secțiunea “Filologie” a avut ca moderatori pe Alina Nechita și pe Ioana Bud, de la Universitatea Tehnică din Cluj-Napoca, Centrul Universitar Nord din Baia Mare, Facultatea de Litere. Participanții au prezentat teme diverse, unii le-au însoțit cu

imagini powerpoint. Astfel, Iustina Nica (Burci) a vorbit despre *Elemente și structuri de proveniență slavă în sistemul de denotație actual*, Alina Nechita – *Fenomenul bullying și literatura pentru copii*, Felix Nicolau – *Retorica patriotică și dinastică în „Însemnările zilnice” ale lui Carol al II-lea*. Arta sofismului, Maria-Cristine Gelep – *Metamorfozele identității în „Pământ neîmblânzit” de Jhumpa Lahiri*, Ionuța Ilieș – *Literatura românească și cinematografia. Studiu de caz: „Moromeții”*, Manuela Varga – *Ecranul fermecat – transpunerea textului de literatură fantasy în artă cinematografică*, Ionela Matilda Breazu – *Repere ale lingvisticii românești în exil: Sever Pop*, Valeriu Mihai Pănoiu – *Exilul ca experiență interculturală. „Pribegii” români în cronicile veacurilor XVI-XVIII*, Ana Stana (Florea) – *Marin Preda și construirea omului nou*, Melania Mariana Chiuzboian (Bartos) – *Producerea și receptarea imaginii estetice*, Anița Andreica-Mețac – *Nyugat (Occidentul) – mișcarea de modernizare a prozei maghiare*, Daniela Amalia Chilom și Cecilia Mihaela Popescu – *Câteva observații cu privire la rolul influenței dialectelor germane asupra limbii române*.

Secțiunea “Istorie/Istoria mentalităților” a fost coordonată de cercetătoarele Simona Lazăr și Ileana Cioarec de la Institutul de Cercetări Socio-Umane “C. S. Nicolăescu-Plopșor”. Primele prezentări au fost ale cercetătoarei Narcisa Maria Mitu (*Din istoria relațiilor româno-bulgare. Medici Bulgari care au activat în România în secolul al XIX-lea*) și profesorului Victor Nicolăescu (*Romii în Uniunea Europeană – de la marginalizare și excluziune la abordări strategice integratoare*).

Arheologul Dan Bălțeanu, de la Direcția Județeană pentru Cultură Dolj, a vorbit despre *Imaginea frontierei la Caesar, De bello Gallico*. Cercetătorul și-a exprimat convingerea că frontiera ocupă un loc aparte în imaginea asupra lumii pe care Caesar o construiește atent în Comentariile despre războiul gallic. Caesar prezintă cititorilor săi frontiera lumii romane din mai multe puncte de vedere. El pornește de la o prezentare strict geografică, exactă a teritoriilor și populațiilor aflate în afara graniței romane, pe care o plasează chiar la începutul lucrării. Apoi dezvoltă o imagine a frontierei ca zonă de contacte economice și culturale între lumea romană și civilizația Latène vest-europeană. În sfârșit, el prezintă rolul frontierei în strategia majoră a Imperiului Roman și evidențiază importanța acesteia pentru transmiterea în exterior a unui mesaj de autoritate și forță.

Conferința a continuat cu prezentările istoricilor: Irina Maria Vlad (*Metale și tehnici de orfevrărie medievală*), Cristian Florescu (*Relațiile româno-ruse în contextul confruntării Marilor Puteri în centrul și sud estul Europei 1900-1914*), Denisa Florentina Pârvuleț (*Perioada boemă „la belle époque”*), Ioana-Cristina Zăbavă (*Imaginea femeii în literatura medievală occidentală*), Ileana Cioarec (*Cula Mescilor din orașul Vrața, Bulgaria*), Diana Mihaela Pănoiu (*Satul-model Dioști, „centru de experimentare socială”, un fenomen local și regional*).

Virginia Blînda, de la Institutul de Studii Sud-Est Europene, a prezentat un material powerpoint despre *Fugari și refugiați la frontiera de sud a Valahiei (1853)*. Cercetătoarea a evidențiat că, în 1853, motivele cel mai des invocate de

cei care treceau granița de sud a Valahiei, în căutarea unei trai mai bun, au fost calitatea vieții cotidiene, restricțiile, privațiunile economice, conflictele personale, războaiele sau epidemiile. Un corpus de documente de la Arhivele Naționale ale României din București conține informații privind traseele și cauzele acestei mobilități sociale. Fugarii sau refugiații care treceau frontiera cu Turcia devin astfel subiectul unei bogate corespondențe oficiale dintre diferitele instituții ale Principatului Valahiei. Calafat, Giurgiu, Oltenița, Turnu au fost cele mai frecventate puncte de intrare în Principat pentru un univers etnic și demografic compus din români (moldoveni, valahi), bulgari, sârbi, evrei etc.; bărbați, femei și copii de vârste diferite. Formele mobilității umane evocate în documentele de arhivă dateate în 1853, care au servit drept sursă, reflectă dinamica unei diversități etnice regionale în zonele transfrontaliere ale spațiului sud-est european.

Au susținut apoi comunicări cercetătorul Florin Nacu – *Probleme esențiale în administrația locală în perioada 1938-1968* și consilierul juridic Alexandra Nacu – *Regionalizarea în România în perioada 1938-1968 – modele externe și tradiții românești*. Prima zi a conferinței s-a finalizat cu discuții privind comunicările susținute și planul de activitate pentru a doua zi.

În ziua următoare, sâmbătă, 20 noiembrie 2021, s-au desfășurat, în paralel, pe platforme diferite, lucrările Secțiunii a IV-a “Studii Culturale” și Secțiunii a V-a “Filologie”.

Secțiunea “Studii culturale” a fost moderată de cercetătoarele Mihaela Bărbieru și Georgeta Ghionea, care au prezentat și studiile lor: *Alegerile prezidențiale din 2014 sau despre cum au fost influențate de social media*, respectiv *Profilul socio-economic al minorităților bulgari și sârbi din județul Vâlcea*, iar ceilalți participanți și comunicările lor au fost: Gabriel Nicolae Pricină (*Considerații asupra influenței fenomenului globalizării asupra comunităților de mici dimensiuni*), Gabriela Boangiu (*Călătorind în Europa – Cu frontieră, fără frontieră. Povestea vămilor înainte și după anii 1990*), Daniela Chide și Dan Ionele-Daniela (Csonka) (*De la Eu la Tu și de la Tu la Eu în literatura ebraică și greacă*), Ruxandra-Victoria Hădărău-Ursa (*Alexandra Kollontai: Între extremism ideologic și apărarea femeii*).

Secțiunea “Filologie” a avut ca moderatori pe Ionela Carmen Banța, care a vorbit despre *Clasificări și tipuri compoziționale în snoava populară românească*, și Camelia Zăbavă, care a susținut comunicarea: *Contacte lingvistice și culturale. 45 de ani de limbă română la Universitatea „Sf. Chiril și Metodiu” din Veliko Târnovo, Bulgaria*. Sesiunea a fost deschisă de Silvia Mihăilescu, care a prezentat studiul *Transformări în traducere sau procedee de traducere*, apoi Ioana Slavcena, a vorbit despre *Receptarea lui Ismail Kadare în cultura bulgară și românească*.

Un material interesant, *Nume și supranume de familie de origine română din satul Popina, județul Silistra*, a fost prezentat de Boryana Mihaylova, de la Universitatea din Veliko Tarnovo “Sf. Chiril și Metodiu”. În articol sunt prezentate nume de familie și supranume de familie bulgărești din satul Popina, județul Silistra, care au origine română.

Ana Borbély, cercetător la Centrul de Cercetări Lingvistice-Rețeaua de Cercetare “Eötvös Loránd” din Ungaria, a susținut un studiu deosebit, important și necesar în istoriografia românească, realizat după ani de cercetări: *Frontieră între Ungaria și România – Cercetări sociolingvistice în grupul românilor din Ungaria asupra contactelor româno-române*. Cercetătoarea a menționat că elementele identitare – demografice, culturale, (socio)lingvistice etc. – ale grupului etnic român din Ungaria s-au reconstruit după ce, în anul 1920, s-a trasat granița actuală dintre Ungaria și România. Deși localitățile (cu biserici proprii) românești ale grupului sunt situate aproape de granița ungaro-română, locuitorii lor se îndepărtează din ce în ce mai tare, din punct de vedere cultural și lingvistic, de cei care trăiesc de cealaltă parte a graniței. Cercetătoarea a subliniat că obiectivul comunicării este să prezinte cum se desfășoară o conversație realizată în Bătanja/Battonya (Ungaria), în anul 1995, între doi români din Ungaria și doi români din România. A examinat conversația – realizată în cadrul unui interviu semistrukturat și înregistrat cu scop de colectare a datelor lingvistice – din punctul de vedere al modului în care participanții, români, care trăiesc în cele două țări vecine, se acomodează comunicativ și construiesc o interacțiune împreună. Fenomenul de acomodare comunicativă trebuie prezentat în corelație cu ideologiile lingvistice (ierarhizare lingvistică) și în cadrul folcloringvisticii (v. dialectologie perceptivă).

Nicolae Adrian Hent, lector la Universitatea Carolină din Praga, a susținut o comunicare deosebit de interesantă despre cercetările sale privind *Analiza erorilor – actualitate și relevanță în predarea limbii române ca limbă străină în Armenia. Studiu de caz: substantivul*. Profesorul a prezentat repere alternative în predarea limbii române vorbitorilor de limba armeană, care nu au un alt suport lingvistic în învățare. Una dintre cele mai vechi limbi existente, ramură independentă a limbilor indo-europene, armeană are propriul alfabet cu mai multe litere decât cea română și nu este complet o limbă fonetică. Urmând modelul analizei erorilor, Nicolae Hent a evidențiat, cu exemple concrete, o serie de diferențe structurale și asemănări între cele două limbi, așa cum se reflectă într-un studiu de caz care se extinde pe o perioadă de trei ani de mandat ca lector de limba română la Universitatea de Stat din Erevan. Studiul său cuprinde o serie de texte, compoziții libere sau eseuri ghidate scrise de studenții limbii române, cu un nivel de competență de la nivel mediu până la nivel avansat. Cercetătorul și-a propus a schița pe scurt procedurile teoretice de analiză a erorilor, apoi a identifica, descrie și analiza principalele surse de erori în învățarea limbii române ca a treia limbă de către studenții armeni în context exo-lingvistic, conturând în același timp și rolul transferului negativ în acest context particular, luând în considerare rolul pe care nivelul de competență îl joacă în limitarea interferenței cu limba maternă a cursanților. Hent vrea să demonstreze că modelul de analiză a erorilor este atât eficient, cât și necesar în această abordare didactică particulară.

A urmat comunicarea subsemnatei: *Jurnalista Aida Vrioni și scrierile ei păstrate la Arhivele Naționale ale României*. Cu o aplicație powerpoint, am prezentat biografia Aidei Vrioni, apoi am evidențiat activitatea jurnalistică, comentând mai

multe pagini din “Revista Scriitoarelor și Scriitorilor Români”, pe care a editat-o și a condus-o în anii 1926-1944. Arhivele Naționale păstrează manuscrisele cu scrieri ale Aidei Vrioni, cronici, nuvele, două romane, o culegere de eseuri, piese de teatru și caietele cu memorii. În aceste caiete, tot mai deteriorate cu trecerea timpului, Aida Vrioni a scris despre evenimentele contemporane (de la Primul Război Mondial până la organizarea regimului comunist în România), personalități din sfera vieții literare (Mărgărita Miller Verghy, Lucia Demetrius, Agatha Grigorescu-Bacovia, Claudia Millian, Elena Văcărescu, Hortensia Papadat-Bengescu, Panait Istrati, Tudor Arghezi), politice (Gheorghe Gheorghiu-Dej, Iosif Visarionovici Stalin), religioase (mitropolitul Nifon Criveanu), medicale (Ana Aslan), condițiile grele de viață în contextul instalării regimului comunist, relațiile intrafamiliale și mai ales despre boli, tratamente și suferințe.

Sesiunea a continuat cu comunicările susținute de Carmen Florica Mureșan (*Morfologia literaturii pentru copii. Perspective comparate*), Otilia Erika Crăciun (*Călătoria – o formă a cunoașterii*), Georgeta Orian (*Ioana Crăciunescu – biografie poetică între două lumi*) și Adelina Iliescu (*Antroponimele în opera lui Vasile Alecsandri. Valențele stilistice ale expresiei fonetice*).

După o pauză, s-au deschis lucrările Secțiunii a VI-a “Filologie, engleză, franceză”, moderată de cadrele universitare Anamaria Fălăuș și Ioana Bud. Au fost prezentate și discutate șapte comunicări, unele în limba engleză, altele în franceză. În cadrul fiecărei secțiuni, au avut loc și discuții, s-au formulat întrebări și răspunsuri, opinii și sugestii de către participanți în legătură cu comunicările prezentate. În jurul orei 15, conferința a luat sfârșit, organizatorii conferinței mulțumind pentru participare și interesantele comunicări. Camelia Zăbavă, coordonatoarea conferinței, și-a exprimat speranța ca lucrările prezentate să fie publicate anul următor, într-un volum colectiv, la o editură acreditată de Consiliul Național al Cercetării Științifice.

Monica Negru

Contributors

Emanuel Constantin ANTOCHE, Rouen-Normandie University, Dept. of Letters and Humanistic Sciences; Centre of Turkish, Ottoman, Balkan Studies and of Central Asia – UMR 8032 du CNRS; **research fields**: History of Diplomatic and Military Relations between France and the Ottoman Empire; History of the International Relations in Central and Eastern Europe; History of the First and Second Worlds Wars in Southeastern Europe; **recent publications**:

- (with Lidia Coțovanu & Ionuț-Alexandru Tudorie; ed. of) Petre Ș. Năsturel, *Études d'histoire byzantine et post-byzantine*, Brăila: Istros, 2019, 1021 p.;
- *Hunyadi's campaign of 1448 and the second battle of Kosovo polje (17-20 october)*, in *Reconfiguring the fifteenth-century crusade* (ed. by Norman Housley), London: Palgrave Macmillan, 2017, p. 245-284;
- (with Matei Cazacu) *Churchill, le "ventre mou de l'Europe" et la Roumanie (1941-1944)*, "Revista Arhivelor. Archives Review" 94 (2017), 1-2, 2017, p. 132-154;
- *Un ambassadeur français à la Porte ottomane: Achille de Harlay, baron de Sancy et de la Mole (1611-1619)*, in *Istoria ca datorie. Omagiu Academicianului Ion Aurel Pop* (ed. by Ioan Bolovan & Ovidiu Ghitta), Cluj-Napoca: Academia Română, Centrul de Studii Transilvane, 2015, p. 747-760

Marina ÎNGUSTU, University of Bucharest, Faculty of Letters (Doctoral School of Letters); **research fields**: childhood studies, history of family and social marginality in the early and modern Romanian space; **recent publications**:

- *Neputând să se dovedească în lume... Maternitate și abandon în spațiul românesc din prima jumătate a secolului al XIX-lea*, in *Eurostudii* (ed. by Simona Drăgan & Constantin Emil Bucur), 2, Bucharest: Bucharest University Press, 2021, p. 221-271;
- *Copiii Evului Mediu, adulți în miniatură: o analiză critică a teoriei lui Philippe Ariès*, in *Eurostudii* (ed. by Simona Drăgan & Constantin Emil Bucur), 1, Bucharest: Bucharest University Press, 2019, p. 23-34;
- *"Spre folosul fericirii lor". Copiii "de suflet" și practica adopției în spațiul românesc extracarpatic al primei jumătăți a secolului al XIX-lea*, "Revista Arhivelor. Archives Review" 95 (2018), 1-2, 2018, p. 89-114

Șerban MARIN, National Archives of Romania, Bucharest; **research fields:** Medieval History of Venice; Venetian Chronicles; Venetian Historical Writing; Classical Crusades; Venetian-Byzantine and Venetian-Muslim Relations; Venetian Palaeography; Editorial Activity; **recent publications:**

- *Alexios I Komnenos's military strategy against the Normans, according to the Venetian chronicles*, in *War in Eleventh-Century Byzantium* (ed. by Georgios Theotokis & Marek Meško), London-New York: Routledge, 2021, p. 160-195;
- *Between Authorship and Anonymity. The Case of the Venetian Chronicles*, "The Medieval Chronicle" 13 (2020), p. 149-181;
- *"La rotta della Tana" (1343). The Viewpoint of Venetian Chronicles*, in *From Pax Mongolica to Pax Ottomanica. War, Religion and Trade in the Northwestern Black Sea Region (14th-16th Centuries)* (ed. by Ovidiu Cristea & Liviu Pilat), Leiden-Boston: Brill, 2020, p. 81-112;
- *Venetian Reactions to the Normans of southern Italy under Robert Guiscard – from Enmity to Congeniality, in Warfare in the Norman Mediterranean* (ed. by Georgios Theotokis), Woodbridge: The Boydell Press, 2020, p. 151-173;
- *The Geography of the Venetian Crusades. Between Terra Santa and the Balkans*, in *South-Eastern Europe and the Eastern Mediterranean. Proceedings of the Session held at the 12th International Congress of South-East European Studies (Bucharest, 2-6 September 2019)* (ed. by Ioana Feodorov), Brăila: Editura Istros a Muzeului Brăilei "Carol I", 2020, p. 213-265;
- *The Byzantines and the Muslims prior to 1239 seen from Venice, according to the Anonymous Chronicle in Codex It. VII, 2592 from Marciana National Library*, "Arheon. Časopis Arhiva Vojvodine" 3 (2020), 3, p. 269-306;
- *Considerations regarding Antonio Morosini's Chronicle*, "Revista Arhivelor. Archives Review" 97 (2020), 1-2, p. 100-120

Monica NEGRU, National Archives of Romania, Bucharest; **research fields:** Feminist Movement in Inter-War Romania; History of the Feminist Associations; **recent publications:**

- (ed. of) *Din scrierile uitate ale Aidei Vrioni, I: Memorii și corespondență*, Bucharest: Arhivele Naționale ale României, 480 p.;
- (ed. of) *Pagini din istoria Societății Ortodoxe Naționale a Femeilor Române. Trecut și prezent (1910-1948)*, [Bucharest]: Societatea Națională a Femeilor Ortodoxe Române, 2021, 273 p.;
- *Din istoria filialelor ardelene ale Societății Ortodoxe Naționale a Femeilor Române*, "Anuarul Institutului de Istorie «G. Barițiu», Series Historica", Supliment, 60 (2021), p. 249-265;
- *Aida Vrioni și geneza presei feminine în România*, in *Femei celebre ale României*, Iași: PIM, 2021, p. 101-120;
- *Alexandrina Cantacuzino și Maria Glogoveanu – lidere ale mișcării feministe interbelice*, in *Elitele și mecanismele puterii în spațiul românesc (secolele XV-XX)*

(coord. by Sorin Liviu Damean), Cluj-Napoca: Editura Universitaria & Presa Universitară Clujeană, 2021, p. 105-134;

- *Din istoria femeilor în România ocupată (1916-1918)*, “Arhivele Olteniei”, new series, 34 (2020), p. 135-154;

- *Memoriile Aidei Vrioni – o imagine dramatică a începuturilor comunismului românesc, 1949-1953*, “Analele Dobrogei”, 3rd series, 2 (2020), 1, p. 263-286

Oana Andreia SÂMBRIAN, Institute of Social-Humanistic Research, Craiova; **research fields:** Pre-Modern History; Historical Theatre in Renaissance and Baroque; Authority and Power; **recent publications:**

- *La belleza de la mujer en la tratadística del Siglo de Oro*, in *Estudios culturales y literarios del mundo hispánico*, Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 2021, p. 169-180;

- *The battle of Lepanto: a cultural image from history to Spanish literature* “Cuadernos de Investigación Filológica” 49 (2021), p. 155-170;

- *La reina viuda en «El rey sin reino» de Lope de Vega: análisis de la adaptación de la historia al teatro*, “Hipogrifo. Revista de literatura y cultura del Siglo de Oro” 9 (2021), 1, p. 887-899

- (with Marta Pilat Zuzankiewicz; coord. of), *España y Europa Centro-Oriental en el Siglo de Oro*, special issue of “Hipogrifo. Revista de literatura y cultura del Siglo de Oro” 9 (2021), 1, 206 p.;

- *La correspondencia de Antoine Perrenot de Granvelle sobre Transilvania*, in *Las mujeres escriben al emperador* (ed. by Julia Benavent), Valencia: Tirant Humanidades, 2020, p. 75-91;

- *Intención propagandística y maniobras políticas en Cómo ha de ser el privado: el embajador transilvano y el príncipe de Dinamarca*, “Perinola. Revista de investigación quevediana” 23 (2019), p. 351-361;

- *Convergențe româno-spaniole de la Renașterea la Modernism*, Bucharest: Editura Academiei Române, 2013, 247 p.

Șarolta SOLCAN, University of Bucharest, Faculty of History; **research fields:** Historical Demography; Family History; Women History; History of Romanian Principalities in the Middle Ages and Pre-Modern Period; Hungarian Palaeography; Heritage; **recent publications:**

- *Life During the Plague in Transylvania of the 16th-18th Centuries*, “Brukenthalia” 11 (2021), p. 971-987;

- *Pribegi din Țara Românească în Transilvania în secolul al XVII-lea*, in *Istorie, civilizație și cultură în spațiul românesc*, II (ed. by Claudiu Neagoe & Constantin Augustus Bărbulescu), Brăila: Editura Istros a Muzeului Brăilei “Carol I”, 2021, p. 71-88;

- *Femeile din Moldova, Transilvania și Țara Românească în Evul Mediu*, 2nd ed., Bucharest: Ed. Universității, 2020, 405 p.;

- *Vrăjitoria în Transilvania în secolele XIII-XVIII*, Bucharest: Ed. Universității,

2019, 432p.;

- *Pribeția în Țările Române în secolele XVI-XVII*, Bucharest: Ed. Universității, 2014, 368p.

Mircea STĂNESCU, National Archives of Romania, Bucharest; **research fields:** Biographies, Institutions and Practices of Communism and Post-Communism; **recent publications:**

- *Procesele reeducării (1952-1960)*, Chișinău: Cartdidact, 2021, 356 p.

Laurențiu-Ștefan SZEMKOVICS, National Archives of Romania, Bucharest; **research field:** Archives Studies; History; Tourism; Auxiliary Sciences of History; Heraldry; Sigillography; Phaleristics; Vexillology; **recent publications:**

- *Documente de la Constantin Brâncoveanu privitoare la Mănăstirea și la orașul Câmpulung (1688-1711)*, Brăila: Editura Istros a Muzeului Brăilei "Carol I", 2021, 164 p.;

- *Distincții onorifice decernate polițiștilor români în perioada 1917-1920*, Bucharest: Editura Ministerului Afacerilor Interne, 2020, 64 p.;

- *Medalie conferită în 1876 lui Bogdan Petriceicu Hasdeu*, "Revista Arhivelor. Archives Review" 97 (2020), 1-2, p. 7-13;

- *Decorații primite de jandarmii români (1916-1920)*, Bucharest: Editura Ministerului Afacerilor Interne, 2020, 400 p.;

- *Decorații conferite personalului polițienesc în perioada 1917-1919*, Bucharest: Editura Ministerului Afacerilor Interne, 2019, 87 p.;

- *Decorații conferite clerului român (1916-1919)*, Bucharest: Moroșan, 2019, 60 p.;

- *Decorație acordată în 1897 lui Dimitre Onciul*, "Revista Arhivelor. Archives Review" 96 (2019), 1-2, p. 7-12

Silvia-Irina ZIMMERMANN, "Carmen Sylva" Research Center at the Princely Archive of Wied, Neuwied; **research fields:** Carmen Sylva as Queen and Writer; Noble Women as Writers; German Literature and Culture; Romanian Royal House; Editorial Activity; **recent publications:**

- *Reginele scriitoare ale României, Elisabeta (Carmen Sylva) și Maria*, Bucharest: Corint, 2021, 400 p.;

- (with Romanița Constantinescu; ed. of) *Cu iubire tandră, Elisabeta. Mereu al tău credincios, Carol. Corespondența perechii regale*, 2 volumes, Bucharest: Humanitas, 2020-2021, 374 p.;

- (ed. of) *The Child of the Sun: Royal Fairy Tales and Essays by the Queens of Romania, Elisabeth (Carmen Sylva, 1843-1916) and Marie (1875-1938)*, Series of the Research Center Carmen Sylva – Princely Archive of Wied, 2020, 315 p.;

- (ed. of) *Die Feder in der Hand bin ich eine ganz andre Person. Carmen Sylva (1843-1916). Leben und Werk*, Series of the Research Center Carmen Sylva – Princely Archive of Wied, 2019, 436 p.;

Contributors

- (ed. of) *In zärtlicher Liebe Deine Elisabeth – Stets Dein treuer Carl. Der Briefwechsel Elisabeths zu Wied (Carmen Sylva) mit ihrem Gemahl Carol I. von Rumänien aus dem Rumänischen Nationalarchiv in Bukarest (1869-1913)*, Series of the Research Center Carmen Sylva – Princely Archive of Wied, 2018, 952 p.

***Revista Arhivelor. Archives Review* contains the following headings:**

- “Archive Studies” (archival theory and practice);
- “Studies of History” (including paleography, diplomacy, museography, sigillography, heraldry, numismatics, miniature, and other special sciences related to history; the history studies focus on the records/documents use);
- “*Restitutio*” (the editing of unpublished documents);
- “Reviews, Bibliographical Notes”;
- “*Addenda et corrigenda*” (comprising scientific debates on articles and works in the field of history and archives);
- “Archival Studies in the World” (including presentations of various archival institutions);
- “*Varia*” (presentations of conferences, meetings, seminars, scientific manifestations, symposia, and so on).

***Revista Arhivelor. Archives Review* has two issues a year. They include materials written in Romanian (with a summary in an international language), English, French, German, but also (for specific articles) Italian and Spanish.**

The editorial conditions for publishing in the *Revista Arhivelor. Archives Review* are as follows:

- the main text must be written in Word format;
- the texts must enclose footnotes, not endnotes;
- the letter size: 11 for main text, 10 for footnotes;
- potential complementary materials (photos) in JPG format.

We also kindly ask the authors to send a short presentation containing:

- full name;
- institutional affiliation;
- research area;
- at most 7 books and/or articles recently published/edited.

The final editorial version of each material belongs to the editorial staff of the *Revista Arhivelor. Archives Review*.

The responsibility over the content of the materials is exclusively reserved to the authors.

**The Editorial Staff of the
*Revista Arhivelor. Archives Review***